

ВЕСТНИК КЫРГЫЗСТАНА, №1 (1), 2022

ЖУРНАЛ «ВЕСТНИК КЫРГЫЗСТАНА»
ИЗДАЕТСЯ С 2016 ГОДА

ВЕСТНИК КЫРГЫЗСТАНА

№ 1 (1), 2022

БИШКЕК 2022

Главный редактор

д.э.н. **К.К. Шакирова**

Ответственный редактор

Бектурова Р. О., Асанова К.Б.

Редколлегия:

Аюпов А.Н. – д.э.н., профессор

Бейшембиев Э. Ж. - - д. ю. н., профессор

Бекбалаев А.А. – д. фил. н., профессор

Биримкулова К.Д. – д.э.н., профессор

Жумалиева Г. Э. – кан. фил. н., доцент

Деркенбаев С.М. – д.с/х. н., профессор

Иманалиев Т.М. - д. ф. м. н., профессор

Ишенов Б.Ч. – д.э.н., профессор

Карабаев Н.А. - д. с/х. н., профессор

Кучербаев А.А. – д. мед. н.,

Найманова Ч.К. - д. фил. н., профессор

Розахунова Н.Р. – д. ю. н., доцент

Самыкбаев А. К. - д. с/х. н., профессор

Сартбекова Н.К. – д. пед. н., профессор

Сияев Т.М. - д. пед. н., профессор

Токтосунова Б.Б. - д. хим. н., профессор, изобретатель

Тулеева Ч. С. – д. фил. н., доцент

Чернов С.С. – к.э.н., доцент, декан факультета Энергетики Новосибирского государственного технического университета

Чолбаева С.Ж.- д.э.н., профессор

Чубурова Ж.Т. – д.э.н., профессор

Шалпыков К. Т. - д. биол. н.

В соответствии с Постановлением президиума ВАК КР от 29 декабря 2020 года № 142 журналу присовено 17 баллов.

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК.378.1

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2022-1 (1)-3-7

Абдрахманова Г. Ш., Чулуева М. К.

Ж. Баласагын атындагы КУУ, Кыргыз-Европа факультети, ага окутуучу,

Ж. Баласагын атындагы КУУ, Кыргыз-Европа факультети, окутуучу

Абдрахманова Г. Ш., Чулуева М. К.

Старший преподаватель, Кыргызско-европейский факультет, КНУ им.Ж.Баласагына,

Преподаватель, Кыргызско-европейский факультет, КНУ им.Ж.Баласагына

Abdrakhmanova G. Sh., Chulueva M. K.

Senior teacher, Kyrgyz-natsional-universitet-im-Zh-Balasagyn Kyrgyz European Faculty

Teacher, Kyrgyz-natsional-universitet-im-Zh-Balasagyn Kyrgyz European Faculty

**ПАНДЕМИЯДА ЧЕТ ТИЛДЕРДИ ОКУТУУНУН ИННОВАЦИЯЛЫК
ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ
ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ В
УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ
INNOVATIVE TECHNOLOGIES FOR TEACHING FOREIGN LANGUAGES IN A
PANDEMIC**

Аннотация: Макалa чет тилди окутууда ар кандай компьютердик технологияларды колдонуу маселесине арналган. Бул макала - бул изилдөөнүн негизинде, XXI кылымдын мугалими-практиктин санарип компетенттүүлүгүн алып жүрүүчү катары санариптик чөйрөнүн мугалиминин портретин иштеп чыгуу жана онлайнга өтүүдө ушул компетенттүүлүктүн деңгээлин аныктоо. пандемияда билим берүү. Сунушталган изилдөөлөрдүн жаңылыгы - санариптик билим берүү чөйрөсүнүн мугалиминин портретин иштеп чыгууда, пандемияда онлайн билим берүүгө өтүү менен жаңыртылды.

Аннотация: Статья посвящена вопросу использования различных компьютерных технологий в обучении иностранному языку. Данная статья является разработкой портрета педагога цифровой среды как носителя цифровых компетенций педагога-практика XXI века, на основе проведенного исследования, и выявление уровней владения этими компетенциями при переходе на онлайн-обучение в условиях пандемии. Новизна представленного исследования заключается в разработке портрета педагога цифровой образовательной среды, актуализированного переходом на онлайн-обучение в условиях пандемии.

Abstract: The article is devoted to the issue of using various computer technologies in teaching a foreign language. This article is the development of a portrait of a teacher of the digital environment as a carrier of digital competencies of a teacher-practitioner of the XXI century, based on the study, and identifying the levels of proficiency in these competencies in the transition to online education in a pandemic. The novelty of the presented research lies in the development of a portrait of a teacher of a digital educational environment, updated by the transition to online education in a pandemic.

Негизги сөздөр: компьютердик технологиялар, чет тил, онлайн окутуу, санариптик компетенциялар

Ключевые слова: компьютерных технологий, иностранный язык, онлайн-обучение, цифровые компетенции

Keywords: computer technology, foreign language, online learning, digital competencies

Цель образования – воспроизводство и развитие социальной системы государства для реализации, которой могут использоваться различные инструменты (или методы обучения). Способ реализации содержания обучения, предусмотренного учебными программами, как система форм, методов и средств, обеспечивающих наиболее эффективное достижение поставленной дидактической цели как звено между теорией и практикой, высшим образованием и жизнью, тот канал, по которому транслируются профессиональные знания в систему обучения. В сложившейся ситуации, связанной с высоким риском заражения коронавирусом, единственно возможным и адекватным ответом вузов на внешний вызов был временный полный переход на дистанционное обучение. И в этих условиях все возможные ресурсы университетов, университетов-партнеров, внешних поставщиков контента и сервисов были использованы для реализации учебного процесса посредством Интернет.

Становление инновационных технологий обучения иностранным языкам вызвано необходимостью преодоления кризиса в образовании, что способствовало бы подготовке специалистов новой формации. Внедрение новых технологий крайне важно еще и в связи с тем, что наступивший XXI век предъявляет иные требования к выпускникам вузов, чем технократическое общество XX века. Технология обучения прошлого столетия, основанная на логике науки, на принципе «от знаний к умениям» должна превратиться в технологию, базирующуюся на закономерностях познавательной деятельности студентов, направленности в обучении, т.е. на достижении выпускниками вершин профессиональной, творческой и духовно нравственной деятельности. Применение компьютерных технологий в обучении иностранному языку (ИЯ) значительно облегчает работу как студента, так и преподавателя. Но этот метод обучения пока еще не оценен по достоинству. Компьютер может использоваться на всех этапах процесса обучения: при объяснении нового материала, при закреплении, повторении, контроле. Компьютеризация обучения оказывает значительное влияние на все компоненты современной образовательной системы и, в частности, на дисциплину «Иностранный язык»: ее цели, задачи, содержание, методы, технологию. Обучение иностранному языку с использованием компьютера отличается рядом преимуществ:

- обеспечивается индивидуализация обучения;
- интерес студентов к компьютеру приводит к высокой мотивации процесса обучения;
- студенты охотно ведут диалог с компьютером, у них повышается общая, компьютерная и языковая культура;
- существует возможность обеспечения непосредственной обратной связи;
- компьютер не проявляет отрицательных эмоций при повторении ошибок;
- отметка является более объективной;
- обеспечивается эффективное выполнение упражнений и тренировок [1. С. 143].

Обучение с помощью компьютера имеет и свои недостатки:

- злоупотребление компьютерными эффектами, избыточность красок;

- готовые учебные компьютерные программы по предмету очень сложно адаптировать к традиционному уроку, поскольку они не всегда соответствуют рабочей программе дисциплины, методическим целям и дидактическим принципам в обучении.

Специфика предмета «Иностранный язык» заключается в том, что ведущим компонентом содержания обучения здесь являются не основы наук, а способы деятельности – обучение различным видам речевой деятельности. Обучать речевой деятельности можно лишь в живом общении, а для этого нужен партнер. Компьютерная программа, компакт-диск, какими бы интерактивными они ни были, могут обеспечить лишь общение с машиной. Исключения составляют телекоммуникации, когда студент вступает в живой диалог (письменный или устный) с реальным партнером – носителем языка. Компьютерные программы должны использоваться наравне с традиционными материалами и методами.

Работая на компьютере, студент получает возможность довести решение задачи до конца, опираясь на необходимую помощь [2. С. 38]. Важной особенностью компьютера в учебно-воспитательном процессе по иностранному языку является то, что он может быть «собеседником» обучаемого, т. е. работать в коммуникативно-направленном диалоговом режиме и определенным образом, например, с графических средств, анализатора и синтезатора речи восполнять отсутствие естественного собеседника, моделируя и имитируя его неречевое и речевое поведение. Компьютер позволяет предъявлять на экране дисплея элементы страноведческого характера, демонстрировать особенности окружения и обстановки, которые могут использоваться как фон формирования у обучаемых речевой деятельности на иностранном языке. Компьютер обладает большими возможностями для построения цветных изображений, поддающихся необходимым преобразованиям в заданных пределах. Отмеченные возможности компьютера делают его прекрасным техническим средством для различного рода пояснений и обобщений явлений языка, речи, речевой деятельности. В наше время имеется большое разнообразие современных мультимедийных программ, где можно найти достаточно упражнений для обучающихся всех возрастов и разных уровней знаний. Также «Интерактивные видеокурсы» помогают усовершенствовать восприятие английской речи на слух. Компьютерные обучающие программы имеют огромные базы данных, обеспечивают высокую технологичность выполнения отдельных тренировочных упражнений, дают возможность наиболее оптимально сочетать приемы анализа и имитации в опоре на сознательность, ориентируют учащегося на свободный темп обучения, индивидуальную логику познания. Обучать языку – значит обучать общению, передаче и восприятию информации. Существуют три области, в которых Интернет может вывести обучение английского языка на новый уровень. Это коммуникация, информация и публикация. Коммуникация осуществляется с помощью электронной почты, огромные пласты информации заключены во всемирной паутине, публикация может осуществляться путем создания собственной страницы в Интернете [3. С. 36]. Итак, самое простое применение Интернета – это использование его в качестве источника дополнительных материалов для преподавателя при подготовке к занятию. Материалы могут распечатываться и использоваться затем в ходе традиционного занятия. Конечно, в этом случае реализуется только часть возможностей Интернета. Но даже при таком применении Интернета обучение иностранному языку меняется: пользователь Интернета получает доступ к актуальной и аутентичной информации, которую трудно отобрать из других источников [4. С. 41]. Интернет может стать вашим помощником и при обучении студентов письму. Идеально

подойдет для этой цели дружба по переписке с носителем языка. Более того, можно улучшить навыки произношения, разговаривая с иностранным другом при помощи программы Skype. Общаясь в виртуальной реальности, обучаемый использует свои навыки владения иностранным языком, устанавливает дружеские контакты и изучает таким образом культуру другой страны. Следует отметить, что обучение через компьютерные телекоммуникационные сети обеспечивает погружение обучаемого в реальную языковую среду и тем самым существенно ослабляет традиционный языковой барьер практического использования иностранного языка в этой среде, поскольку обмен информацией происходит между сверстниками, содержание материалов включает мысли, чувства, идеи, ситуации, интересные для обучаемых и имеющие значение в их жизни. Возможности использования Интернет-ресурсов огромны. Глобальная сеть Интернет создает условия для получения любой необходимой студенту и преподавателю информации, находящейся в любой точке земного шара: страноведческий материал, статьи из газет и журналов, необходимую литературу и т. д. Студенты могут принимать участие в тестировании, конкурсах, олимпиадах, проводимых по сети Интернет, переписываться со сверстниками из других стран, участвовать в чатах, видеоконференциях и т. д. Студенты могут получать информацию по проблеме, над которой работают в данный момент в рамках проекта. Это может быть совместная работа кыргызских студентов и их зарубежных сверстников из одной или нескольких стран. Используя информационные ресурсы сети Интернет, можно, интегрируя их в учебный процесс, более эффективно решать целый ряд дидактических задач на практическом занятии:

- формировать навыки и умения чтения, непосредственно используя материалы сети разной степени сложности;
- совершенствовать умения монологической и диалогической устной речи;
- пополнять словарный запас как активный, так и пассивный, лексикой современного иностранного языка;
- знакомиться с культуроведческими знаниями, включающими в себя речевой этикет, особенности речевого поведения различных народов в условиях общения, особенности культуры, традиций страны изучаемого языка. Итак, компьютерные технологии помогают:
 - привлекать пассивных слушателей;
 - делать практические занятия более наглядными;
 - обеспечивать учебный процесс новыми, ранее недоступными материалами, которые помогают студентам проявлять их творческие способности;
 - приучать обучающихся к самостоятельной работе с материалом;
- обеспечивать моментальную обратную связь;
 - объективно оценивать действия обучающихся;
 - реализовывать личностно-ориентированный и дифференцированный подходы в обучении;
 - снимать такой отрицательный психологический фактор, как боязнь ответа;
 - повышать уровень развития психологических механизмов (воображения, внимания, памяти). Подводя итог, следует отметить, что несомненным преимуществом использования компьютерных технологий является переход на методы поисковой и творческой деятельности преподавателя и студента. Это помогает воздействовать на формирование и

развитие языковой компетенции обучающихся, навыков аудирования, говорения, чтения, на совершенствование письменной речи, воспитание творческой, социально-активной личности.

Использование компьютерных технологий предоставляет возможность освободить преподавателя от значительной части рутинной работы, такой как проверка выполнения отдельных упражнений, фронтальный опрос, предъявление большого объема языкового материала. Применение компьютерной техники делает занятие привлекательным и по-настоящему современным, происходит индивидуализация обучения, контроль и подведение итогов проходят объективно и своевременно. В современных условиях предъявляются всё более высокие требования к процессу обучения иностранным языкам. Объемы информации стремительно растут, и современные способы их хранения, передачи и обработки перестают быть эффективными. А компьютерные технологии представляют большой спектр возможностей для повышения продуктивности обучения.

Список использованной литературы:

1. Апатова Н.В. Информационные технологии в школьном образовании. – М.:, 1994. – 143 С.
2. Громов Г.Р. Очерки информационной технологии. – М.:, 1993. – 336 с. 3. Печерский А.В. Интернет учит новый язык // Компьютера. – 1999. – № 27–28. – С. 36–39.
3. Каракозов С.Д. Информационная культура в контексте общей теории культуры личности // Педагогическая информатика. – 2000. – № 2. – С. 36–55.
4. Дмитриева Е.И. Дидактические возможности компьютерных телекоммуникационных сетей для обучения иностранным языкам // Иностранные языки в школе. – 1997. – № 4. – С. 22–41.

References:

1. Apatova N.V. Information technologies in school education. – M.: , 1994. - 143 P.
2. Gromov G.R. Essays on information technology. – M.:, 1993. – 336 p. 3. Pechersky A.V. The Internet teaches a new language // Computer. – 1999. – No. 27-28. - pp. 36-39.
3. Karakozov S.D. Information culture in the context of the general theory of personality culture // Pedagogical informatics. - 2000. – No. 2. – pp. 36-55.
4. Dmitrieva E.I. Didactic possibilities of computer telecommunication networks for teaching foreign languages // Foreign languages at school. - 1997. – No. 4. – pp. 22-41.

УДК: 81

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1 (1)-8-13

Айтибаева Ж. К.

Ош мамлекеттик университети, Мамлекеттик тил кафедрасы, улук окутуучу

Айтибаева Ж. К.

Старший преподаватель, Ошский государственный университет, кафедра Государственного
языка

Aitibaeva Zh. K.

Senior lecturer, Osh State University, Department of the State Language

**КӨРКӨМ ТЕКСТТЕ БАШТЫН АКЫЛ-ОЙ, АҢ-СЕЗИМ, МАКСАТ-МИЛДЕТ
БУЛАГЫ КАТАРЫ МҮНӨЗДӨЛҮШҮ
В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ УМ, СОЗНАНИЕ ГОЛОВЫ, ХАРАКТЕРИСТИКА
ЦЕЛИ КАК ИСТОЧНИКА ЗАДАЧИ
IN A LITERARY TEXT, THE MIND, THE CONSCIOUSNESS OF THE HEAD, THE
CHARACTERISTIC OF THE GOAL AS THE SOURCE OF THE TASK**

Аннотация: Макалада Ш.Абдырамановдун “Тагдыр” романынан мисалдарды алып, талдап чыккан үзүндүлөрдө баш сөзү дененин зарыл, аздектелчү, жогорку бөлүгүнүн номинанты катары колдонулду. Анын негизин денотативдик мазмун, физиологиялык-анатомиялык, психологиялык маани түзөт. Мында баш сөзү туюнткан психикалык маанилердин репрезентацияланышына көңүл бөлүп, талдоого аракет жасалды.

Аннотация: В статье из романа Абдыраманова “Судьба” на примерах и анализах его предисловие использовалось как необходимый, почитаемый, номинант высшей части тела. В его основе лежит денотативное содержание, физиологико-анатомическое, психологическое значение. При этом делается попытка обратить внимание и проанализировать репрезентацию психических значений, выраженных в предисловии.

Annotation: Article. In excerpts from Abdyramanov's novel "fate", using examples and analyses, his preface was used as a necessary, revered, nominee of the highest part of the body. It is based on denotative content, physiological-anatomical, psychological significance. At the same time, an attempt is made to draw attention to and analyze the representation of mental meanings expressed in the preface.

Негизги сөздөр: баш, репрезентацияланышы, өз дүйнөсү, аң-сезим, акыл-ой, фрагмент, лексема, номинант, дене, форма.

Ключевые слова: голова, репрезентация, свой мир, чувство, разум, фрагмент, лексема, номинант, тело, форма.

Keywords: head, representation, your world, feeling, mind, fragment, token, nominee, body, form.

Ш. Абдырамановдун “Тагдыр” романынан алып талдап чыккан үзүндүлөрдө баш сөзү дененин зарыл, аздектелчү, жогорку бөлүгүнүн номинанты катары колдонулган. Анын негизин денотативдик мазмун, физиологиялык-анатомиялык, психологиялык маани түзөт.

Эми баш сөзү туюнткан психикалык маанилердин репрезентацияланышына көңүл бөлөлү.

Көп үзүндүлөрдө баш сөзүнүн семантикасында “акыл-ой”, “акыл-эс”, “акыл”, “эс” семалары берилет. Мисал катары бир нече үзүндү келтирели:

1. Иван Матвеевичтин күтүүсүз жерден мүрт өлүшүн Саяк жүрөгүн тилген оор кайгы менен баштан кечирип, бир кече күн бою өз дүйнөсү түшүнөн чыгып кетти [1,161-б.] . Бул жерде сүйлөм Иван Матвеевичтин ... мүрт өлүшүн ... баштан кечирип деген түрмөктү акыл-ойдон/аң-сезимден/жашоодон кечирип түрүндө берүүгө болот.

2. Үйгө кайтышкан соң жолката Жамал кинонун сюжетин кайталап айтып берет, а Саяк болсо, бүт окуяны толкундана кайрадан баштан кечирет [1,146б.]. Бул сүйлөмдүн акыркы бөлүгүнө вариант катары акыл-ойдон/аң-сезимден кечирет түрүн сунуштоого болот. Бул жерде “дененин зарыл бөлүгү” мааниси берилбейт.

3. Алиги коньяктын күүсү да бар беле, кантсе да толкундануу абалды баштан өткөрөт: ырдагысы, каткырып күлкүсү келет [1,352-б.]. Мында да контекст акыл-ойдон өткөрөт, аң-сезимден өткөрөт сыяктуу варианттарга жол коёт.

Бардык эле учурда баш сөзүнүн мааниси бир же эки сөз менен туюнтула бербейт. Караңыз: Башы иштебегенин кадам сайын билип турам, бирок мен байкуш, биздин жоронун жалпы иши үчүн ошону менен аралашып жүрүүгө аргасызмын[1,347-б.]. Бул контекст башы/мээси иштебеген синонимдик варианттарга жол ачат. Бирок бул вариантка, өз учурунда, жуп компоненттүү варианттар менен алмаштырууга да мүмкүндүк берет: башы иштебегендигин=акыл-эси жоктугун/мээси жоктугун/эси жоктугун.

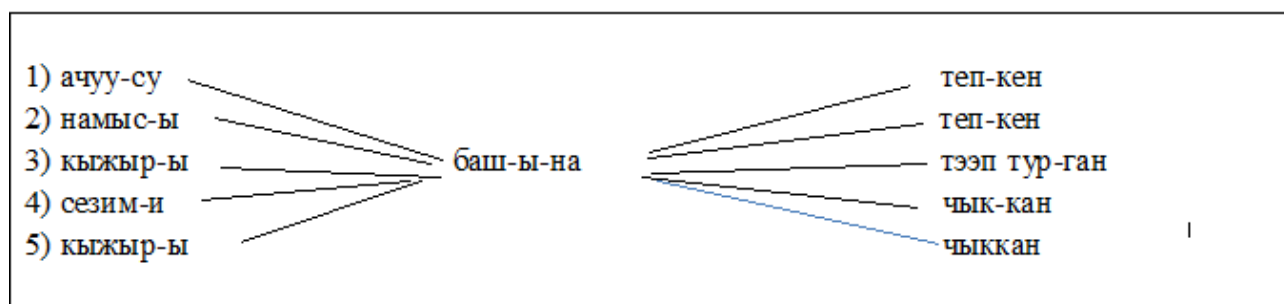
Ичкиликтин таасири менен адамдын аң-сезиминде өзгөрүүлөр болот, анын ой-жүгүртүүсү, логикасы, жүрүм-туруму, эмоциясы демейдегиден башка нукка өтүп кетет. Ушул кубулушту да баш сөзүнүн маанилик чөйрөсүнө кийирүүгө болот. Бул аталыш ушул мазмунда эки жолу колдонулган: Башы энги-деңги болуп калган Жамал үчүн дүйнө ушунчалык кооз да, ушунчалык таттууда көрүнөт [1,351-б.]. Жамалдын башы ого бетер энги-деңги болуп кетти ... [1,354-б.]. Экөөндө тең башы энги-деңги болуп сөз айкашы колдонулган жана субъектик маанидеги башы сөзүн эси, ою, акыл-эси, аң-сезими, мээси сөздөрү менен семантикалык шайкештикте кароого болот.

“Баш” концептинин репрезентативдерине мээ аталышын кошууга болот: Анткени, кара аргымактын мээ сөөгү жука – салкында гана жүгүрө алат [2,128-б.] . Сүйлөмдө аталган концептин экспоненти үч мүчөлүү сүйлөм түрүндө берилген: А+Ээ+Б. Конструктивдик жактан бул түзүмдү кашаага алсак, анда (мээ((сөөгү)жука)) болот да, анын борборун сөөгү сөзү түзөт. Ал эми каралып жаткан концепт өңүтүндө ал түзүм башкача белгиленет: (((мээ)сөөгү) жука). Мында борборду концептин экспоненти түзөт.

Романда (ачуусу/кыжыры/намысы/ички/сезими) башына тээп фразеологизми төрт фразада кездешет. Баарында башына тээп/теп формуласын акыл-эсин/акыл-оюнээлеп формуласы менен барабарлаштырууга болот. 1. Намысы менен ачуусу башына тепкен ондогон чабандестер аттарына камчы басышып, дүркүрөтүп артымдан түшөт – ар биринде соорунга мен таштасам деген үмүт бар [1,135-б.]. Бул жерде: башына тепкен//акыл-эсине/акыл-оюна тепкен//акыл-эси/акыл-оюн ээлеген. 2. Балдар ичинде акмак болуп жылаңач калуудан улам көр намысы башына тепкен Жокен, Жамалды аябай сабап кирди: тең салмагын жоготкон Жамал темтеңдеп барып, кара баткак чалчыкка жыгылып түштү, аз келгенсип Жокен кызды дагы да бир жолу тээп да жиберди[1,149-б.] . Мында: көр намысы башына тепкен//акыл-эсине/акыл-оюна тепкен//акыл-эсин/акыл-оюн ээлеген. 3. Кыжыры башына тээп турган Калыкты сөзгө келтире албасын сезип, Саяк өз секретарын чакырды

[1,270-б.]. Мында: кыжыры башына/акыл-оюна/акыл-эсине тээп//акыл-оюн/акыл-эсин ээлеп турган сөз айкаштарынын семантикалык шайкештиги катталган. 4. Бирок азыркы минутада ички сезим башына тээп чыккан неме өзүн тиштенип токтотту[1,347-б.] .Бул жерде деле башына сөз формасын акыл-оюна/акыл-эсине формалары менен семантикалык жактан теңдештирүүгө болот. 5. Өңү чүпрөктөй купкуу болуп, колдору калтырап кеткен Муса артына бурула бергенде, кыжырыбашына чыккан Жокен, аны артынан как чокуга чапты, тигинин каны былч этип дубалга жабыша түштү [1,441-б.]. Мында да күчтүү эмоциялык сезим сүрөттөлөт. Чоку сөзү “Баш” концептинин репрезентативи катары колдонулган.

Жогоруда келтирилген беш сүйлөмдүн “Баш” концептине тиешелүү үч мүчөлүү аныктооч багыныңкы сүйлөмдөрдүн өз ара катышын схема түрүндө белгилөөгө болот:

Мында да (((Ээ)Б)Т) конструктивдик катыш (Ээ((Т)Б)) концептуалдык катыштан өзгөчөлөнөт: алардын борбору жана чекебели түрдүүчө. Бул фактылар көркөм тексттин, стилдин авторуна гана тешелүү формулалары болуу керек.

Романда төрт ирет баш сөзү, бир ирет мээ сөзү проблема коюучу, аны чечүүчү, маселени алдыга сунуштап, аны талдоочу, суроо сунуштап, ага жооп табуучу “аппараттын” аты катары колдонулган:

1. Бирок Саяк жооп бере алган жок, - бул суроолор анын башында турган сыяктуу көрүндү [1, 104-б.]. Бул сүйлөмдө баш сөзүнүн денотаты чиелешкен көп суроолорду камтыган ойкампа катары сүрөттөлөт.

2. Мээсинде дагы эле баягы суроолор – өзү көптөн бери жооп бере албаган сезимдер уялап турган болучу [1, 185-б.]. Бул контексте мээ сөзү – мурунку тексттеги баш сөзүнүн синоними. Ал суроолордун топтому түзүлүп, каармандын эсинен чыкпай, аны түйшүккө салып жатканы сүрөттөлөт. Бул жерде мээсинде сөзүн башка лексемалар менен алмаштырууга болот: мээсинде/башында/эсинде/оюнда, акыл-оюнда. Баш сөзү дагы бир нече синонимдери менен биригип өзүнчө парадигманы жаратууга жөндөмдүү.

3. Менин башымда турган суроо дагы да баягы: деги бул жашоонун, бул өмүрдүн маңызы эмне? [1, 426-б.]. Бул үзүндүдө баш адамдын, каармандын эстутумун ээлеген чоң суроонун жаратуучусу, ага жооп табуучу орган катары көрсөтүлөт.

4. Албетте, бул суроо менин башыма биринчи жолу эле түшө калып отурган жок, ал бир кишинин кыялына, балким, жаш күнүнөн эле түшкөн суроолор болгондой, менин оюмда деле бар эле, бирок бул жолкудай курч, бул жолкудай эмоционалдуу мүнөздө коюлган эмес ... [1, 426-б.]. Бул фрагментте демейдеги эле зарыл маселенин кескин жана эмоционалдуу берилиши жөнүндө айтылат.

5. – Албетте, бул ар бири акыл-эси жайында болгон адамдын башына өз өмүрдө сөзсүз келе турган суроо ... [1, 426-б.]. Баш сөзүнүн мааниси акыл-эси сөзүндө да берилет. Мында

деле жашоонун маңызы жөнүндө сөз кетет. Ажар аттуу келин койгон бул суроо романда көп кайталанат, баш сөзүнүн мааниси менен үч ирет байланыштырылат.

Романда баш лексемасы көп ирет “ойкампа” маанисинде колдонулат. Ал сөз катышкан сүйлөмдөрдө сөзсүз түрдө ой аталышы катталат. Суроо чечилбеген, түшүнүксүз, бүдөмүк маселени атайт. Ал эми ой сөзү ырасталган, тастыкталган, ынанымдуу пикирдин номинанты катары кызмат кылат. Эми келтириле турган үзүндүлөрдө баш лексемасынын контекстинде ой сөзү учурайт.

Кийинки сүйлөмдө “ойкампанын” курамы татаал, болуп көп элементтерден турганы айтылат:

1. Ошондо баягы кызууланган кезиндеги башына келтирген ойлорун эсине түшүрдү: “Адамдар ушунчалык жүзү карабы?” – деп шектенгенине уялды [1, 131-б.]. Каарманга мурда таандык адамдардын жүрүм-турумун, кулк-мүнөзүн, жекече сапаттарын көрүүсү, баалоосу өзгөрүлдү. Эми ал тааныштарына карата жаңыча көз карашта. Баш, ойлор сөздөрү ортомчу каражат аркылуу байланышты.

2. Жаңы жерге, жаңы коллективге, өзгөчө жагдайга туш келүү адамды санаркатат. Каармандын ушундай шарттагы абалын жазуучу төмөндөгүдөй белгилейт: Биринчи күндөрдө түрдүү ойлор келе турган башына: эгер эртең акчасы түгөнүп калса, эл-журтунан алыс биерде сөзсүз ачтан өлө тургандай болор эле [1, 276-б.]. Мында да ойтутумунда көптөгөн жоромолдордун, божомол идеалардын жаралышы тууралуу айтылат. Баш бул жерде ойлорду тууп, талдап, изилдеп чыгуучу орган сымал көрсөтүлөт.

Акыл-ойго бир эле пикир же идея капыстан келгенде кылт этүү, урунуу этиштери колдонулат:

1. “Ар бир мүнөт сайын Сарыгул менен Саяктын кирип келиштери да мүмкүн” – деген ой башына кылт эткенде, Жамалдын жүрөгү оозуна каптала түштү [1, 357-б.]. Албетте, көп ойлор чиелешкен идеялар кылт этип келбейт, алар топ-тобу менен же жубашып келет. “Өлтүрүп таштайынбы азыр, же башка да жол барбы? – деген ой башына кылт дей түштү. – Балким, Жамал айыптуу эместир бул иште? ...” [1, 258-б.]. Мында да бир эле суроо ойго келген.

2. “Эмне үчүн ал түн ичинде Зубайданыкына келип жүрөт?” – деген ой башына кылт этүү менен, боюн балаканын тепкичтеринин далдасына тартты (346). Мында да, албетте, бир нече суроо, бир нече проблема жөнүндө сөз жок.

3. Жокен эсине келе калары менен жаңы ой башына урунду: дарыя бойлоп жогору чаап, жалгыз аяк “Шайтан көпүрө” менен наркы өйүзгө өтө калып, машинанын жолун торомок болду [1, 267-б.]. Бул сүйлөмдө да ой, баш сөздөрүнүн алакасы тыгыз эмес, алар ортомчу этиш аркылуу байланышкан.

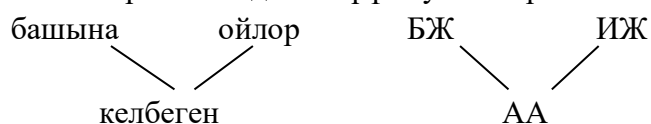

Ал заттардын биримдиги этиш (Э) аркылуу көрсөтүлөт, АЖ – атооч жөндөмө, БЖ – барыш жөндөмө. 4. –Тоня, менин башымабир жакшы идея келип жатат, - деди Саша Саяктын бөлмөсүндөгү бир жолку жолугушууда [1, 118-б.]. Акыркы сүйлөмдө идеянын санынбир сан атоочу аныктап жатат.

Кээде ойдун чектүүлүгүн туюнтууга биринчи жолу сөз айкашы да катышат: Кесилип кетүү жөнүндөгү ой анын башына биринчи жолу түшкөн эле (124). Мында ой, баш сөздөрү түздөн-түз синтагматикалык алакага түшкөн жок. Аларды тутумдаштырган этиш сөзү бар.

Ээ+толуктооч+баяндооч моделиндеги үч бөлүктүү синтагмада ойдун башка түшүшү, пикирдин “ойкампага” кириши көрсөтүлөт. Баяндооч ээ (ойкампанын элементи) менен толуктоочту (пикирди тапкан, кучагына алган, сактаган ойкампа) туташтырып, сүйлөмдүн өзөгүн түзүп турат.

Бир үзүндүдө ойлордун келиши терс формасында берилет. Этишке тан мүчөсү жайгашканы менен, анда да АЖ+Э-Бж/Бж+ФЖ формуласы иштейт. Мурункуларда ой, идея башка гени баяндалса, мында келбегени баяндалат: Саяк болсо мурда эч качан башына келбеген ойлор менен кайгылышат[1, 21-б.]. Мындагы үчилтиктин борборун келбеген деген атоочтук түзүп турат. Ал мурунку урунку этиштик формага окшош эле валенттүүлүктө: атооч жана барыш жөндөмөлөрүн туташтырат:

Бар болгону биринчиде: ИЖ+ЧЖ+Ч (чакчыл).

Романда максат да акыл-эсти ээлеген идея катары айтылат: ... Анын башында ушул токой чарбасынын директорунун ордун ээлөө максаты өмүрүнүн түпкү зор, бийиктиги катары жашап жүргөнү жүргөн ... [1, 212-б.]. Мында да башында/оюнда/акыл-оюнда/аң-сезиминде ... катышы потенциал катары көзгө урунат.

Баш сөзү кээде түздөн-түз эле “акыл, ой” семаларынын номинанты болуп колдонулат: – Жокен, - деп салкын унчукту Саяк, тигинин кара мүртөздүгүнө маани бербей, - көзүм болбогону менен башым, жүрөгүм бар да. Бул жерде башым, жүрөгүм сөз формалары бирин-бири кубаттап, өтмө мааниде колдонулган. Жүрөгүм сөзүндө да “сезимим, боорукерлигим, жаным ...” семалары үстөмдүк кылууда.

Бул гана эмес “Баш” концептине карата дененин башка бөлүктөрүнүн аталыштары да репрезентатив болуп кеткенин көрөбүз. Мисалы, далы сөзү да идиоманын курамында ушул топко кирип кетет: Адамдардын минтип кызыга аңдып тургандарын Саяк, эл айткандай, далысы менен сезет [1, 175-б.]. Бул контекстте далысы/акылы/акыл-ою ... катышы “Баш” концептинин репрезентативдери катары кызмат кылат. Анын үстүнө биздин этносто далы ачуу жөрөлгөсү бар. Буга ылайык элде койдун далысын карап өткөндү, келечекти айтып төлгө ачышат. Ошондуктан далысы менен сезет идиомасынын мазмунун “жоромолдоп/болжолдоп билет” деп белгилесек да болот. Караңыз: Ош шаарынын базарында далыачкан балчылар да жүрөт (К.Жантөшев. Каныбек). Мында этноменталдык маани берилген.

Текстте “Баш” концептинин номинативдери комплекстүү да колдонулат: Ошондон соң Саяктын көңүлүндө күтүүсүз бир зор үмүт туулуп, атасы тирүү болуп, келип кала тургандай көп кыялдар башында жашап жүрөт. Бул үзүндүдө башында/көңүлүндө сөздөрү контексттик синоним катары пайдаланылган: а) көңүлүндө/башында зор үмүт туулуп; б) ойлор башында/кыялында/көңүлүндө туулуп. Баш каалоону, максат-тилекти, жашоо багытын жөндөөчү акыл-ойдун булагы катары төмөнкү үзүндүдө берилет: –Жоголгун биерден? Токтоосуз жоголгун. – Каякка?– Башың ооган жакка [3, 108-б.].

Каарманды үй ээси үйдөн чыгып кетүүсүн талап кылып жатат. Саяк кайда барышын билбейт. Муну менен Жокендин иши жок. Каарман кайда барышты өзү тандоосу керек.

Башыооган идиомасын акыл-ойбагыттаган/жетектеген, акыл-эс ээрчиткен айкаштар менен жакындатууга болот.

Макалага дагы бир нече мисал өтө көп болуп калды. Алар өзгөчө изилдөөнү талап кылат. Сыпатталган үзүндүлөрдө баш лексемасынын маанисин “ойкампа”, “акыл-ой булагы”, “эстутум” түрүндө белгилөөгө болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Абдраманов, Ш. Тагдыр. Роман. — Ф.: Кыргызстан, 1980. — 448 б
2. Жалилов, А. Азыркы кыргыз тили. 1-бөлүк. – Б.:1996. – 225б.
3. Абдыракматова, Н.К. “Жан” концепт фразеологизмдерде [Текст] / Н.К. Абдыракматова, Ж.О. Дюшеков // Кыргыз тили жана адабияты. – 2007. - №11. – 105 - 110-бб.

References:

1. Abdrakhmanov, G. Destiny. Roman. - F.: Kyrgyzstan, 1980. - 448 P
2. Zhalilov, A. Modern Kyrgyz language. Part 1. - B.:1996. - 225b.
3. Abdyrakmatova, N.K. "Jean " in conceptual idioms [Text] / N.K. Abdyrakmatova, J.O. Dyushekov // Kyrgyz language and literature. – 2007. - №11. – 105 - 110- S.

УДК 82-343:398.22(575.2)(04)

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1 (1)-13-18

Бейшеева Ж.Ж.

Филология илимдеринин кандидаты, Ж.Баласагын атындагы КУУ, Манас таануу жана дүйнөлүк адабият кафедрасы, доцент

Бейшеева Ж.Ж.

Кандидат филологических наук, КНУ им. Ж.Баласагына, кафедра манасоведения и мировой литературы, доцент

Beisheeva J.J.

Candidate of Philological Sciences, KNU. Zh. Balasagyna, Department of Manasology and World Literature, Associate Professor

**Ж.САДЫКОВДУН “САЯКБАЙ” ПОЭМАСЫ
ПОЭМА Ж.САДЫКОВА “САЯКБАЙ”
РОЕМ “SAYAKBAI” BY ZH.SADYKOV**

Аннотация: Макалада Ж.Садыков алп манасчы Саякбайдын көркөм образын түзүүгө аракеттенген. Саякбайдын жаңы кастетин, мурда ачыла бербеген адамдык сапаттарын көрсөтүүгө басым жасайт. Поэмада Саякбайдын Манасы өзүнүн көркөмдүк бүтүндүгү, таасир этүү күчү, окуялардын жыйынтыктуулугу, образдын кеңири чечмелениши жагынан гана айырмаланбастан, бийик доошко ээ болгон трагедиялуулугу менен да айырмаланарын көрөбүз.

Аннотация: В статье Ж. Садыков попытался создать художественный образ великого манасчи Саякбая. Он подчеркивает новую касту Саякбая, показывая его ранее неизвестные человеческие качества. В поэме мы видим, что «Манас» Саякбая отличается не только

художественной цельностью, силой воздействия, лаконичностью событий, широкой интерпретацией образа, но и трагизмом, имеющим высокие претензии.

Abstract: In the article, Zh. Sadykov tried to create an artistic image of the great manaschi Sayakbay. He emphasizes the new caste of Sayakbai, showing his previously unknown human qualities. In the poem, we see that Sayakbay's "Manas" is distinguished not only by its artistic integrity, force of impact, brevity of events, broad interpretation of the image, but also by tragedy, which has high claims.

Негизги сөздөр: манасчы, улуу, автор, поэма, сюжет, эпос, образ.

Ключевые слова: манасчи, великий, автор, поэма, сюжет, эпос, образ.

Keywords: manaschi, great, author, poem, plot, epic, image.

Байыртадан бери өнүгүп келаткан көркөм ойлоо аң-сезимин бай жана күчтүү традициясынын негизинде гана С.Каралаев сыяктуу чоң манасчылар чыккан. Адабияттык оозеки өнүгүшү менен ушундай улуу манасчылардын далайынын аты унутулуп, айрымдары болсо легенда түрүндө бизге келип жетти. Ошондой залкар манасчылардын жашап өткөнүнө негизги мисал болуп, эчен кылымды карытып, эл оозунда айтылып, эпосубузду салт катары улагандардын бири - Саякбай Каралаев. Саякбай Каралаев, анын «Манасы» тууралуу, ырас, өз мезгилинен бүгүнкү күнгө чейин көп жазылды, ар түркүн жанрдагы ой пикирлер, көз караштар, чыгармалар жаралды. Бир караганда, бул тема өзүнүн апогейине жетип, мындан ары эч нерсе айтууга мүмкүн эместей сезилет. Бирок анын түбөлүктүү тема экендигин далилдегендей улам кийинки муун кайрылып, ал тургай залкар сүрөткерлер да тередеп көңүл буруп, айтчу сөзүн айтып келет. Алп манасчынын көркөм образын түзүүгө аракеттенген, поэтикалык тилге салган чыгарма Ж.Садыковдун калемине таандык.

Автор биз менен болгон бир маегинде поэманын жаралышы тууралуу буларды эскертет. «1965- жылдары акын-жазуучуларды БЮРО пропаганда бөлүмү аркылуу колхоз, совхоздорго жолугушуу уюштуруп жиберчү. С.Эралиев, Б.Сарногоев, С.Жусуев, А.Токомбаев ж.б. акындар, комузчулар, манасчылар болуп, Ысык-Көлдүн Сарыгамышынан баштап Көлдү айланып, карагы Тянь-Шань, Ат-Башыга чейин 15 күндөн жүрүп калдык, Сакем да биз менен чогуу. Көлдүн тегерегиндеги айылдардын биринде жүргөнбүз. Айыл активдери элди чогултуп коюптур, биздин кабарды угуп, агылып жаш балдардан, карысына чейин келип жатышты, көбүнөн клубка батпай, көл жээгинде отурдук.

Элге акындар ыр окудук, адаттагыдай аяктанып Сакеме да кезек берилди. Саякбай күрпүлдөтүп Манасын айтып жатты, аңгыча нөшөрлөгөн жамгыр жаап жиберди. Манасчы жомогун токтоткон жок, былк этпей бардыгы «Манасты» жамгыр алдында угуп жатышты. Келгендин баары бүт бойдон манасчыга жан дили менен берилип калган эле. Бул көрүнүштү ыр кылып жаратуунун чечтим. (Ж.Садыков Акындын үйүндө маектешкен Ж.Бейшеева. 2002-жыл, сентябрь)

Бул - Ж.Садыковдун «Саякбай» аттуу поэмасынын жаралышынын негизги себептеринин бири. Бир гана себеп поэманы жарата албайт болчу, биз поэманын пайда болушуна башка себептер да бар деген күдүк ойдо калабыз. Ал себептердин тамырын качан поэманы окуганда көрөбүз. Анда акын өзү күбө болгон эпизод менен толук ачып берүүгө аракеттенет. Башкача айтканда, Саякбайдын образы аркылуу кыргыз элине гана таандык манасчылык өнөрдүн, көз менен көрмөйүн угуп элестете алгыс талант-чеберчилигин, улуу эпосту жан дүйнөгө сактаган шык-кудурет менен айкаша берилген пендечилигин

айкалыштырып, аны турмуш-жашоонун чегинде ачып берүүгө умтулат. Ошол себептен поэмада Саякбай бир карасаң, залкар таланттын ээси, экинчи тарабынан карасан, эч кимден анча бөлүнө бербеген кадимки эле пенде катары көрүнөт. Акын образ түзүүдө ар бир деталга көңүл бурууга аракеттенет. Натыйжада манасчынын эпосту аткаруудагы көрүнүш-эпизодго токтолуп, Саякбайдын өз алдынча ой жүгүрткөн касиетин, өткөн учурдун элесин бүгүнкү күн менен айкалыштырууга жетишкен чыгармачыл кудуретин ачык жана көркөм даарыптаган сүрөткердик чеберчилигин, даанышман ойчулдугун акын ар тараптан ачууга умтулат, аны төмөнкүдөй саптар менен берет:

Айтылды алп Манастын өлгөн чагы,
Айтылды атпай журту көмгөн чагы.
Айтылды алты арамдан качып-бозуп,
Каныкей кандай күндү көргөн чагы.
Саякбай ашкан чебер, ашкан уста,
Маш эле боздоп туруп аткарышка.
ыйлатып Каныкейди, төлгөсү деп
Акыры кезек берди ат чабышка.
Угалбай Каныкейдин мундуу датын,
Далайлар көтөрөлбайт жерден башын
Мен көрдүм ошол чакта Саякбайдын
Көзүнөн салаа-салаа тамган жашын. (2, 50-б)

Бул саптар аркылуу автор манасчынын эпосу берилгендигин, бүткүл жан дүйнөсү менен төгүлүп, ушунчалык айтып жаткан ыр дүйнөсүнө сүңгүп киргендигин, анын натыйжасында ыр түрмөктөр куюлушуп, ошого ылайык каармандардын аракетине жараша кыймыл-аракеттерди мимиканы таба билген, улуу эпостун маңызын образдуу сөз, образдуу кыймыл-аракет менен элге жеткирген Саякбайды өздүк чеберчилигинин бүткүл турпатын көрсөтүүгө басым коёт. Ошондой эле мында Саякбайдын «Манас» айтуу өнөрү классикалык деңгээлде эле эмес, анын түпкүрүндө адамдык сапаты да тереңдеп баяндалып турат. Башкача айтканда, Саякбайдын миң кубулуп, өзгөрүлүп, бирде ыйлап, бирде шаттанып, бирде көлдөй бууракандап, ашып-ташып турган абалын таасын сүрөттөө менен акын анын көлөкөсүндө жайгашкан кыргыз элинин байыркы тарыхын ачууга да маани берет. Аны биз Саякбайдын Каныкейдин Тайторуну чапкан жеринен даана баамдайбыз. Ошол эпизод автордун өзүн да кайдыгер калтырбайт. Ал:

Укканда боздоп-боздоп чыккан үнүн.
Аргасыз бошоп кетти муунунжүүнүм.
Ошондо асман бетин булут каптап,
Кара жер боло түштү кара күүгүм.
Чын эле, кара булут каптап күндү,
Заматта жамгыр жаады, кыян жүрдү
Былк этпей олтургандар жашын төгүп,
Тыңшоодо Саякбайдан чыккан үндү. (2, 50-б) -

деген саптардан ачык көрүнөт. Тактай келсек, Саякбай Каныкейдин Тайторуну чапкан учурун айтканда, угуп отургандар кайдыгер калбай окуянын өзүнө аралашып жашайт. Ошол мезгилде шатырата төккөн жаанга карабай кыргыздын байыркы тарыхына аралашып кеткен угуп отургандар бул дүйнөнүн көйгөйүнөн бир саамга болсо да алыстап, кылымдарды

карытып келген эпостун байыркылыгына сүңгүп кетишип, көлдөй толкуп-ташыган көнөө тарыхты элестетип, баатырдыктын драмасы жана трагедиясына байыр алышат. Бул эпизод – акын Саякбайдын образы аркылуу берүүгө умтулган байыркы менен бүгүнкү учурдун ширелишүүсү. Ошондой эле поэмада Саякбайдын «Манасы» өзүнүн көркөмдүк бүтүндүгү, таасир этүү күчү, окуялардын жыйынтыктуулугу, образдардын кеңири чечмелениши жагынан гана айырмаланбастан, бийик доошко ээ болгон трагедиядуулугу менен да айырмаланарын көрөбүз.

Ошентет эр Семетей, сүрөөнгө алат,
Аргасыз алтымыш ат артта калат,
А Сакем өзү сүрөп бараткансып,
Айкайлап айтып жатат жанын сабап. (2, 55-б)

Айрыкча манасчынын драматизмге каныккан өзгөчөлүгүнө акын терең маани коёт. Ал Каныкейдин жомогуна келгендегисинен ачык көрүнөт. Ж.Садыков поэмада ушул эпизодду табына келтирип мыкты сүрөттөгөн. Каныкейдин Тайторуну чапкан учурун айтканда, угуп отургандар да жашыйт, жадакалса табигат да коштоп жашыйт.

«Жамгыр Каныкейдин жашы өңдөнүп,
Тынымсыз агып жатты жерге кулап»
Же:

«Ысык-Көл Тайторунун жогун угуп,
Ызалуу бууракандайт үшкүрүнүп».

Дегинкиси, Ж.Садыков каармандын бүтүндөй дүйнө таанымын табияттын кубулуштары аркылуу ачып берүүгө бөтөнчө аракеттенгенин чыгармадагы ар бир саптан баамдайбыз. Кайрадан жогорудагы эпизодго кайрылсак, эпосту шатырата төккөн жаанга карабай угуп отургандар - бул дүйнөнүн көйгөйүн унутуп, кылымдарды карытып келген эпосун, көлдөй толкуп-ташып, үйөрлөнгөн толкун менен баатырдыктын драмасы жана трагедиясы элди багындырып, төгүп отурган манасчынын ички абалын таамай туюндурган.

Билгенге Саякбайдын, көлдүн дагы
Көп эле бир-бирине окшош жагы.
Өзгөчө, көл толкундап, Сакем болсо,
Күрпүлдөп Манас айтып жаткан чагы. (2, 60-б)

Белгиленген саптардаты салыштыруу өзүнчө бир образдуулукка ээ. Бул жерде ашыкча деле акылдан тышкары турган эч нерсе жок. Бирок автор каармандын ички дүйнөсү менен табияттын гармониялуу биримдигинде көрүнгөн элестүүлүктү чагылдырат. Акын Саякбайды көл менен параллель коюп, окурмандын жан дүйнөсү үчүн тааныш мотивдер аркылуу өзүнүн айтайын деген оюн тереңдетет. Чынында ал өз максатына жетет, башкача айтканда, ал манасчынын турган турпатына өзгөчө басым коюу аркылуу көркөм дүйнөсүнүн бийиктигин, көлдөй тереңдигин, көп сырдуулугун, акыл менен өлчөп бычылбаган касиеттүүлүгүн чебер түзүүгө кетишет. Поэмада мындай сүрөттөөлөр аркылуу Саякбайдын өз алдынча ой жүгүрткөн, өткөн тарыхтын элесин ачык жана көркөм даарыптаган сүрөткер, ойчул элеси даана тартылат. Чыныгы таланттын ички кудуретин жөнөкөйлүгүн, өзүн дайыма жупуну кармаган пендечилигин, өз элинин уулдарынын бири катары эле үчүн кылымдап калган эмгек калтырса да, ага манчыркабандыгы, бийик адамгерчилиги таасын ачылат. Ошондой эле поэмада Саякбайдын мүнүшкөрдүк өнөрү тууралуу кызыктуу эпизод

баяндалат. Саякбай ишине байланыштуу үч айдай үйүнө барбай калат. Узагыраак мезгилден кийин бүркүтү экөөнүн көрүшкөн учуру мындайча сүрөттөлөт.

Көзүнөн секет кетип калайыным?

Көзүн кара жанды чабайыным?

Сезди окшойт, Ормон карап
албадыбы.

Айтсаңар, кантип чыдайм, агайыным? (2, 65-б)

деп бүркүтүнө жалбарып баратты, бүркүтү да томогочон болсо да, алыстан эле ээсин үнүнөн таанып, шаңшып талпына баштайт. Саякбай жетип, томогосун чечкенде ээсине башын жөлөп талпынып, сүйүнгөнүн, сагынганын туйгузуп кучагына ыктаганда, Саякбай ыйлап жиберип, бүркүтүнүн көзүнөн чопулдатып өпкүлөйт.

Мындай ата-баладай ынак мамилеси, Саякбайдын эң чебер мүнүшкөр болгонун айгинелейт.

Турмушта бул да чыгаан, ал да чыгаан.

Экоо тең бап келишкен эки кыраан.

Саякбай жоо сайдырса, бүркүт алса,

Көргөндө экөөнө тең канмак кыбаан.

Быйыл да көл жээгинде көпкө жүрүп,

Сакемдин эске түштү сөздөрү бүт.

Эриксиз көз чаптырам айланама,

Эмнелер калды экен деп өзгөрүлүп

Төө турат булуттарды бөктөрүнүп,

Күн турат мурдагыдай көктө күлүп.

Бир гана кең Ысык-Көл Сакем жоктон

Калыптыр калыбынан өзгөрүлүп. (2, 70-б)

Поэмада автор берүүгө аракеттенген ойлор, чыгарманын негизги лейтмотиви, пафосу мына ушул саптарда тургандай көрүнөт. Мындагы сөздүн күчү, поэзиянын касиети жөнөкөй, жалпыга түшүнүктүү сөздөр менен берилген элестүүлүктө турат. Оригиналдуу, образдуу сөз курамалары окурман чөйрөсүнө мурдатан тааныш Саякбайдын жаңы касиетин, мурда ачыла бербеген адамдык сапаттарын көрөт. Ж.Садыков поэмада негизги максат катары койгон алп манасчынын көлдөй тереңдиктен, бийиктиктен бүткөн портретин, поэтикалык элесин кайра жаратууга жетишти десек болот. Көпчүлүккө кеңири тааныш инсандын көркөм образын жаратуу, кыргыз профессионал поэзиясында анын миң кырдуу, кайта кайталангыс образын, пендечилиги менен жуурулуштура берүүгө умтулган болсо, автор ал максатын белгилүү өлчөмдө ишке ашыра алган. Ырас, С.Каралаевдин өмүрү, чыгармачылыгына кайрылуу ушуну менен бүтпөйт, бирок ошол чыгармалардын арасында Ж.Садыковдун поэмасы өз ордун жоготпогон чыгармалар боюнча кала берүүсүнө эч кандай шек коюуга болбойт. Эң негизги поэмада автор өз каарманын кандай элестете алса ошондой образ түзүүгө умтулуп, анын көркөм дүйнөсүн жарата алган.

Пайданылган адабияттар:

1. Артыкбаев К. Талант сыры. - Ф. 1994.
2. Садыков Ж. Туулган жер. – Ф: Кыргызстан, 1979. 50-б.
3. Байгазиев С. Жаңы мунөздөр, жаңы конфликтер. Кыргызстан 1980.

4. Медетов А. Жаштар поэзиясында граждандык пафос болсун. Кыргызстан маданияты, 1985, 10-окт.

References:

1. K. Artykbayev The secret of talent. - F. 1994.
2. Sadykov Zh. Place of birth. - F: Kyrgyzstan, 1979. 50 pages .
3. Baigaziev S. New disagreements, new conflicts. Kyrgyzstan 1980.
4. Medetov A. Let there be civic pathos in youth poetry. Culture of Kyrgyzstan, 1985, October 10.

УДК: 82-34:398,2 (575.2)(04)

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1 (1)-18-21

Бейшеева Ж.Ж.

Филология илимдеринин кандидаты, Ж.Баласагын атындагы КУУ, Манас таануу жана дүйнөлүк адабият кафедрасы, доцент

Бейшеева Ж.Ж.

Кандидат филологических наук, КНУ им. Ж.Баласагына, кафедра манасоведения и мировой литературы, доцент

Beisheeva J.J.

Candidate of Philological Sciences, KNU. Zh. Balasagyna, Department of Manasology and World Literature, Associate Professor

С.БАЙГАЗИЕВ МАНАС ТААНУУЧУ
С. БАЙГАЗИЕВ – МАНАСОВЕД
S. BAIGAZIEV MANAS SCHOLAR

Аннотация: Макалада адис-педагог С.Байгазиев жаштарды туура тарбиялоо үчүн кыргыз эли калыптандырган даяр жолго-улуттук каада-салттарга, анын ичинде сөз кадырлаган өнөргө, сөз маанисин сыйлаган улуу муундун нарк-насилин багыталууга кийинки муунду тарбиялоо маселеси каралат. Манас баш болгон элдик мурастарда айтылып келе жаткан идеяларды коомчулукка жайылтуу жана түшүндүрүү иштери чечмеленет.

Аннотации: В статье рассматривается вопрос воспитания подрастающего поколения, ориентированного на готовый путь, проложенный кыргызским народом для правильного воспитания молодежи - национальные традиции, в том числе искусство речи, ценности старшего поколения, уважающего смыслов. Работа интерпретирует распространение и разъяснение идей общественности, выраженных в национальном наследии «Манаса».

Annotation: In the article, the specialist teacher S. Baigaziev noted that for the proper education of young people, the issue of educating the next generation will be considered, focused on the ready-made path formed by the Kyrgyz people - on national traditions, including art, which respects the word, on the values of the older generation. Interpreting the work of disseminating and publicizing the ideas expressed in the national heritage of "Manas".

Негизги сөздөр: Эпос, идея, адис, педагог, жомок, макала, адис ж.б.

Ключевые слова: эпос, идея, специалист, педагог, сказка, статья, специалист и др.

Key words: epos, idea, specialist, teacher, fairy tale, article, specialist, etc.

Кыргыз адабият таануу илиминде өзүнүн күжүрмөндүгү жана иштемчилдиги менен айырмаланган адабиятчылардын бири – С.Байгазиев. Анын калеминен кыргыз адабиятына тиешелүү проблемалардан тышкары журналисттик ишмердик, публицистикалык ойлоо чеберчилик, педагогдук талбай эмгектенүү мүнөздүү болуп саналат. Ал - совет доорунда төрөлүп, ошол доордо билим алып, көз карашы мына ошол мезгилде калыптанып калса да, азыркы рынок шартында өз пикирин айтып, ошол эле мезгилде учурдагы түрдүү коомдук абалга, саясий жана социалдык түзүлүшкө карата көз карашын билдирип, мезгилдүү басма сөз менен тыкыр байланышта иштеген чыгармачыл адам. Анын көз карашы коомдун өнүгүүсү менен түздөн-түз байланышта турган социалдык жаңылануулар менен улуттук эркибиздин ортосундагы карама-каршылыкты таап, ага туура жооп берүү болуп эсептелет. Анда проблеманы алдыга коюп, улуттук салт наркыбызды сактап калуунун жол-жобосун иштеп чыгып, аны глобалдашудан коргоп калууга аракеттенет.

Бул маселени чечүү үчүн С.Байгазиев байкагандай, түшүндүрүү иштерин жүргүзүүгө тийишпиз, б. а. аны аң сезимдүү түрдө үгүттөп, «Манас» баш болгон элдик мурастарда айтылып келе жаткан идеяларды коомчулукка жайылтуу жана түшүндүрүү иштери турат. Педагог катары ал «Манастагы» идеяларды кийинки жаш муундарга жеткирүүнүн бир нече формасын аныктап, анын тарыхтын өзү айкындап берген тажрыйбасы аркылуу ишке ашырууну көрсөтүп берүүгө аракеттенет. Анткени улуттук көрөңгөдөн ажыраган элдин кийинки жаштары манкуртчул болуп баратканы адис-педагог С.Байгазиевди катуу кыжалат абалга калтырууда. Ошондуктан окумуштуу жаштарды туура тарбиялоо үчүн кыргыз эли калыптандырган даяр жолго – улуттук каада-салттарга, анын ичинде сөз кадырлаган өнөргө, сөз маанисин сыйлаган улуу муундун нарк-насилине багыт алууга кийинки муунду чакырат. Анын бул багытта тандап алган жолу акыйкат экенин ал өзү ишенип гана тим болбостон, аны жайылтуу жолдорун да иштеп чыгып жатканы менен башкалардан айырмаланат.

Кыргыз элибизде, өзгөчө “Манас” эпосунда дүнүйө- мүлктөн, материалдык байлыктан рухий байлык, ыймандык дөөлөт ар качан жогору коюлуп келгени баарыбызга белгилүү. С.Байгазиев “Манас” темасын ишке ашырууну сунуштоодо кыргыз насилинде биринчи орунда турган ошол адамдык наркты, киши сыйлоо касиетин, адамгерчиликке урмат көрсөтүү табиятын башкы орунга алып чыгат. Ал чыгыш акылмандыгында калкты салттуу дөөлөттөрүнөн ажыратуу - ошол элди жоготуу менен барабар деген принципти карманып, бул ойду бардык жаштарга жеткирүүнү максаттанат. Мында С.Байгазиев өз оюн эксперименттен өткөрүүгө ашыкпайт, тескерисинче мурда иштелип чыккан элдик акыйкат жолду азыркы билим берүүнүн ыкмасы катары пайдаланууга багыт алат. Тактап айтканда, кыргыз элинин өзүнүн философиясы бар экендигин, ал бардык жактан улуттук адабий дөөлөттөрдө өз алдынча көрөңгөлөнүп, калыптанганын, ошол эле мезгилде аны улуттук билим берүү салты катары бир нукка жыйноо, бир усулдук системага баш ийдирүү кызыкчылыгы ушул тапта маанилүү болуп турганын коомчулукка көтөрүп чыгат. Ушунун баарын бир “Манас” темасына байлайт, б. а. “МАНАС” деген сөздө чоң чындык жатаарын, Улуу Жомоко айланып улут тиреги болуп келгенин мезгилдүү басма сөздө жарыяланган түрдүү пикирлеринде талкуу жаратып, дискуссия түзөт.

С.Байгазиев бул тема боюнча бир нече китебин жарыкка чыгарып, ал китептер коомчулукта түрдүү көз караштарды түзүп, анын тегерегинде ар кыл коомдук проблемалар чечмеленди десек болот. Ырас, ал проблемалар жаштарга таасир берүү менен аларды башка жолго алып кетип

жатканын байкаган окумуштуу кырдаалга туура жооп берүү максатында ушундай кырдаалдан элди бир эмес бир нече жолу алып чыккан “Манас” эпосундагы идеяларга басым коет. Башкача айтканда, “Манас” руху, улуттун жүрөгү, мекенчил сезимдерди Улуу жомок боюна жашырган руханий нарк дөөлөттөрдүн мисалында ачып түшүндүрүүгө киришет. Окумуштууда педагогдук чеберчилик жакшы өнүккөндүктөн, проблема жөнүндө сөз болгондо башкалардай кургак сөзгө басым койбостон, өз позициясын, б. а. “Манастын” тегерегинде көз караштардын окуучулардын акыл таймашына өткөрөт. Чынында, окумуштуу көтөрүп чыккан мындай идеялардын эрөөлү окуучулар үчүн гана күч сынашуучу маселе болбостон, бардык чөйрөдөгү илим-изилдөө иштерин жүргүзүп жаткан адистерге тиешелүү экендигин эске ала кетели. Анткени С.Байгазиев козгоп чыккан дискуссия өлкө жарандарын өз эл-жеринин тарыхына, маданиятына кайдигер эмес түрдүү катмардагы адамдарга арналып, кыргыз элинин мындан аркы жашоосуна багыт берүүчү проблеманы көтөрүп турганы менен айырмаланат. Ошондон болсо керек ал козгогон көйгөйгө студенттер, түрдүү курактагы жаштар, өзгөчө илимге жаңы аралаша баштаган аспиранттар менен жаш окутуучулар активдүү катышып келет.

Ошондой эле окумуштуу катары С.Байгазиев азыркы мезгил үчүн маани болуп турган көйгөйдү турмуш чындыгы менен айкалыштыра алат. “Манас” эпосу тээ байыркы мезгилден бери эле кыргыз кыйналганда акылчынын милдетин аткаруу менен проблеманы чечүү үчүн өтө таасирдүү жолду көрсөтүп келгендиктен, окумуштуу азыркы мезгилдеги коомдук күрөө тамырында турган маселлерди чечүү жолдорун да мына ушул эпостон “издеп чыгууга” киришет. Бирок өзү аныктаган илимий-теориялык ойлорду илимдин супсак тили менен чагылдырып берүүдөн качып, жаштарга таасирдүү болгон азыркы мезгилдин усулдук ыкмаларын колдонууга аракеттенет. Мындай мамиле бир караганда кыргыз адабиятын изилдеген адабиятчылар үчүн одоно көрүнгөнү менен кеп боло турган маселени кийинки жаштарга жеткирүүнүн туура жолу экенин мектеп практикасы ырастап берди.

С.Байгазиевдин чыгармачылыгында “Манас” темасы кийин эле башталган кызыкчылыктардын бири эмес, ал коомдо байыртан бери болуп келген суроолорго жооп издөө кызыкчылыгы менен түздөн-түз байланышта турган көптөгөн көйгөйлөргө жооп издөө шарттары аркылуу күн тартибинен түшпөй келе жаткан дискуссиянын тематикасы болчу. Азыр күн тартибинде турган проблеманы окумуштуу төмөнкүдөй суроолор менен түшүндүрөт: “Баягы биз ыйык көрүп ишенген коммунисттик идеялар азыр жок. Маркс менен Ленин “атаңарды” алмаштыра турган жаңы өрнөк, идеал таппай, калк туу кылып көтөрө турган улуттук идеябызды таба албай дабдаарып турабыз. Карагылачы, мобу Бишкекти, үстү бүт түтүн. Бүгүн баарыбыздын ички дүйнөбүз дал ушундай түтүндүн ичинде тургандай. Ушундай шартта биз жарык издеп, кылымдарды карыткан улуу мурасыбыз - байыркы «Манаска» кайрылып отурабыз. Кана айткылачы, ушул «Манаста» бүгүнкү күндүн кыргызына, мобу бизге карманаарга түркүк боло турган туу боло алабы? Ушундай шартта кыргыздар кайра артка карап, илгерки Манастан маяк издегенибизге негиз барбы? Биз буга багыт алсак, дүйнөнүн артта калган элдеринин бири болуп калбайбызбы?..

Бул С.Байгазиев көтөрүп чыккан суроо болгону менен ал алдыга умтулган бардык прогрессчил кыргыз жаштары ойлону турган проблемалардан экени талашсыз Эл алдыны карай багыт алса, кыргыз мына бул маселени көтөрүү менен артка карай кетип жаткан жокпузбу деген кооптуу суроо кимди болбосун түпөйүл ойго салбай койбойт. Жүз жылдап алдыга кетип калган Азиялык, өзгөчө Европалык цивилизациялуу өлкөлөр бардыгын ачып салган, түзүп жаратып салганы азыр бизге белгилүү болгону менен ар бир тарыхта өз ордун сактап калуу үчүн баары бир

элдин уюткусун кармап турган улуттук көрөңгөгө келүүсү шарт экенин, бардыгы өз жерпайында калыптанганда гана алдыга карай түз жана жемиштүү өнүгүүгө ээ болуусу мүмкүн экендигин окумуштуу жаштарга ушул “Манас” темасына токтолуу менен түшүндүрүүгө умтулат. Кыргыз эли элдүүлүгүн сактап, аны кармаган идеяларын ушул оозеки калыптанган эпоско сыйдырганын түшүндүрүү, өзгөчө жаштарга жеткирүү формасын аныктоодо окумуштуу катары ал карама-каршылыктын биримдигине негизделген жашоо мерчемдерин тандап алат, б. а. алдыңкы адамзаттын маданият, экономика, техника, илим билим жагындагы маяктары бизге жол көрсөтүп жаркырап күйүп турса, ошол Европалык, Америкалык өрнөктөрдү эрчигенибиз туура же өзүбүздүн түпкү руханий жана маданий баалуулуктарыбызга келүү керекпи деген суроолор менен катар коюп чечүүгө киришет.

Аны чечүү, өзгөчө жаштарга жеткирүү татаал иштерден экендигин окумуштуу терең түшүнөт да, аны өз эмгектеринде мектеп мугалимдери кыйналбай пайдалана ала турган сабактын иштелмелерине айландырат. Муну менен ал кыргыз педагогикасында бир катар маселелердин аткарылышына багыт берет. Алардын айрымдарына токтолсок, биринчиден кыргыз педагогика коомчулугуна сабактардын иштелмелерин берсе, экинчиден педагог-окумуштуу катары өз методикасын сунуштайт. Үчүнчү жагы, ар бир сабак кадимки практикада өз жол-жобосун түзүү менен бирге кыргыз элинде да окутуунун өзгөчө сапаттык белгилери боло тургандыгын башка элдерге да сунуштай алууга мүмкүнчүлүк жаратууда. С.Байгазиев “Манас” темасын түрдүү багытта иштеп чыгуу менен бир мезгилде кат-сабаты жок деп айтылып, ал тургай бул түшүнүк аныкталган көз караш болуп калган болсо, аны акырындап жоюуга, кыргыздар да башкалардай өз балдарын турмушка таярдап келгенин түшүндүрүүгө жол ачып берип отурат. Ырас, азыр биз кеп кылып жаткан маселе бардык тарабынан иштелип чыкты деген ойдон алыс болсок да, анын түз жолго багыт алганын, ал эми анын башында С.Байгазиев турганын биз жаңыдан эске алып жатсак, бул тарыхы жол экендигин мезгил өзү ордуна коет.

Сөзүмдүн аягында мына ушунча жылдан бери эмгек кылып, өз өмүрүн элине, өзгөчө кыргыз жаштарына арнап келген окумуштуу-адабиятчы, педагог С.Байгазиевдин чыгармачылыгы дагы өркүндөп, өмүр жолу байсалдуу болсун!

Пайдаланылган адабияттар:

1. Байгазиев С. «Улуу Манас-улут тиреги»-Б.2013
2. Байгазиев С. «Манас» эпосунун руханий, адептик-философиялык патриоттук улуу дөөлөттөрү жана педагогикалык асыл нарктары. Б,-2014

References:

1. Baigaziev S. "Great Manas-the support of the nation" - B.2013
2. Baigaziev S. Great spiritual, moral and philosophical patriotic values and noble pedagogical values of the epic "Manas". B, -2014

УДК 37:371.31

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1 (1)-22-27

Дөөлөтбакова Р.Ж.

Ж. Баласагын атындагы КУУ, доцент

Дөөлөтбакова Р.Ж.

Доцент, КНУ имени Ж. Баласагына

Rakia Doolotbakova

Associate Professor, KNU named after Zh. Balasagyn

**МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ ЖАНА АДАМ УКУГУ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЯЗЫК И ПРАВА ЧЕЛОВЕКА
THE STATE LANGUAGE AND HUMAN RIGHTS**

Аннотация: Бул макаланын максаты - юридикалык кызматты аркалаган студенттердин билим деңгээлин жогорулатып, коммуникативдик сабаттуулугун өстүрүү менен алардын байланыштуу кебин өркүндөтүп, укук чыгаруучулук, укук колдонуучулук, укук коргоочулук органдарында, сот өндүрүшүндө, укук тармагында оозеки сүйлөөгө, жазуу ишин жүргүзүүгө адистиги боюнча мамлекеттик тилдеги адабияттарды окуп түшүнүүгө жардам берет.

Аннотация: Целью данной статьи – улучшать знания студентов –юристов, развивая их коммуникативные навыки развивать их речь для того чтобы они могли писать и читать в области своей профессии и понимать когда читают лиературы на государственном языке в правоохранительных органах, в судебных разбирательствах, в защите прав человека

Annotation: The aim of this article – increasing the level of knowledge of the students, who are prepared to be a lawyer in the future, to mprove their communication skills by improving communicative literacy helps tj read, understand and write in the state language in the field of profession: making laws, law enforcement bodies, courts, litigation, and law.

Негизги сөздөр: мамлекеттик тил, инновация интеграция, сынчыл ойлом, адам укугу.

Ключевые слова: государственный язык, инновация, интеграция, критическое мышление, права человека.

Key words: The main words: state language, innovation, integrating, human rights, critical thinking.

Мамлекеттик тилди заманбап технологияларга ылайык окутуунун зарылдыктары коомдун өнүгүүсү, жалпы адамзатты кучагына алып бара жаткан дүйнөлүк ааламдашуу процесси, андагы илимий-техникалык жана технологиялык: спутниктик байланыштар, интернет сайт, электрондук почта, электрондук окуу китеби, уюлдук, кабелдик көрсөтүү, модем, модем-факс, телефакс жана башкалардын таасиринде сабактын жаңычыл формаларын, методдорун, ык-жолдорун мазмундук жактан инновациялоодо компетенттүүлүктү калыптандыруу эң актуалдуу маселе болуп саналат.

Ааламдашуу доорунда билим берүү тармагында интеграция процесси абдан интенсивдүү жүрүп жатат. Өкмөт, Билим берүү жана илим министрлиги тарабынан кыргыз тилин инновациялап окутуунун мыйзамдык негиздерин иштеп чыгууга карата активдүү иш-

чаралар аткарылып, ал Жогорку Кеңеш жана Кыргыз Республикасынын Президенти тарабынан колдоого ээ болду.

Кыргыз Республикасынын Президентинин “Кыргыз Республикасында 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүнүн жана тил саясатын өркүндөтүү жөнүндө Улуттук программасына” ылайык 2014-жылдын 2-июнундагы ПЖ (№119) Жарлыгы жана “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө” Кыргыз Республикасынын мыйзамынын аткарылышы тууралуу токтомун аткаруу максатында жана Кыргыз Республикасынын жогорку кесиптик билим берүүнүн Окутуу-методикалык бирикмелеринин 2017-жылдын 23-ноябрындагы кеңешинин чечимине негизделген Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин 2017-жылдын 27-ноябрындагы (№1455/1) буйругун аткаруу максатында жогорку кесиптик стандарттарына ылайык кыргыз тили жана адабияты дисциплинасы боюнча окуу-методикалык комплексин жана окуу китебин түзүү мамлекеттик маанидеги милдет болуп саналат. Бул милдетти чечүү үчүн тилди пайдалана билүүнүн жана үйрөтүүнүн дүйнөлүк педагогикалык процессте оң натыйжа бере турган туундуларын колдонуу, дүйнөлүк билим берүүнүн алдыңкы тажрыйбаларын, окутуу жол-жоболорун үйрөнүү зарыл. (1.3.)

Мамлекеттик тилди кыргыз тили жана адабиятын азыркы мезгилде коомдук-социалдык, ошондой эле студенттердин кесиптик жана психологиялык талаптарына ылайык, адистик багытта үйрөтүү кызыкчылыгы негизги орунга чыккандыктан, бардык предметтерге айкалыштыруу аркылуу юридикалык билим берүүнүн базасында маанилүү орунга ээ болгон темаларды жаңы ыкмада, жаңы жолдор менен инновациялап окутуу болуп саналат. Мамлекеттик тил өз чегин кеңейтип, гуманитардык жана юридикалык илимдер менен жуурулушуп, интеграцияланып толукталуу аркылуу инсандан тартып ааламдык деңгээлге чейинки муктаждыктарды канааттандырууга багытталууга тийиш. Мамлекеттик тил сабагында юридикалык адистиктеги предметтерди интеграциялоо терминдердин аталышын, сөздүн номинативдүү маансин гана тактабастан, ошол түшүнүккө кайсы илим кай тарабынан карай тургандыгын да айкындоого жетишет. Бул болсо түшүнүктүн лексикалык маанисин тактоо менен бирге студент-жарандардын илимий ой жорумуна стандарттуу эмес көз караштарды киргизүү менен жаңыча ой жүгүртүүгө багыт берет. Юридикалык адистиктеги предметтерди интеграциялоо окуу процессинде студент-жарандардын ойлоо жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү үчүн да жагымдуу жана ылайыктуу жагдай түзүлөт. Анткени бүгүнкү коом эмгек чөйрөсүндө өзүн мыкты адис катары көрсөтө билген, руханий жана технологиялык жактан эң жогорку деңгээлдеги креативдүү, коммуникабелдүү, компетентүү адам ресурстарына муктаж.

Мамлекеттик тилди интеграциялоо менен окутуу - кыргыз тилинде жандуу баарлашуу, маданияттуу сүйлөшүү, ой жүгүртүү, таанып-билүү аркылуу жеке көз карашын, ой-пикирин далилдүү жыйынтык чыгара алууга үйрөтүү. Сабакта мындай милдеттерди иш жүзүнө ашыруу интеграцияланган билим болуп саналат. Интеграция латын тилиндеги *Integratio* деген сөздөн алынып, «калыбына келтирүү», «толтуруу», «толуктоо» деген маанини туюнтат. Интеграция педагогикадагы жаңы көрүнүш, жаңы табылга эмес. Адам объективдүү дүйнөнү аңдап-билип түшүнө баштагандан тартып эле таалим- тарбия берүү иштерин интеграциялык негизде жүргүзө баштаган.

Мамлекеттик тилди окутууда илимий педагогика, элдик педагогика жана юридикалык предметтердин интеграцияланышы, алардын жол жоболору, ык жолдору менен социалдык суроо-талаптар, студент-жарандын кызыгуусу менен айкалышат. Маданияттуу сүйлөшүү

ишмердүүлүктү, коомдун татыктуу атуулу катары калыптануусуна, интеллектисинин өнүгүүсүнө жардам берет.

Адам укуктары жана эркиндиктери эң жогорку баалуулук болуп эсептелет. “Эркиндик жана теңдик адамзаттын баалуулугу катары 1789-жылдын 26-августундагы француз Декларациясынын 1-беренесинде, адамдар тең укуктуу жана эркин болуп төрөлөт жана калат, деп айтылат. Бул абал 1948-жылдын 10-декабрындагы адам укуктарынын Жалпы Декларациясынын 1-беренесине сөзмө сөз көчүрүлгөн. Ошол эле учурда, ал жерде эркиндик жана теңдик. Укук жаатында гана эмес. Адамдын кадыр-барк жаатында дагы деп айтылат”. (3. 93)

Адам укуктарынын жалпы декларациясы

Адам укуктарынын жалпы декларациясы – адам укугу боюнча биринчи ийкемдүү эл аралык акт. 1948-жылы 10-декабрда Бириккен Улуттар Уюмунун Башкы Ассамблеясынын 217 (III) «Адам укугунун эл аралык пакты» резолюциясынын негизинде Париждеги Шайо сарайында кабыл алынган. Декларациянын тексти дүйнөнүн 375 тилине которулган. Ал адам ээ болгон укуктардын алгачкы глобалдык актылары болуп эсептелет. Декларация преамбуладан жана 30 беренеден турат. Декларацияда адамдын негизги жарандык, саясий, социалдык, экономикалык жана маданий укуктары менен эркиндиктери жарыяланган.

Адам укуктарынын жалпы декларациясы эл аралык келишим болуп эсептелбегендигине карабастан эл аралык каадалардан улам милдеттүү күчкө ээ болот. Декларациянын жаралыш идеясы Агартуу доорунун мезгилинде «Табигый укук жөнүндө» идеялар пайда болгон. Бул идеялардын негизинде Улуу Британиянын «Укук жөнүндө билль», АКШнын «Укук жөнүндө билль», Франциянын «Адам жана жаран укугунун декларациясы» түзүлүп кабыл алынган. «Билль» сөзү «мыйзам проектиси» деген маанини туюндурат. Экинчи дүйнөлүк согуштун апааты ачыктан-ачык адам укуктары боюнча жалпы келишим кабыл алууга түрткү берди. 1941-жылы АКШнын Президенти Франклин Рузвельт өзүнүн «Өлкөнүн абалы жөнүндө» кайрылуусунда зарыл болгон төрт эркиндикти колдоого чакырык жасаган. Алар: сөз эркиндиги, абийир эркиндиги», муктаждыктан, эркиндиктен керектиктен болгон эркиндиги, коркунучтуктан болгон эркиндиги. Бул чакырык адам укугунун өнүгүүсүнө кайрадан дем, күч берүү менен согуштун аякташына жана тынчтыктын орношуна абдан зарыл болгон шарт түздү. Германиялык фашизмдин нацисттик жырткычтыгы жалпы коомчулукка белгилүү болгондон кийин БУУнун Уставы адам укугуна жетиштүү толук аныктама бере албагандыгына байланыштуу адам укугунун жалпы келишиминде адамдын инсандык укуктарын так, кеңири берүү зарылдыгы келип чыккан.

1946-жылы эл аралык укук тармагы боюнча адис, Канадалык Джон Хамфри БУУнун Генералдык катчысынын чакыруусу менен Адам укугу боюнча комиссиялары менен бирдикте байланыш аркылуу документти даярдаган. (Австралия, Бельгия, Белорус ССР, Улуу Британия, Кытай, Куба, Египет, Индия, Иран, Ливия, Паном, СССР, АКШ, Уругвай, Филиппин, Франция, Чили, Югославия). Документ башында «Укук жөнүндө эл аралык билль» деп аталган. Элеонаро Рузвельт декларацияны адамзаттын «Улуу эркиндигинин хартиясы» деп атаган.

Декларацияга добуш берүү акырындык мене ниш жүзүнө ашкан. 31 берененин ичинен 23 беренеси бир добуштан кабыл алынган. 3- берене талкуудан кийин 2-берене менен бириктирилген. Адам укуктарынын жалпы декларациясы толук редакциялангандан кийин БУУнун Башкы Ассамблеясынын 183- пленардык кеңешмесинде 1948-жылы 10-декабрда Поле де Шайо сарайында 48 өлкөнүн бир добуштан колдоосу менен салтанаттуу кабыл

алынган. Белорус ССР, Украин ССР, СССР, Чехословакия, Польша, Югославия, Сауд Арабиясы калыс болушкан.

Декларация сунуш кылуу статусуна ээ. Анын негизинде келишимдин катышуучулары үчүн эки документ милдеттүү болуп саналат. Декларация СССРде биринчи жолу Тынчтыкты коргоо советтик комитетинин официалдуу басмасы болгон «Век XX и мир» бюллетенине 1988-жылы жарыяланган.

БУУ 1950-жылы Декларациянын урмат-сыйы үчүн 10-декабрды «Адам укугунун күнү» деп белгиледи. Бул күндү адамдардын, ар кандай коомчулуктардын жана диний топтордун, парламенттердин, өкмөттөрдүн жана БУУнун катышуусу менен белгилешет. Ар он жылда адам укугунун жана Декларациянын тикеден-тике өнүгүүсүнө кам көрүлүп, компания уюштурулат. 2007-жылы 10-декабрда «Адам баласынын наркы жана бардыгыбыз үчүн акыйкаттык» темасынын алдында БУУга мүчө болгон бардык өлкөлөрдө бир жылга созулган комания жүргүзүлдү.(2.213-215)

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Текст окулгандан кийин “Сынчыл ойлом” усулун колдонуу. Блумдун таажы гүлү – америкалык психолог жана педагог Бенджамин Сэмюэль Блум тарабынан негизделген. Блум немец тилинен которгондо “гүл” деген түшүнүктү билдирет. Анын сырткы көрүнүшү чынында эле таажы (ромашка) гүлүнө окшош сынчыл ойломго багытталган суроолор системасын билдирет. Ошондуктан гүлдүн сегиз таажысына сегиз түрдүү маанидеги суроолор кыстарылып коюлат.

2-кадам: “Эки бөлүктүү күндөлүк” түзүү.

Цитата

Комментарий

1. “Укук жөнүндө эл аралык билль”

Билль (анг. bill) - Улуу Британия, АКШ, Канада ж.б. өлкөлөрдө мыйзам чыгаруу органдарынын кароосуна коюлган мыйзам долбоору, ошондой эле айрым конституциялык актылардын аталышы

2. «Улуу эркиндигинин хартиясы»

Хартия (гр. chartes – кагаз, сый барак) 1. Орто кылымдыгы (1215-жылдагы Эркиндиктин улуу хартиясы) саясий мүнөздөгү укуктук документ; 2. Эл аралык укуктагы акт (1985-жылдын 15-октябрында Европа Бирлиги тарабынан кабыл алынган Жергиликтүү өзалдынча башкаруунун европалык хартиясы)

3-кадам: “Концептуалдык карта” түзүү

4-кадам: Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 2- бөлүгү - Адамдардын негизги укуктарын жана эркиндиктерин бекитүүгө арналган. Алардын маанилүү булактары болуп, эл аралык мыйзам саналат (мисалы, адам укуктары жөнүндөгү Эл аралык пакт, адамдын укуктарын жана негизги эркиндиктерин коргоо жөнүндөгү Европалык конвенция ж.б.) негизги укуктардын жана эркиндиктердин өнүгүүсүндө, маанилүү ролду Кыргыз Республикасынын Конституциясы жана мыйзамдары ээлейт. (4.96.)

Колдонулган адабияттар:

1. Дөөлөтбакова Р.Ж. Мамлекеттик тил: кыргыз тили жана адабияты боюнча окуу-методикалык комплекси. Бишкек. 2019. 213-215-беттер.
2. Дөөлөтбакова Р.Ж. Мамлекеттик тил: кыргыз тили жана адабияты Бишкек, 2021 3-бет.
3. Шерипов Н Т. Кыргыз Республикасынын Конституциялык укугу. Бишкек. 2012, 93-бет
4. Шерипов Н Т. Кыргыз Республикасынын Конституциялык укугу. Бишкек. 2012, 96-бет

References:

1. Doolotbakova R.J. The state language: an educational and methodological complex on the Kyrgyz language and literature. Bishkek. 2019. Pages 213-215.
2. Doolotbakova R.J. State language: Kyrgyz language and literature Bishkek, 2021, p. 3.
3. Sheripov N. T. Constitutional Law of the Kyrgyz Republic. Bishkek. 2012, page 93
4. Sheripov N. T. Constitutional law of the Kyrgyz Republic. Bishkek. 2012, page 96

УДК:81.112(575.2)(04)

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1 (1)-27-35

Жалалова С. Ы.

Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, аспирант

Жалалова С. Ы.

Аспирант, Жалал-Абадский государственный университет им. Б. Осмонова

Zhalalova S. Y.

Postgraduate student, Jalal-Abad State University named after B. Osmonov

**ЛЕКСИКАНЫН ТАРЫХЫЙ ЖАКТАН КУРАЛЫШЫ
ИСТОРИЧЕСКОЕ НАКОПЛЕНИЕ СЛОВАРНОГО ЗАПАСА
HISTORICAL ACCUMULATION OF VOCABULARY**

Аннотация: Бул илимий макаланын негизинде төмөндөгүдөй тыянак чыгарууга болот, тилдеги сөздөрүн баардыгы “лексика” башкача айтканда биздин лексиконубузду байытыш үчүн кандай иш аракеттер керек, ал эми бул жарайандар качан башталары өзүбүздүн колубузда экендигин баса белгилеген. Адабий тилдин биринчи жана негизги шарты катары, анын жазуу жүзүндө берилишин эсептөө зарылдыгына тыянак чыгарылат. Өзүнүн жазуу системасы бар элдерде гана жазма адабий тил өнүгүшү мүмкүн. Кыргыз эли, өзүнүн кыйла кылымдык өнүгүү тарыхында ар кайсы жазуу системаларынан пайдаланып келгендигине карабастан, улуттук жазмасына Октябрь революциясынан кийин гана жетишти. Демек, кыргыз жазма адабий тили советтик түзүлүштүн жемиши болуп эсептелип, андан соң профессионалдык жазма маданиятыбыз өнүккөндүгүн өз алдынча төрт этап менен ырааттуулукта бере билгендиги белгилеп кетүү абзел.

Ата-бабабыз бизге көөнөрбөс көркөм мурасыбызды, сөз казынасынын бай мурасын негиздегенин, ошондон улам, биз дүйнөдө теңдши жок эпикалык чыгармаларды поэтикалык негизде жаратканыбыз лексикабыздын бай тарыхын негиздеп тургандыгынан кабар берет. Аларды окуп үйрөнүү, аң-сезимибизди, тилибизди байытуу элибиздин негизги милдети экендиги милдеттендирилген.. «Өнөр алды кызыл тил»-деп калкыбыз сөз өнөрүн жогору баа берип, улуу сөздү, балбан сөздү, чечендикти бийик туткандыгы макалада кеңири камтылган.

Аннотация: В данной статье было проведено детальное исследование особенностей языка, входящего в алтайскую языковую ячейку. Слова в языке изучались на примерах лексических признаков. Однако для развития языка нам необходимо обогатить словарный запас, и от нас зависит, когда эти процессы начнутся. Делается вывод, что в первую очередь

условие литературного языка и необходимость поддержки его письменного изложения. Письменный литературный язык может развиваться только в странах, имеющих свою систему письма. Несмотря на то, что киргизы использовали разные системы письма в своей многовековой истории развития, они достигли своего национального письма только после Октябрьской революции. Таким образом, можно сказать, что киргизский письменный литературный язык получил широкое развитие при советской системе. Однако появляется все больше сигналов о том, что вы теряете свой богатый язык и что вас унижают с точки зрения художественного самовыражения, и что вы не хотите, чтобы вас унижали.

Annotation: In this article, a detailed study of the features of the language included in the Altai language cell was carried out. Words in the language were studied using examples of lexical features. However, for the development of the language, we need to enrich the vocabulary, and it depends on us when these processes begin. It is concluded that, first of all, the condition of the literary language and the need to support its written presentation. Written literary language can only develop in countries that have their own writing system. Despite the fact that the Kyrgyz used different writing systems in their centuries-old history of development, they reached their national writing only after the October Revolution. Thus, it can be said that the Kyrgyz written literary language was widely developed under the Soviet system. However, there are more and more signals that you are losing your rich language and that you are being humiliated in terms of artistic expression, and that you do not want to be humiliated.

Негизги сөздөр: лексика, лингвистика, сөз, дүйнөлүк тилдер, маданият, ономастика, антоним, семасиология, морфема, топонимика, метафора, идиома, троп, архаизм, историзм.

Ключевые слова: алтайский язык, клетка, застенчивость, лексика, лингвистика, речь, мировые языки, культура, ономастика, антонимы, семасиология, метафора, топонимия, метафора, идиома, обертка, архаизм, историзм.

Key words: Altai language, cell, shyness, vocabulary, linguistics, speech, world languages, culture, onomastics, antonyms, semiotics, metaphor, toponymy, metaphor, idiom, wrapper, archaism, historicism.

Биз оболу дүйнөдөгү тилдерди эмне бириктирет? “Сөз” деген эмне? бул суроолорго аталган эмгегибизде кененирээк токтолуп, изилдөөгө алабыз. Өз убагында, адамдар жаныбарлардан бөлүнүп чыгып, алардан айырмаланып, ой-пикирибизди сөз аркылуу жеткиргенди үйрөнгөнү адамзаттын биринчи кадамы. Биздин мезгилдеги эң ири тилдердин “Ethnologue” каталогундагы маалыматка таянып карасак, 2020-жылы дүйнөдө тилдердин саны 7174 жеткен. Бул эмнени билдирет? Адамзат өнүккөнү менен тил да өнүгөт.

Максатыбыз - “Лингвистика” илиминин “Лексика” деген маанилүү бөлүгүн изилдөөгө арналып, лексиканын тарыхына, этимологиясына көңүл бурмакчыбыз. Бул эмгекте, сиз лексиканын курамдык бөлүктөрү менен таанышасыз, ошондой эле “Лингвистика” илими жөнүндө кененирээк маалымат аласыз.

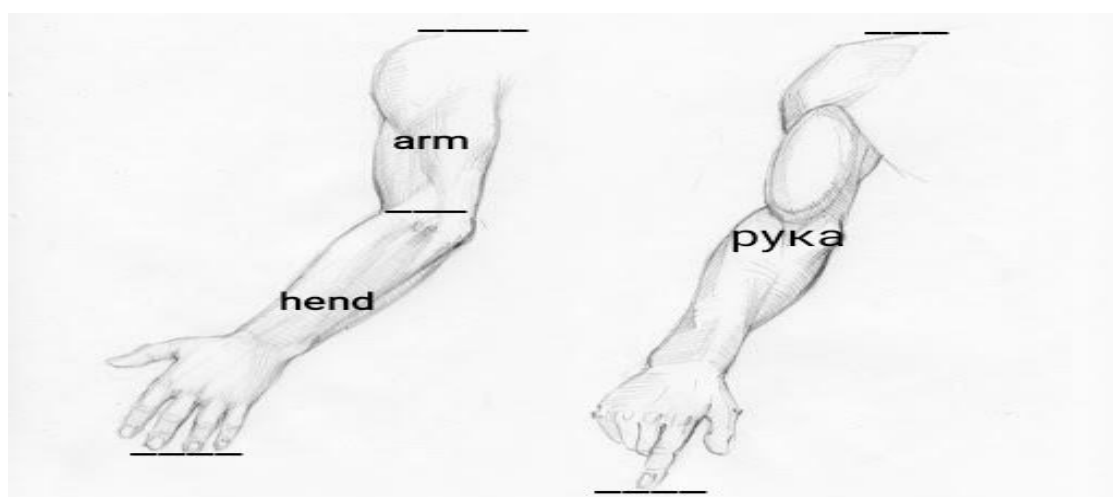
Азыркы жаштарыбыз тилдерди үйрөнүүгө тырышып, аракет кылып жатышат. Бул жакшы жөрөлгө. Анткени, “канча тил билсең ошончо ирет адамсын”-деген даанышман сөз бар. Бирок, ар бир тилдин лексикону ар башка. Тилдерди үйрөнүүдө жемиштүү жыйынтыкка жетиш үчүн эки тилдин лексиконун салыштырыш керек деген чечимге келдим.

“Тил бул жөн гана сөздөр эмес. Бул маданият, салт, жамааттын биригүүсү, жамааттын эмне экендигин жараткан бүтүндөй тарых. Анын бардыгы бир тилде камтылган жыйындысы болуп саналат.[5]

Лексика жөнүндө башкы маалымат (Лексика деген эмне?)

Лексика - бул лингвистикада тилдин лексикасына карата айтылган термин. Лексис - грек сөзү “lexis”, “сөз” же “сүйлөө” дегенди билдирет да тилдеги бардык сөздөрдүн жыйындысынын дүйнөдөгү белгилүү орус лингвист окумуштуу- Владимир Александрович Плунонун айтуусу бойюнча: “Лексика—дегенибиз, жөнөкөй тил менен айтканда, биз, бири- бирибиз менен ой-пикир алмашуубузда колдонгон, же ар кандай заттарды жана жаратылышта болгон кубуштардын атын түшүндүргөн күнүмкү колдонгон сөздөр” болуп саналат. Тил илимин изилдебеген адам, ар бир тилде сөздөрдүн даана котормосу бар деп ойлошу мүмкүн. Бирок, чынында эле ал ошондойбу? Албетте, биз тилдердин ортосунда эквиваленттүү түрдө котормосу бар экендигин четке какпайбыз. Бирок, дүйнө боюнча тилдердин ортосундагы лексикалык айырмасы, биздин күткөнүбүздөн да ашып түшөт. Мисалы, орус тилиндеги “рука”- (кол) деген сөз адам денесиндеги далыдан башталып, манжалардан бүткөн мүчөнүн атын түшүндүрөт. Бирок, англис тилинде бул адам денесинин мүчөсү (кол) эки сөз менен түшүндүрүлөт: “arm” жана “hand”. “Arm” деген сөз колдун далыдан чыканакка чейинки созулушу, ошол эле учурда, “hand” колдун чыканактан манжаларга чейинки созулушунун аты болуп саналат .

Жогоруда айтылып кеткендей, айрмачылыктар дүйнөдөгү башка тилдердин арасында да көп жолугат. Бул маселенин үстүнөн лингвисттер көп ой жүгүртүп, жада калса, мындай гипотезага келишкен: “Колду толугу менен түшүндүргөн сөз климаты жылуу болгон элдерде колдонулат, эгерде, элдин жашаган аймагында климаты суук болсо, анда алар кол деген сөздү эки мүчөгө бөлүп айтышат, анткени, алар, жылуу кийим кийгенде кол чыканактан баштап манжаларга чейин эле көрүнгөн”. Бирок бул гипотеза далилделген эмес. Биз талдап жаткан лексиканын аймагы, канчалык татаал болсо, ошончолук тилдер аралык дал келбестиктер пайда болот.[6]

Жалпы элдик жана диалектикалык лексика

Жалпы элдик лексика-тилдеги жалпыга белгилүү, түшүнүктүү жана күндөлүк турмушта дайыма колдонулуучу сөздөр: киши, окуучу, борбор, коом, базар, эл, эмгек, китеп,

тамак-аш, мектеп, балдар, транспорт деп айталык. Ушул жерден белгилеп кетүү керек: европалыктар азиялыктарга караганда күндөлүк колдонулуучу сөзү эки жүздү гана чамалайт. Ал эми Венгер түркологу Иштван Коңур Мандокинин изилдөөсү боюнча азиялыктар анын ичинен кыргыз эли 5000дөн ашуун сөздү күндөлүк речинде колдонушат. Ошондуктан, кыргыз эли дүйнөдө теңдеши жок эпикалык чыгармаларды жараткан.

Диалектикалык лексика-белгилүү бир диалектиге мүнөздүү болгон же ал диалектиде адабий тилдеги маанисинен башка да маани берген сөздөр: сыйыр (уй), сүдүрө (сүйрө), чыз (сыз), чөжө (жөжө), турпак (топурак), шорпо (сорпо), буун (муун), сагат (саат) [4] ушул сыяктуу сөздөр менен мисал келтирсек болот.

Лексикалогия

Лексикалогия - тилдин сөздүк курамынын азыркы жана анын мурунку тарыхый өсүш абалын изилдөөчү тил илиминин бир бөлүгү. **Лексикалогия** гректин “lexis”- “сөз”, “logos” - окуу деген сөзүнөн алынган, демек, сөз жөнүндөгү окуу дегенди билдирет. Лексикалогия бир нече эл тил изилдөөчү илимдери менен колдонулушуна карабастан, тилдин негизги жактарын изилдейт. Ал үчүн сөз бул бир же андан көп мааниге ээ сөздүн курамынын жана сөздүк фондунун бир бөлүгү болуп саналат. Биз аны кантип түшүнсөк болот? Аны түшүнүш үчүн бизге далилдүү мисал керек. Мисал катары “Жылдыз” сөзүн алалык, эми лексика аны кандай түрдө изилдейт? Жылдыз бул көп маанилүү сөз, биринчиде бул асман денелеринин аталышы, экинчиден (Жылдыз) адамдын атын билдирсе, (жылдыздуу) деген сөз адамдын ажарлуу жүзүн жана (жылдыздай жаркырап) тургандыгын шартын же абалын түшүндүрөт, үчүнчүдөн “жылдыз” бул геометриялык фигуранын аталышы. Ошентип лексикологиянын негизги милдети бул жогоркуда берилген түшүндүрмөдөгүндөй сөздүн маанисине карай жана анын сөздүн курамына же сөздүк фондунун бир бөлүгү катары изилдөө болуп саналат. Лексикологиянын объектисин сөздөр, алардын системасы түзөт. Бизге белгилүү болгондой, сөздөр грамматикада да сөз жасоодо да каралат. Бирок, тил илиминин ал тармактарында грамматикалык түзүлүштү жана сөз жасоонун моделин (үлгүсүн) үйрөнүүнүн каражаттары катары карасак, лексикологияда сөздөрдүн өзүнүн табияты, маанилери, маанилердин типтери, өзгөрүш жолдору, сөздөрдүн чыгыш теги, сөздүк курамдын байышы, өнүгүшү, эскирген жана жаңы лексика, сөздөрдүн колдонулуш чектери талдоого алынат.[3]

Семасиология-Семасиология-(грек сөзү “semasia”-“маани”, “маңыз” жана “logos” “илим”, “окуу”) дегенди билдирет. Тилдин сөздүк курамы көп кырдуу, татаал көрүнүш. Аны ар кайсы өңүттөрдөн изилдөө талап кылынат. Сөздү изилдөөдөгү эң башкы маселе, алардын маанилери менен байланыштуу, ошондуктан, лексикологиянын негизги бөлүктөрүнө семасиология кирет. Ал сөздөрдүн маанилерине, анын типтерине, өзгөрүшүнө, сөздөрдүн маанилик карым-катышынын түрлөрүнө байланыштуу бардык маселелерди иликтейт.

Этимология:

Этимология (Грек, etimologia, etumon - чындык жана logos - сөз, окуу)

1) Тил илиминин сөздүн келип чыгышын изилдей турган бөлүмү;

2) сөздүн келип чыгышын ачып берүүчү ыкмалардын жыйындысы;

3) сөздүн келип чыгыш тарыхы.-Этимология термини XIX кылымда тил илиминде грамматика маанисинде туюндурулуп, илимде кеңири колдонула баштаган илимий термин.

Этимология термини тилдик кордогу сөздөрдүн байыркы булактарынан тарта, азыркы күнгө чейин келип жеткен абалы, калыптанышы, өнүгүшү эсептелет. Ар бир тилдин лексикасында формасы жагынан азыркы учурда түшүнүксүз болуп калган сөздөр бар,

алардын колдонулушун, пайда болушунун структуралык модели изилдөөгө муктаж. Андай сөздөр качан, кайсы тилдин сөз жасоо моделдеринин негизинде пайда болгон?-деген суроо туулушу мүмкүн. Алгачкы мааниси эмнени туюндурган, кайсынын натыйжасында өзгөрүүгө учураган же сакталып калган, алгачкы формасынын өзгөрүшү, анын маанисинин азыркы учурга дал келгени же келбегени сыяктуу маселелерди ичине камтуу менен “этимологиянын” предмети пайда болот. Мисалы: “буудай”-деген аталышты алып көрөлү, көпчүлүк түрк тилдеринде бугдай (түрк), бидай (казак, кыпчак) түрүндө айтылган сөз, кыргыз тилинде буудай, өзбек тилинин диалектилеринде бугдаг түрүндө айтылат. Булардын ичиндегилеринин өзбек тилиндеги диалектилериндегиси бугдаг түрү байыркы калыбына жакын дешке болот. Анткени, бул сөз буг же бугу -буу, байла этишинен жана -дак мүчөсүнөн турат. Бугу|бугу этиши азыркы буу этишинин маанисинде болгон, ага зат атооч жасоочу -дак мүчөсү жалганган. Азыркы куурдак, шырдак сөздөрү куур, шыры деген этиштерге -дак мүчөсү уланып жасалган сыяктуу эле бугдак|бугудак сөзү сыртынан көйнөкчөсү башкача айтканда, сырткы кабыгы каптап тургандыгынан ушундай аталып калган. Буудай башкалар же арпа сыяктуу даны ачык турбастан, сыртынан кабыкча менен капталып турат. Мына ушул өзгөчөлүгүнө карап, ал бугдак -буулма дандуу эгин деген аталышка ээ болгон.[5]

Сөздүн курамы жана сөздүк фонд

Тилдеги сөздөрдүн бардыгы биригип келип, сөздүн курамын түзөт. Сөздүн курамындагы эн башкы нерсе-сөздүк фонду болуп саналат. Ага тилдин уюткусу болгон уңгу сөздөр кирет. Сөздүн курамына караганда сөздүк фонду өтө жай өзгөрөт.[4] Сөздүк фондунун өзгөгүшү бирнече кылымдарга созулушу мүмкүн, бирок ушул өзгөчүлүк аркылуу сөздүк фонд тилдин базасын түзө алат. Сөздүн курамынын өнүгүшү сөздүк фондунун өзгөрүшүнө таасир тийгизе коё албайт. Ошентип, сөздүн курамы менен тилдин тарыхый өнүгүшүнүн ички мыйзамдары менен аныкталуучу доорду камтыган жалпы сөздүк фонд ортосунда тыгыз структуралык байланыш бар. Сөздүн курамынын тарыхына тереңирээк кирүү менен, сөздүк фонд менен сөздүн курамы өз ара аракеттенүүсүндө дагы бир тарап ачылат. Сөздүк фонду, тилге сөз жасоого база берет, ошол эле учурда сөз жаратуунун тарыхый жолдорун көп денгээлде аныктайт, табигый өнүгүп келе жаткан шарттарга ылайык, жаңы сөздөрдү түзүүнүн коомдук практикасын багыттайт жана жөнгө салат.

Сөз жана анын маанилик типтери

Сөздөр болбосо, сөз тизмеги да, сүйлөм да түзүлбөйт, адамдар ортосунда пикир алмашуу да болбойт. Сөздөр тыбыштардан куралат, тыбыштар-алардын сырткы формасы, материалдык жагы. Оозеки кепте аларды кулагыбыз аркылуу угабыз, жазма кепте тамгалар аркылуу белгилейбиз, көрүү сезимибиз менен кабыл алабыз: токой, карга, алтын, булак, күрөк ж. б. Ар кандай эле тыбыштык айкалыштар сөз боло бербейт, мисалы: татарак, төрүс, ачра ж. б. Анткени, булар тыбыштардын айкалышынан турганы менен ички мазмунга, мааниге ээ эмес. Сөздөрдүн бул эки-сырткы, ички жагы форма жана мазмун катары диалектикалык байланышта, экөө биримдикте айкалышканда гана сөздү түзөт. Мындан тышкары, тилдеги көпчүлүк сөздөр өз алдынча бүтүн катары колдонулат: тоо, китеп, иштөө, кызыл ж. б. Ошентип, сөз деп кепте реалдуу чындык менен тике байланышып, белгилүү бир маанини түшүндүрүп, көбүнчө бир нече тыбыштардын айкалышынан турган жана өз алдынча бүтүн катары колдонулган тилдин эң маанилүү бирдигин айтабыз. Сөздөр бизди курчап турган дүйнөдөгү ар түрдүү заттарды, кубулуштарды, көрүнүштөрдү, буюмдарды,

ошондой эле, нерселердин кыймыл-аракетин, ал-абалын, белгилерин, санын туюндурат. Сөздөрдүн угулушу (же графикалык жагы) менен чындыктагы белгилүү көрүнүштүн ортосундагы байланыш-катыш сөздүн мааниси деп аталат. Тилдеги бардык сөздөр мааниси жактан бирдей болбойт. Көпчүлүк сөздөр кандайдыр бир предметтик — заттык, белгилик маанини туюндуруп, лексикалык мааниге ээ. Сөздөрдүн объективдүү чындыктагы бир текке, бир класска кирген нерселерди, көрүнүштөрдү, булардын белгилерин жалпылап, аларды башкалардан айырмалап көрсөткөн мааниси лексикалык мааниси деп аталат.[3] “Сөздөр” аттуу бул поэтикалык саптардан сөздүн касет-кудретин байкоого болот.

Сөздөр

Учуп жүргөн сөздөр күйгөн жалындаган шыркырап,

Факел болуп айланага нур жайып.

Жашыл салют көктү көздөй аткандай,

Қызып учкан сөзгө толгон бүт аба.

Сөздөр зыр дейт жанга келип баткандай,

Демди кысып акактанган сөздөр бар,

Зоболонгон аска сүйлөп жаткандай,

Сөздөр да бар чап кармачу капкандай.

Балбандарды чалкасынан чапкандай

Айбалтадан айбаттуураак баткандай,

Жүрөктөр катар согуп каккандай.

Ар тамгасы өрөпкүгөн сөздөр бар,

Шүүдүрүмдөр тизилишип аккандай.

Чечек болуп чечекейден чыкчу сөз,

Чертип мындай чечендерди жыкчу сөз.

Қандай гана сөздөр жок бул дүйнөдө

Сырын гана, сырын гана укчу сөз.

(Р. Р.) [3]

Сөз жөнүндө макалдар менен андан ары толуктасак,

Сөз - жип, кандай созсо кете берет,

Сөз баштаган, эл баштайт,

Сөз билгич адамдын, ар сөзүндө бир тузак,

Сөз доодон да куткарат, жоодон да куткарат,

Сөз сөөктөн өтөт, чучукка жетет,

Сөздү билген таап айтат, сөздү билбеген каап айтат,

Сөздү убагында айтпаса - атасы өлөт,

Сөздү уккан жерге айт, сууну сиңген жерге сеп

Сөздүн атасы - ыр, сөздүн катасы – чыр

Сөзү аздын иши аз

Сөзү экинин - иши да чеки

Сөзүң менен орок орбо, көзүң менен машак тербе[5]

НЕОЛОГИЗМДЕР-Тилдин сөздүк курамында пайда болгон жаңы сөздөр. Мисалы, космонавт, спутник, учкуч-космонавт, корабль, ракета, автоматтык станция, орбита, акционердик коом, рэкет, бизнес, акимиат, пейджер, спикер, мэр ж.б.

ЭСКИРГЕН СӨЗДӨР-Тилдин сөздүк курамында эскирип, колдонуудан чыгып калган сөздөр. Мисалы, хан, буурсун, булдурсун, найза, баран, болуш, зоот, калкан, кошуун, саадак, жасайыл, ак олпок, миң башы, он башы Эскирген сөздөр тарыхый сөздөр жана архаизмдер болуп экиге бөлүнөт. **ТАРЫХЫЙ СӨЗДӨР**-Белгилүү бир тарыхый доорго тиешелүү колдонулуп, кийин колдонуудан чыгып калган, бирок элдик оозеки чыгармаларда, көркөм сөздөрдө (оозеки речте)колдонулуп келе жаткан сөздөрдү айтабыз. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү" (Э.Абдулдаев, Д.Исаев, 1969). Мисалы, аалам- дүйнө жүзү, жер жүзү. Аарчы - бет аарчы, жүз аарчы - бети-колду сүртө турган кол жоолук. Жобо-белгилүү бир маселе боюнча эрежелердин, закондордун жыйындысы. Кабык-бир нерсенин сыртын каптап турган сырткы бөлүгү. Болушуу-бир жакка, экинчи тарапка талам-даш, жардамдаш болуу, ага жан тартуу.[4]

Сөздүк

1). Лексика, сөздүк состав, диалект, социалдык топтун, жеке жазуучулардын ж.б. сөздүк составы.

2) сөздү (морфеманы, сөз айкашын, идиомаларды ж.б.) белгилүү бир алфавиттик тартипте жайгаштырган, ал тилдик бирдиктер жөнүндө түшүндүрмө берген же башка тилге которгон же тиешелүү денотат жөнүндө тиешелүү маалымат берген китеп.

Сөздүк лингвистикада лексикография деп аталат. Лексикография эки мааниге ээ, биринчиден, сөздүк түзүүнүн теориялык жоболору, илимий-теориялык изилдөөлөрү болсо, экинчиден, тилдик материалдарды камтыган сөздүктүн жалпы жыйындысы.

Сөздүктүн негизги тибине, алфавит тартибинде жайланышкан бир тилдүү түшүндүрмө сөздүк жатат. Сөздүктө сөз маанилери, алардын колдонулушу, сөздүн грамматикалык жана фонетикалык өзгөчөлүгү белгиленет. Сөздүк элдин тилинин белгилүү бир этабына ылайыкталып түзүлөт да, анын өнүгүшүнүн тарыхый шартын чагылдырат жана ошол ар бир этапты берүүдө тилдин тарыхый-этимологиялык шартын эсепке алат, анткени тил коом менен бирдикте өнүгүү, өзгөрүү абалында кыймылда болот.

Сөздүктүн жазылуу ыкмасы боюнча сөздүн ар кандай аспектилерин жана катышын чагылдыруучу этимологиялык, сөз жасоо, морфемалык, грамматикалык, орфографиялык, орфоэпиялык, синонимдик, антонимдик, омонимдик, фразеологиялык, паронимдик, жыштык, кери (тетири) ж.б., сөздүн колдонулуу доору боюнча тарыхый Сөздүк, тилдин саны боюнча котормо Сөздүктүн тиби болот.

Ар бир тилдин лексикографиясында түшүнүктөрдү талдап берүү үчүн өзгөчө метатил пайда болот. Мындай метатил формулаларынан тышкары, макалаларды түшүндүрүү, белгилер, кыскартуулардын түрлөрү, шарттуу белгилер (фразеологизмдерди берүү үчүн ромб), ар кандай шрифтер, таблицалар, графикалык иллюстрациялар колдонулат. Ар кандай Сөздүк камтыган концепциясына, тибине, көлөмүнө жараша мүнөздөлөт. Анын аспектилерине карата сөздөр тандалып, түшүндүрмөлөрү ишке ашат. Тиешелүү элдин тилдик өзгөчөлүгүнө, лексикографиялык каадасына, Сөздүктүн тибине, максатына лексикографтын көзкарашына жараша түзүлөт.

Максатына карата Сөздүк энциклопедиялык жана лингвистикалык болуп бөлүнөт. Энциклопедиялык Сөздүк илимий-реферативдик мүнөздө болот, тармагына жараша иллюстрациялык материалдары катары схемалар, сүрөттөр, карталар, ар кандай фотоматериалдар ж.б. колдонулат. Лингвистикалык Сөздүк тибине сөздөрдүн табиятына жараша түшүндүрмө (семантикалык мүнөздөгү), котормо ж.б. кирет. Сөздүтө сөздөрдүн

жайланышы анын формасына жараша болот. Сөздүктө полисемия менен омонимиянын белгилениши да маанилүү. Полисемиялык маанилердин жайланышы иерархиялык же кеңири тараган мааниден азыраак колдонулушуна карай жайланышы мүмкүн.

Сөздүктүн белгилери (карапайым, оозеки, өтмө., арх., тар., эск., поэт. ж.б.) сөздөрдүн колдонулуш чөйрөсүнө, стилдик өзгөчөлүгүнө карата аныкталат. Тилдик мисалдар сөздүктө тигил же бул сөздүн бар экендигин, маанилеринин бир колдонуудан экинчи мааниге өтүүсүн, жеке жана контексттеги маанилерин тактап, таанып-билүүгө көмөк берет.[5]

Синоним

Синоним (грек тилинен “ὄνομα” бир наамдуу) айтылышы жана жазылышы жагынан ар башка, бирок маанилери боюнча бирдей эле жакын сөздөр. Мисалы: бөрү – карышкыр, акылдуу – эстүү, киши – адам, мыкты – сонун, кооз – сулуу, бактылуу – таалайлуу ж.б. Бирок синоним сөздөрдүн да кошумча маани берүүдөгү нюанстары, эмоционалдык боёгу, стилистикалык маанилери боюнча айырмалары болот. Ушул нерсени билгичтик менен пайдалануу жазуучунун чыгармасын таасирдүү кылат, оюн конкреттештирет, речтин темпине, интонацияга кошумча оттенкторду киргизет, чыгарманын тилин байытат.

Антоним

Антоним (грек тилинен “ἀντί”-карама-каршы ат), карама-каршы маанидеги сөздөр же сөз айкаштары. [5] Мисалы:

Аргымактын куйругу –

Бирде жибек, бирде кыл.

Азаматтын жакшысы –

Бирде мырза, бирде кул.

(Алдаш Белек уулу)

Контекстен белгилүү болгондой, бул жердеги Антонимдер: жибек-кыл, мырза-кул. Өзгөрүлмөлүү жана карама-каршылыктуу турмуш көрүнүштөрүн ар тараптуу көркөм ачык берүүдө антонимдер поэтикалык каражат катары кеңири колдонулат. Ошондуктан биз жогоруда поэтикалуу учурда кеңири колдонулган формасынан мисал келтирүүнү туура көрдүк.

Омоним

Омонимия-(грек “ὁμωνυμία”-бирдей аталыш, окшош аталыш)-маанилик жактан байланышсыз тилдик бирдиктердин тыбыштык жактан бирдей айтылып окшошуп калуучулугу, айтылышы жана жазылышы бирдей, же болбосо окшош, маанилери ар түрдүү болгон сөздөр. Омонимдерди билгичтик менен пайдалануу чыгарманын таасирдүүлүгүн күчөтүп, эмоционалдуулугун арттырат.

Омонимиянын негизинде бирдей айтылып, тыбыштык жактан окшошуп калган сөздөр Омонимдер деп аталса, ушул сөздөрдү изилдөөчү тармак Омонимия деп аталат. Демек, Омонимия бир жагынан, бир тилдеги омонимдердин жалпы жыйындысын билдирсе, экинчи жагынан, тил илиминин омонимдерди изилдөөчү бир бөлүмү катары аныкталат. Омонимдик карым-катышта турган тилдик бирдиктердин өзгөчөлүгүнө жараша Омонимия лексикалык жана грамматикалык болуп бөлүнөт. Лексикалык Омонимия маанилик жактан эч карым-катышсыз турган сөздөрдүн бирдей айтылып калышы аркылуу мүнөздөлөт да, ассоциативдик байланышсыз болот. Демек, тарыхый-генетикалык да, денотативдик да

жактан бири-бири менен байланышпаган түшүнүктөрдү бирдей тыбыштык тизмектер аркылуу атоодон улам пайда болгон тилдик көрүнүш катары Омонимия полисемиядан кескин айырмаланат. Тилде Омонимия төмөнкүдөй жолдор аркылуу пайда болот: тилдин тарыхый өнүгүү этабында фонетикалык ар кандай өзгөрүүлөрдүн натыйжасында мурда ар башкача эле тыбыштык комплекстеги сөздөр тыбыштык бирдей тизмекте, бирдей турпатта болуп калышат да, бирдей айтылат. Мис., ат – бирөөнүн ысмы, ат – жылкы, ат – мылтык ат; шак – бозонун шагы, шак – бак; буу – газ, буу – байла. чет тилдерден кабыл алынган сөздөр менен төл сөздөр тыбыштык жактан окшошуп калат: карта-жылкынын ич эти, карта-ойной турган буюм, карта-атлас, жер шарынын сүрөтү, кабак-эңкейиш, кабак -кафе.[5]

Топономика

1) белгилүү бир жерге тиешелүү географиялык аталыштардын жыйындысы;

2) лексикологиянын географиялык энчилүү аттарды изилдөөчү тармак. Ал топонимия, топо снэкдоха, эпитет, салыштыруу, гипербола, литота, ирония сыяктуу түрлөргө бөлүнөт.[5]

Троп тилдик каражат катары сөздөрдүн пайдалануу чөйрөсүн кеңитет, сөздүн эмоциялык касиетин жогорулатат, кубулуштун мүнөздөмөлөрүн жиктеп, салыштырылып жаткан нерселер жөнүндөгү түшүнүктү тереңдетет. Троп кадыресе күндөлүк тиричиликте, көркөм чыгармаларда арбын колдонулат.

Ономастика-Ономастика[4] (грекче *onomastikos*-атоого байланыштуу, *опота*-ысым) Адам аттарын изилдөөчү тил илиминин бир бөлүгү. Мисалы, Тоголок Молдо, Молдо Кылыч, Акыл Карачач, Кыз Сайкал аттуу белгилүү инсандардын аттарын чечмелөөдө, жана наристеге татыктуу ат коюуда керектелүүчү илим. Наристеге коюлуп жаткан ысымдын маанисин чечмелеп, түшүнүүгө жол ачкан илим.

Колдонулган адабияттар жана булактар:

1. Абдылдаев Э. Исаев Д. “Тил илимине киришүү”. “Кыргызстан”Б.:1970.
2. Ахматов Т., Давлетова С., Сартбаев К; Иманалиев С. “Тил илимине киришүү” Фрунзе “Мектеп” -1980.
3. “Азыркы кыргыз тили” А. Жалилов “Кыргызстан” Б.-1996.;
4. <https://kg.tyup.net>;
5. <https://ky.wikipedia.org>;
6. <https://postnauka.ru>;
7. <https://ky.m.wikiquote.org>.

References:

1. Abdyldaev E. Isaev D. "Introduction to Linguistics". B."Kyrgyzstan".:1970.
2. Akhmatov T., Davletova S. Sartbaev K.; Imanaliev S. Introduction to linguistics" Frunze "school" -1980.
3. A. "Modern Kyrgyz language"" Zhalilov B. "Kyrgyzstan".-1996.;
4. <https://kg.tyup.net>;
5. <https://ky.wikipedia.org>;
6. <https://postnauka.ru>;
7. <https://ky.m.wikiquote.org>.

УДК:81.112(575.2(04)

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1 (1)-36-40

Жалалова С. Ы.

Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, аспирант

Жалалова С. Ы.

Аспирант, Жалал-Абадский государственный университет им. Б. Осмонова

Zhalalova S. Y.

Postgraduate student, Jalal-Abad State University named after B. Osmonov

ТИЛДЕРДИН ЛЕКСИКАСЫНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ
ОСОБЕННОСТИ ЛЕКСИКИ ЯЗЫКОВ
FEATURES OF THE VOCABULARY OF LANGUAGES

Аннотация: Бул жазылган эмгекте Алтай тилдер уячасына кирген тил өзгөчөлүктөрүнө кеңири изилдөө иштри жүргүзүлгөн. Тилдеги сөздөрүн лексикалык өзгөчөлүктөрүнө мисал келтирүү менен илктөөгө жүргүзүлгөн. Бирок, тил өнүгүш үчүн лексиконду байытыш керек, ал эми бул жарайандар качан башталары өзүбүздүн колубузда. Адабий тилдин биринчи жана негизги шарты катары анын жазуу жүзүндө берилишин эсептөө зарылдыгына тыянак чыгарылат. Өзүнүн жазуу системасы бар элдерде гана жазма адабий тил өнүгүшү мүмкүн. Кыргыз эли өзүнүн кыйла кылымдык өнүгүү тарыхында ар кайсы жазуу системаларынан пайдаланып келгендигине карабастан, улуттук жазмасына Октябрь революциясынан кийин гана жетишти. Демек, кыргыз жазма адабий тили советтик түзүлүштүн жемиши болуп эсептелет.

Ата-бабабыз бизге көөнөрбөс сөз казынасын мурастап берип кетиптир. Аларды окуп үйрөнүү, аң-сезимибизди, тилибизди байытуу биздин милдет. «Өнөр алды кызыл тил»-деп калкыбыз сөз өнөрүн абдан барктаган. Ошон үчүн «Манас» сыяктуу улуу эпосту жаратып кетишкен. Бирок, барган сайын бай тил казынабыздын кунун кетирип, көркөм сүйлөө жагынан өксүтүп жатканыбыз тууралуу айтылат.

Аннотация: В данной статье было проведено детальное исследование особенностей языка, входящего в алтайскую языковую ячейку. Слова в языке изучались на примерах лексических признаков. Однако для развития языка нам необходимо обогатить словарный запас, и от нас зависит, когда эти процессы начнутся. Делается вывод, что в первую очередь условие литературного языка и необходимость поддержки его письменного изложения. Письменный литературный язык может развиваться только в странах, имеющих свою систему письма. Несмотря на то, что киргизы использовали разные системы письма в своей многовековой истории развития, они достигли своего национального письма только после Октябрьской революции. Таким образом, можно сказать, что кыргызский письменный литературный язык получил широкое развитие при советской системе. Однако появляется все больше сигналов о том, что вы теряете свой богатый язык и что вас унижают с точки зрения художественного самовыражения, и что вы не хотите, чтобы вас унижали.

Annotation: In this article, a detailed study of the features of the language included in the Altai language cell was carried out. Words in the language were studied using examples of lexical features. However, for the development of the language, we need to enrich the vocabulary, and it depends on us when these processes begin. It is concluded that, first of all, the condition of the

literary language and the need to support its written presentation. Written literary language can only develop in countries that have their own writing system. Despite the fact that the Kyrgyz used different writing systems in their centuries-old history of development, they reached their national writing only after the October Revolution. Thus, it can be said that the Kyrgyz written literary language was widely developed under the Soviet system. However, there are more and more signals that you are losing your rich language and that you are being humiliated in terms of artistic expression, and that you do not want to be humiliated.

Негизги сөздөр: Алтай тил уячасы, төл уячасы, лексика, лингвистика, сөз, дүйнөлүк тилдер, маданият, ономастика, антоним, семасиология, морфема, топонимика, метафора, идиома, троп, архаизм, историзм.

Ключевые слова: алтайский язык, клетка, застенчивость, лексика, лингвистика, речь, мировые языки, культура, ономастика, антонимы, семиотика, метафора, топонимия, метафора, идиома, обертка, архаизм, историзм.

Key words: Altai language, cell, shyness, vocabulary, linguistics, speech, world languages, culture, onomastics, antonyms, semiotics, metaphor, toponymy, metaphor, idiom, wrapper, archaism, historicism.

Кыргыз тилинин лексикасынын калыптанышы жөнүндө маалымат Азыркы кыргыз тилинин лексикасы дароо эле бүгүнкүдөй дэңгээлде курала койбогондугу белгилүү. Ал кыргыз элинин нечен кылымдык тарыхый өнүгүшү менен бирге узак мезгилдин ичинде калыптанган. Тилибиздеги көпчүлүк сөздөрдү төл сөздөр, б. а. пагыз кыргыз тилинин өзүнө тиешелүү, ошондой эле, аны менен алыс жана жакын тектеш тилдер үчүн орток болгон сөздөр түзөт: ай, ат, таш, ак, боз, сары, бар, көл, ал, бир, он, отуз ж. б.

Мындан тышкары, кыргыздардын башка элдер менен болгон экономикалык, саясий жана маданий карым-катышынын натыйжасында ал элдердин тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөр да бар: каалга (монг.), топчу (монг.), пахта (ир.), беде (ир.), урмат (ар.), адабият (ар.), самоор (ор.), сот (ор.), шан (кыт.), канжа (кыт.). ж. б. Ошондуктан кыргыз тилинин лексикасы тарыхый жактан куралышына карай төл лексика жана өздөштүрүлгөн лексика деп эки чоң катмарга бөлүнөт.

Төл сөздөр өзү тилдин лексикалык системасында пайда болуу мезгили, теги боюнча бирдей эмес. Кээ бир сөздөр кыргыз тилинин өзүнүн ички мүмкүнчүлүктөрү аркылуу пайда болгон жана азыр да пайда болууда. Алсак, жазуучу, басма, басмакана, котормо ж. б. сөздөр 20-жылдардан тартып, акимчилик, атуул, атуулдук, усулчу (методист) сыяктуу сөздөр болсо акыркы жылдарда колдонула баштады. Булар кыргыз тилинин өзүнө гана мүнөздүү.

Ал эми айрым сөздөр алтай тил уясы же жалпы түрк тилдери үчүн орток болуп, өтө байыркы мезгилдерден бери белгилүү. Алсак, ала (ала козу) сөзү бир аз тыбыштык өзгөрүүлөр менен кыргыз тилиндегидей эле мааниде алтай тил уясына кирген түрк, монгол, тунгус-манжур тайпаларындагы көпчүлүк тилдерде учурайт: як. ала, алакка; өзб. Ола-чипор; түркм. алаа; монг., бур. алаг; эвенк. ала, алаг; сол. алааг; эвен. ала; нег., ульч., орок., нан.

Демек, аталган сөз алтай уясындагы тилдер бир т”- пылыкта турган учурда пайда болгон. Жогоркудай тегиндеги өзгөчөлүктөрдөн улам төл лексика өзү марларга бөлүнөт.[1]

Кыргыз тилинин төл лексикасы

Нагыз кыргыз тилине мүнөздүү жана аны менен тектеш тилдер үчүн орток болгон сөздөр төл лексика делет. Пайда болуш теги боюнча ал төмөнкүдөй катмарлардан турат:

- 1) алтай тил уясы үчүн орток сөздөр;
- 2) түрк тилдери үчүн орток сөздөр;
- 3) кыргызалтай тилдеринин тобу үчүн орток сөздөр;
- 4) нагыз кыргыз тилине мүнөздүү сөздөр.

Алтай тил уясы үчүн орток сөздөр: Түрк, монгол жана тунгус-манжур тилдери алтай уясына кирген түбү бир тилдер болуп саналат. Бул тилдер бир жалпылыкты түзүп турган учурда пайда болуп, азыр да алардын көбүнүн лексикасында учурап, төл лексикасынын эң байыркы өзөгүн түзгөн сөздөр бар. Мисалы, тууган -туушкандыкка байланыштуу сөздөрдөн аке, апа, эже; дене бөлүктөрүнүн аттарынан арка, бет, ашык; турмуш-тиричиликке байланышкан сөздөрдөн айран, очок, уу (аң); сын атоочтордон ала, аруу; этиштерден ал,асыра, тара, жар, буу ж. б. Бул бизге белгисиз, шарттуу түрдө алтай тили деп аталган баба тилден мурасталып калган сөздөр алтай уясындагы тилдердин тектештигинин лексикалык көрсөткүчү болуп эсептелет. Айрыкча, түрк-монгол тайпаларында параллель колдонулган сөздөр арбын. Бирок бул маселелер али кеңири изилденип, бир беткей чечиле элек.

Түрк тилдери үчүн орток сөздөр. Түрк тилдери - алтай тил уясынын бир тайпасы. Ага кыргыз, казак, өзбек, азербайжан, татар ж. б. тилдер кирет. Түрк тилдеринин фонетикалык, лексикалык, грамматикалык системасы жакын, бул алардын бир тилдик жалпылыктан тарагандыгын далилдейт. Лексикалык жактан түрк тилдеринин баары үчүн орток болгон, баарында жолуга турган сөздөр көп. Алсак, зат атоочтордон: таш, тоо, суу жер ж. б.; сын атоочтордон: кара, улуу, кичүү, жумшак, калың ж. б.; сан атоочтордон: бир, эки, үч, беш, он ж. б.; ат атоочтордон: мен, сен, ал, бул, өз ж. б. этиштерден: бар, кел, бол, эт ж. б. Азыркы түрк тилдеринин, анын ичинде кыргыз тилинин лексикасы, негизинен, ушул катмардагы сөздөрдүн базасында куралган.

Кыргыз-алтай тилдеринин тобу үчүн орток сөздөр. Кыргыз жана алтай тилдери биригип, түрк тилдеринин чыгыш хун бутагындагы кыргыз-кыпчак тобун түзөт да, башка түрк тилдеринен айрым фонетикалык, грамматикалык белгилери боюнча өзгөчөлөнөт. Лексикалык жактан бачым, кокуйла, чурка, таң (билбеймин), тебетей, мээлей, жоолук, жууркан, кур сыяктуу сөздөр аталган эки тилде гана учурап, коңшулаш казак, өзбек, уйгур тилдеринде кездешпейт. Келтирилген сөздөр кыргыз жана алтай элдеринин бабалары өз ара жалпылыкта жашаган учурда пайда болгон.

Нагыз кыргыз тилине мүнөздүү сөздөр: Кыргыз тилинин өнүгүш процессинде анын ичи мүмкүнчүлүктөрүнүн натыйжасында. Төл жана өздөштүрүлгөн каражаттар аркылуу пайда болгон сөздөр нагыз кыргыз тилине мүнөздүү сөздөр делет. Алар морфологиялык жол менен төл жана өздөштүрүлгөн сөздөргө сөз жасоочу мүчөлөр уланып жасалат: тоо (кырг.) тоолуу, тоолук, тооло, тоодой; улуу (кырг.) -улуулук, улуулата, улуусун; дос (ир.) достук, достош, достуу, досчо, достой; мерез (ар.) мерездик, мерезден; спорт (ор.) -спортчу, спорттук ж. б.

Жасалган сөздүн бардык элементтери башка тилдерден өздөштүрүлгөн болушу да мүмкүн. Мындай учурда да кыргыз сөзү катары эсептелет. Анткени ал сөз кыргыз тилинин чөйрөсүндө, анын мыйзамына ылайык пайда болот (контрреволюция сыяктуу туунду түрүндө өздөштүрүлгөн сөздөрдү эсепке албаганда): бейакыл (ир. ар.), айлакер (ар. ир), антидүйнө (ор. ар.) ж. б.

Ошондой эле, лексика-семантикалык, синтаксистик жолдор менен жасалган сөздөр да, эне тилдин негизинде кыскартылган сөздөрдүн түрлөрү да аталган лексикалык катмарга

кирет: өнөр жай, темир жол, райаким (райондук аким), ожтк (Ош жогорку технологиялык коллежи) ж. б.

Кыскасы, нагыз кыргыз тили үчүн мүнөздүү сөздөр тилибиздеги сөз жасоонун түрдүү жолдору аркылуу пайда болгон жана бул процесс дайыма болуп турат. Талдоого алынган төл лексиканын бардык катмарлары биригип, кыргыз тилинин сөздүк курамынын улуттук негизин түзөт.[1]

Орус тил лексикасынын өзгөчөлүгү

Орус лексикасын изилдөөдө, берилген кырдаал үчүн лексикалык маанилерди тандоодо бир топ айырмачылыктар бар экендигин эстен чыгарбоо керек. Фразеологиялык тутумду изилдөөдө көп түрдүүлүк бар, анткени фразеологиялык бирдиктерде көп кездешкен метафора көбүнчө башка тилдерде корреспонденцияга ээ эмес. Лексиканы үйрөнүүдө сөз жасоонун методдоруна көңүл буруу керек. Орус тили префикстин жана суффикстин кеңири колдонулушу менен мүнөздөлөт. Мына ошентип биздин пикирибиз боюнча биздин колдонуп жаткан лексикабыз так ушундай жолдор менен толукталып, байып келе жатат. Демек, Лексиканы үйрөнүү менен биз сөз куретин үрөнөбүз. Кыргыз ошол үчүн “караңгыдан коз тапкан, капилеттен сөз тапкан” деген макалды эпикалык макаалдарда жана турмушунда жакшы өздөштүргөн.

Орус тили үчүн конверсия сыяктуу ыкма мүнөздүү эмес, б.а. ар кандай сүйлөө бөлүктөрүнүн кызматында бир сөздүн колдонулушу. Уңгулардын кошулушунан улам жаңы сөздөрдүн пайда болушу жөнүндө да ушуну айтууга болот - мындай көрүнүш орус тилинде көп кездешпейт (мисалы, немис тилине салыштырмалуу).

Англис тилинин өзгөчөлүгү

Азыркы англис тилинин лексикасы жарымы германдык (эски англис жана скандинавия) ошондой эле жарым романс (француз жана латын сөздөрүнүн) курамына ээ. Демек, негизги түшүнүктөрдү билдирген сөздөр азыркы англис тилинде эски англис же англо-саксон тамырларынан келген. Мисалы: love and hat(e- rid), heat - cold, heaven - earth, beginning - end, life - death, day - night, way - path.

Эски англис жана скандинавия тамыры бар көптөгөн зат атоочтор азыркы англис тилинде тыбыш жана тамга белгилери менен бирдей. Мисаллы: mother, father, brother (sister кошпогондо); wife, man, land, cliff, dale, ground, tree, grass, winter.

Бул иштин негизинде мындай тыянак чыгарууга болот, - тилдеги сөздөрүн баардыгы “лексика” деп аталат . Бирок тил өнүгүш үчүн лексиконду байытыш керек, ал эми бул жарайандар качан башталары өзүбүздүн колубузда . Адабий тилдин биринчи жана негизги шарты катары анын жазуу жүзүндө берилишин эсептөө керек. Өзүнүн жазуу системасы бар элдерде гана жазма адабий тил өнүгүшү мүмкүн. Кыргыз эли өзүнүн кыйла кылымдык өнүгүү тарыхында ар кайсы жазуу системаларынан пайдаланып келгендигине карабастан, улуттук жазмасына Октябрь революциясынан кийин гана жетишти. Демек, кыргыз жазма адабий тили советтик түзүлүштүн жемиши болуп эсептелет.

Ата-бабабыз бизге көөнөрбөс сөз казынасын мурастап берип кетиптир. Аларды окуп үйрөнүү, аң-сезимибизди, тилибизди байытуу биздин милдет. «Өнөр алды кызыл тил»- деп калкыбыз сөз өнөрүн абдан барктаган. Ошон үчүн «Манас» сыяктуу улуу эпосту жаратып кетишкен.

Кылымдардан кылымга көөнөрбөй жашап келген эл чыгармачылыгы - ошол элдин акыл эсинен, эмгегинен, турмуштук тажрыйбаларынан улам жаралган. Элдик обон-күү, кол

өнөрчүлүк сыяктуу өнөрлөр менен бирдикте эзелден бери жашап келе жаткан тил өнөрү да тынымсыз өсүп-өнүгүп олтуруп, ошол элдин руханий дүйнөсүнүн көркөм дөөлөтүнүн деңгээлин аныктай алган, көз тайгылткан мурастарды жарата алды.

Биз, байыркы кыргыздардын урпактары, аларга миң мертебе рахматыбызды айтып, түбөлүк таазим кылууга милдеттүүбүз.

Колдонулган адабияттар жана булактар:

- 1 Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. - Б. -1996.
- 2 Ахматов Т., Давлетова С., Сартбаев К Иманалиев С. Тил илимине киришүү. Фрунзе “М - 1980.

References:

1. Zhalilov A. Modern Kyrgyz language.- B. -1996.;
2. Akhmatov T., Davletova S. Sartbaev K.; Imanaliev S. Introduction to linguistics. Frunze. -1980.

УДК 821

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1 (1)-40-46

Жумагазы к В., Туйтеева Н. Б

КНУ им. Ж. Баласагына, факультет иностранных языков,

Жумагазы к В., Туйтеева Н. Б

КНУ им. Ж. Баласагына, факультет иностранных языков

Zhumagazy k V., Tuiteeva N.B

МАХАТМА ГАНДИНИН ӨМҮР БАЯНЫНЫН БАШТАПКЫ УЧУРУ НАЧАЛО БИОГРАФИИ МАХАТМЫ ГАНДИ THE BEGINNING OF THE BIOGRAPHY OF MAHATMA GANDHI

Аннотация: Макалада Индиядагы улуттук боштондук кыймылдын лидери, идеологу, индиялык залкар инсандардын бир Мохандас Карамчанд Гандинин өмүр баянынын баштапкы мезгили иликтөөгө алынган. Изилдөөдө Махатма Ганди өз өмүр жолунун баштапкы доорунда кыйла кемчиликтерди кетиргенин, турмуштук ачуу сабактарды алгандыгы да көрсөтүлгөн.. Махатма Ганди Түштүк Азиянын жана Түштүк Африканын демократиялуу келечеги үчүн күрөшкө опол тоодой салым кошкон залкар инсандардын бири. Бул чаккан изилдөөдө адамдарды талыкпаган кара күчтүн жана руханий машыгуулардын аркасында өзүн өзү башкаруунун, өз сезимдерин жана каалоолорун контролдоонун натыйжасына жетишүүгө чакырган улут лидери Махадма Гандинин өмүр жолунун баштапкы мезгилиндеги турмуштун оор сыноолору да чагылдырылган. Ошондой эле Индияда туулуп, мекениндеги британдык мектептерде билим алгандыгы баяндалган.

Аннотация: В статье рассматривается начало биографии Мохандаса Карамчанда Ганди, лидера национально-освободительного движения Индии, идеолога, одной из великих личностей Индии. Исследование также показало, что Махатма Ганди совершал значительные ошибки на ранних этапах своей жизни и усвоил жизненные уроки. Махатма Ганди является

одной из великих фигур, внесших значительный вклад в борьбу за демократическое будущее в Южной Азии и Южной Африке. В исследовании также рассматриваются тяготы жизни в первые годы жизни общенационального лидера Махадмы Ганди, призывавшего людей к достижению самоуправления, самообладания своими эмоциями и желаниями посредством неутомимых темных сил и духовных тренировок. Он родился в Индии и учился в британских школах у себя на родине.

Annotation: The article discusses the beginning of the biography of Mohandas Karamchand Gandhi, the leader of the national liberation movement in India, an ideologist, one of the great personalities of India. The study also showed that Mahatma Gandhi made significant mistakes early in his life and learned life lessons. Mahatma Gandhi is one of the great figures who made a significant contribution to the struggle for a democratic future in South Asia and South Africa. The study also examines the hardships of life in the early years of the national leader Mahadma Gandhi, who called on people to achieve self-government, self-control of their emotions and desires through tireless dark forces and spiritual training. He was born in India and studied in British schools in his homeland.

Негизги сөздөр: Ганди Мохандас Карамчанд, Индия, Улуу Британия, Түштүк Африка, ойчул жана коомдук ишмер, лидер, өмүр жолу, “Ганди жайанти”.

Ключевые слова: Ганди Мохандас Карамчанд, Индия, Великобритания, ЮАР, мыслитель и общественный деятель, лидер, образ жизни, «История Ганди».

Key words: Gandhi Mohandas Karamchand, India, Great Britain, South Africa, thinker and public figure, leader, way of life, "History of Gandhi".

Коом мүчөсү – саясатсыз жашай албайт. Бирок Махатма Ганди сыяктуу саясий лидерлердин турмушу – саясаттын чордонунда алардын акырындап жетекчилик ролго ээ боло баштагандыгы менен айырмалуу.

Индиядан чыгып, бүткүл дүйнөгө гуманисттик идеялары менен зор таасир калтырган бараандуу инсандардын бири – айтылуу Мохандас Карамчанд Ганди.

Ал - дүйнө жүзүндөгү даңазалуу ойчулдардын жана коомдук ишмерлердин бири. Ал өз өлкөсүндө гана эмес, Улуу Британиянын бир катар мурдагы оторчулук аймактарында да ар түркүн диний агымдардан, ар башка этностордон жана ар кыл расалар, касталар жана коомдук катмарлардан куралган коомдорго данакер болгон инсан.

Махатма Ганди – көп этностуу индия элинин орток даанышманы. Ошол себептүү Махатма Гандинин туулган күнү – октябрдын 2си бүгүнкү Индияда “Ганди жайанти” майрамы деп аталган бүткүл индиялык улуттук майрам катары ар жылы салтанаттуу белгиленип келет. Демек, ар жылы дал ушул күнү маркум Гандинин урматына аш берилип, эскерүү жөрөлгөлөрү өтүп турат.

Ганди Мохандас Карамчанд (2. 10. 1869, Порбандар – 30. 1. 1948, Дели) – индиялык саясий жана мамлекеттик ишмер; Индиянын улуттук-боштондук кыймылынын баштагандардын бири, гандизм идеологиясын негиздөөчүсү).

Эң ири индиялык залкар инсандардын бири Мохандас Карамчанд Ганди 1869-жылы 2-октябрда Индиянын Порбандар шаарында вайыши ванагына (Индиядагы соодагер, дыйкандар жана кол өнөрчүлөрдөн турган каста) таандык шаарда өз орду бар, жакыр эмес үй-бүлөдө туулган. [Anand Kumarasamy. Gandhi on Personal Leadership. Lessons from the life and times of Indian’s visionary leader. Mumbai 2008, б. 19]

Ганди урпактары бания деп аталган кастага таандык. Каба Ганди атасы эле. Атасы эки жолу үйлөнүп олтуруп, акыркы аялынан – Путлибайи – ага бир кыз жана үч уул төрөп берген. Ганди алардын кенжеси болчу. Каба Ганди өзүнүн уругуна абдан берилген, акыйкатчыл, эр жүрөк жана айкөл, ошону менен бирге ачуусу да чукул калынбаган киши болчу. Ал жемкордука маалынбаган киши эле, ошондуктан өзүнүн калыстыгы үчүн үй-бүлөдө да, чоочундардын арасында да кадыр-баркка ээ болгон, мамлетке берилгендиги менен да жамы журтка дайын болчу, атайын окуган эмес, бирок тажрыйбасы мол эле. Эч качан байлык топтоого умтулган эмес. Атасы аларга анча-мынча гана мурас калтырган. Дин жаатында деле жарытылуу билимге ээ эмес болчу, бирок ал ыбаадатканаларга үзбөй каттаган жана диний үгүттөрдү ырааттуу тыңдаган көптөгөн башка индустар сыяктуу эле тиешелүү диний маданиятка эгедер эле. [Намбурипад Е. М., 1960., 47 б.]

Энеси динге айрыкча берилген инсан болчу. Күн сайын табынуу жөрөлгөлөрүн аткармайынча эч качан дасторконго жолочу эмес. Чатурмас учурунда күнүнө бир маал тамактануу энемдин адаты болчу. Буга да канааттанбай, кайсы бир чатурмаста күн өткөрүп орозо кармаган учуру көп болгон. Энесинин акылы тунук болчу. Ал мамлекеттеги бардык маселелерден кабардар болчу, ошондуктан ак сарайга жакын айымдар анын акылдуулугу жөнүндө жакшы пикир айтар эле. Анын бала чагы Порбандар жергесинде өткөн. Атасы Порбандар жергесинде Ражкот жергесине которулган чакта, болжол менен Ганди жети жашка келгенде, аны башталгыч мектепке беришкен. Бул мектептен соң аны шаар четиндеги башка мектепке которушкан. Ал абдан уялчаак эле. Уялганынан башкаларга жологондон качып турчу. Анын шериги китептери жана сабактары болчу. [Горев А.В. М., 1989 с.126]

Никеге туруу- индустар үчүн оңой-олтоң иш эмес. Той берген ата-энелер көп учурда итке минип калышат. Алар байлыгынан да, убакытыдан да кол жуушат. Улуу агасы мурда элек үйлөнгөндөн кийин. Чондор экинчи агасы менен Гандини да үйлөнтүп салышат. Алардын каалоо-тилегин эсепке алышкан жок. Гандини он үчкө чыкканда ал убактагы индус салттарына ылайык өзү курактагы Кастурбайга үйлөндүрүп салышат. [Mohandas K. Gandhi, Gandhi: An Autobiography, The Story of my Experiments..., 1993, б. 24].

Он алтыга келген учурда, Гандинин атасы терең жарадан жабыркап, төшөктөн тура албай жатып көз жумат. Үй-бүлөсүнүн эски досу жана кеңешчиси Мавжи Даве деген акылдуу жана билимдүү брахман атасы дүйнөдөн кайткан соң да алакасын уланта берген. Балдарынын билим алуусуна жакшы шарт түзгөн үй-бүлө 1887-жылы орто мектеп аттестатын алга Гандини, энесинин уруксаты менен батасын алаган соң жогорку билим алуусу үчүн Лондонго жөнөтөт. Ошентип ал Англияга да келет, бирок ага жакпай калат. Англияда укукту окуп, батыштын жашоо-турмушу менен таанышкан. 1891-жылы юрист кесибине ээ болгон Мохандас Бомбей шаарынын сотунда адвокат болуу үчүн өлкөсүнө узак эмес мезгилде Англиядан Индияга кайтып келет. Кеме токтоо жайынан аны агасы тосуп алат. Англияда жүргөндө эле энеси кайтыш болгон экен, бирок улуу агасы ал кабарды анда жашырып койгон экен, чет өлкөдө жүргөндө суук кабарды ага сокку урушун каалаган эмес экен. Улуу агасы ага өзгөчө чоң үмүт артып жаткан. Ал байлыкка, атынын чыгышына жана даңка умтулган болчу. Ал дилинен айкөл, өзгөчө ак көңүл киши болчу. Бул сапаттары карапайым мүнөзүнө кошул-ташыл келип, далай кишилерди достоштурган, дал ушул достору аркылуу ал ага көбүрөөк кардарларды тарткысы келген. Анын күтүшүнчө анын иши дүркүрөп жүрмөк, ошондуктан ал үй-бүлөнүн чарбалык чыгымдарына өтө эле ашыкча жол

койгон экен. Ошондой эле ал ага анын иш-аракети үчүн камылга көрүп, бар аракетин жасаган. [Stephen R. Covey, *The Seven Habits...*, 1990, б. 18].

Достору Гандиге белгилүү бир убакытка Бомбейге барып, ал жактан тажрыйба топтоону жана Жогорку сотто иштеп, индиялык укукту изилдеп, болушунча кардарлар менен иштөө менен алектенүүсүн сунуш кылышкан. Ал сунушка макул болуп, жөнөп кетет. [Караңыз: Mohandas K. Gandhi, *Mind of Mahatma...*, 1996. The online version: www.mkgandhi.org, б. 23]

Бомбейде ал үй чарбачылыгын түптөнү өзү сыяктуу эле эч тажрыйбасы жок ашпозду ишке алуудан баштайт. Ашпозчу брахман болчу. Ганди ага тейлөө кызматкери катары карабастан, үй-бүлө мүчөсү катары мамиле кылган. Ал денесине суу куюнганы менен эч качан жуунчу эмес. Анын дхотиси жана ыйык боосу кир болчу, диний маселелер жаатында билими жаңы туулган ымыркайдыкындай эле. Бирок андан мыкты ашпозчу кайдан тапмак эле. Убактысы жетишерлигине байланыштуу ашпозчунун милдетиринин жарымын өз моюнуна алган. Вегетариандык ашпозчулукка англис тажрыйбаларын киргизген. Бир көчмө очок сатып алган. Равишанкар экөө ашкананы биргелешип тейлей башташкан. Бирок Гандиге Бомбейде төрт же беш айдан көбүрөөк турууга мүмкүнчүлүк болбоду; улам өсүп жаткан чыгымдарды жабуу үчүн каражат таңкыс болду. [Бектурганов А., //De-факто. - 2016. – 10 – ноябрь. 4 б.]

Дал ушинтип турмушу башталды. Адвокаттык кесип начар экендигин аңданды: сырткы көрүнүшү жаркырап, бирок билим жааты төмөнүрөөк кесип экен. Гандини жоопкерчилик сезими өгулам күчөй берди. Алгачкы сот иши. Ошол убакытарда Мамибайи деген кишинин иши менен алектенип калат. Бул таптакыр эле “майда-чүйдө иш” болчу. Ага комиссиялык төлөмдү төлөгө тийишсиз экендигин айтышат. Ал чечкиндүү түрдө буга каршы экендигин билдирет. [Ульяновский Р.А., М., 1986. - с 67.]

Бул алгачкы иши майда-чүйдө жарандык иштер боюнча сотто каралды. Ал доого жыгып жаткан тараптын өкүлү катары чыкты жана доочу тарапты күбөлөрүнүн суроолоруна жооп бериш керек болчу. Ал ордуна туруп, бирок ошол тапта жүрөгү тим эле түшүш калгандай болуп, башы тегерене түшөт. Ага сот залы айлан-көчөк болуп жаткандай сеилет. Бир да суроо башына келбей койот. Бирок ал эч нерсени көрө албай калат. Орду олтуруп, ишенимдүү өкүлгө бул сот ишин алып бара албай калгандыгын, андан көрө ал Пател деген адвокатты жалдап алса дурус болорун, ага төлөгөн акчаны кайра кайтарып аларын билдирет. Пател мырза 51 рупийге бул ишти колуна кайтарып алат. Ал үчүн бул иш баланын оюнундай эле кеп болчу. Өз кардарын уткан-утпаганын кутпөстөн сот залынан чыгып кетүүгө ашыгат. Өзүнөн өзү уялып, мындан ары ар кандай ар кандай ишти алып баруу үчүн кайраты жетпейинче эч бир ишти мойнуна албоо тууралуу чечим кылат. Ошону менен Түштүк Африкага узап кеткиче эч кандай сот иши менен алектенген эмес. [Shashi Tharoor cites this quotation by Nehru in this biography of Nehru, entitled *Nehru: The invention of India*. (New York: Arcade Publishing, 2003), б. 39]

Агасы да өзгөчө кыжалат болуп жатты. Экөө тең Бомбейде мындан ары курулай убакыт коротуунун кажети жок деген бүтүмгө келишет. Ошентип, алты айдан соң анын Бомбейдеги чакан кеңсеси жабылууга дуушар болот. Ал кезде Индия үч жүз жыл бою Британ империясынын эзүүсүндө болуп жаткан кез эле. 60 миң британдык жоокер жана 200 миң “абориген” жоокер 300 миллион адам жашаган эбегейсиз зор аймакты контролдоп турган заман. Түштүк Африкага кетип жатканында ал алгачкы жолу Англияга узатылгандай

айрылууну азаптуу сезимине баткан жок. Эми энеси бул дүйнөдө жок болчу. Анын дүйнө таанымы жана чет жердеги саясат жаатындага билими анча-мынча болсо да кеңейген эле. Ражкот жергесинен Бомбейге сапарга чыгуу ал үчүн кадыресе көрүнүшкө айланган болчу. 1893 –жылдын чын куран (апрель) айында өз убакыттын сыноо үчүн Түштүк Африкага жөнөп кетет. [Albert Einstein penned this tribute after Gandhi's death. The complete tribute is available on the web page, www.mkghandhi.org/tributes., б. 25]

Түштүк Африка өзүн сыйлаган индиялыктар үчүн жашоого эч жарамсыз өлкө экен. «Деги бул кырдаалды кантип жакшыртууга мүмкүн?» деген суроо анын улам көбүрөөк ээлей берди.

Он жыл ичинде, тактап айтканда, 1914-жылга чейин абактагы аргасыз тыныгуу учурларын эске албаганда, анын автордук макаласыз «Индиялык пикир» басылмасынын дээрлик эч бир номуру чыккан эмес. Бул макалаларынын арасында сөзү жакшылап ойлонулбай жазылган же атайылап көбүртүп-жабыртылган жана эптеп эле окурманга жагуу үчүн чүргөй салынган эч бир макала болгон эмес.

Албетте, бул басылма ал үчүн өзүн өзү сабырдуу кармаган машыгуу талаасы болсо, достору үчүн Гандинин ойлору жөнүндө баарлашуунун майданына айланып калган. Сынчы анын макаласынан өзү каршы чыгышы ыктымал болгон анча-мынча гана учурду таба алды. Бул «Индиялык пикир» басылмасынын маанайы чынында эле сынчыны өз калемин ооздуктоого мажбур кылган.

1896-жылы ал үйүнө алты айлык мөөнөткө барып келүүгө уруксат алып, анткени ал Түштүк Африкада көпкө чейин кала берем го деп ойлогон. Ганди мында чындап эле дурус коомдук тажрыйбага ээ болуп, кишилер ага муктаж экенин сезгенине көзү жеттет. Ошондуктан анын үйүнө барып, ал жактан жубайы менен балдарын алып, кайра кайтып келип, бул жакты байырлап калууну чечет. Ошондой эле Ганди Индияга кайтып келип, Түштүк Африкадагы индиялыктардын акыбалы жаатында ал жакта да коомдук пикирге агартуучулук таасир тийгизип, алардын көбүрөөк кызыгуусун камсыз кылуу максатында айрым бир коомдук иш-аракетти жүргүзө алам го деп санады. Индиялык келгиндерге өз

Ганди 1897–1899-жылдардын аралыгындагы баштан кечирген бөлөк түйшүктөрүнкөй туруп, түз эле Бур согушунан кеп баштоо керек. Бул согуш жарыяланган чакта анын жекече пикири бурлар тарабында болчу. Бирок ал кезде мындай учурларда өзүнүн жекече пикирин айтууга акысы жок деп саначу. Гандинин аңдашымча, эгерде ал британдык атуул катары укуктарын талап кылчу болсо, анда Британдык империяны коргоого катышуу – анын милдети болчу. Ал кездеги түшүнүгүнө караганда Индия өзүнүн толук эркиндигине Британия империясынын алкагында гана жана анын колдоосу менен жетише алмак. Ошентип, ал жолдошторун мүмкүн болушунча көбүрөөк чогултуп, аларды өтө зор кыйынчылык менен аскердин саламаттык сактоо бөлүктөрүнө кызматка орноштурууга жетишти. Алардын анча-мынча аракеттери ошол кезде аларга кеңири даңаза алып келди. Бул болсо индиялыктардын беделин дагы көтөрүп койду. Гезиттерде алардын дарегине карата: «Баарынан калса да, биз Империянын уулдарыбызго!» деген сыяктуу кайталоолору камтылган мактоо ырлары жарыяланып жатты. [Намбудирипад Е. М., 1960., 89 б.]

Аскердик милдет соңуна чыккан соң, Ганди мындан ары Түштүк Африкада эмес, Индияда иш алып барышын керектигин сезди. Бул – Түштүк Африкада жасаарга иш калбады

дегендик эмес, тек гана анын бул жактагы ишмердиги акча табуу менен гана чектелип калат го деп чочулады. Ата журтумдагы достору да анын кайтып келүүсүн суранып жатышты. Өзү деле Индияда пайдам көбүрөөк тийсе керек деп ойлоду. Ошентип, ал кызматташтарын ишинен бошотуусун өтүндү. Бир топ кыйынчылыктардан соң, өтүнүчү акыры шарттуу түрдө канааттандырылды. Ага мындайча шарт коюлду: эгерде бир жыл ичинде мындагы жамаатыбыз анын ишине муктаж боло турган болсо, анда ал Түштүк Африкага кайтып келүүгө даяр турушу керек экен. Мындай шарт өтө кыйын экенин аңдап турду, бирок бул жамаатка карата анын ак дил мамилеси бул шартты кабыл алуусуна аргасыз кылды. Ошол тапта ал Натал менен гана тыгыз байланышта болчу. [Ганди М.К., Б.,2016. 78 б.]

1896 жана 1901-жылдардагы белек-бечкектердин бардыгы кайтарылды. Ишенимге негизделген кор тууралуу келишим түзүлдү, ага ылайык белектер банкка салынды; бул кордун каражаты эми анын же ишенимдүү өкүлдөрүмдүн каалоосуна ылайык пайдаланылмак болду.

Көп учурда ага коомдук иштери үчүн каражат зарыл болуп калган чакта, жана бул ишеним коруна кайрылуу керектиги чыкканда ал талап эткен акча каражатын алып турууга мүмкүндүк алды. Албетте, ишеним корунун өзөккү капиталына тийген жок. Бул кор дагы эле банкта сакталып келет жана зарылчылыкка жараша каражаты пайдаланылып жүрөт. Кордун жалпы көлөмү ырааттуу түрдө өсүп жатат. Ганди бул кадамы үчүн кийин эч өкүнгөн жок. Жылдар өткөн соң жубайы деле бул кадамын акылмандыктын иши катары баалап калды. Бул кадам аларды нечендеген азгырылуулардан сактап калды. [Ганди М.К., Б.,2016. 98 б.]

Жыйынтыктап айтканда, Махатма Ганди өз өмүр жолунун баштапкы доорунда кыйла кемчиликтерди кетиргенин, турмуштук ачуу сабактарды алганын ачык мойнуна алат. Бирок ал ошол доордо эле дүйнөлүк гуманисттик идеяларды өздөштүрүп, аны Индиядагы жана Түштүк Африкадагы коомдук тажрыйбада колдонуу аракетинде болгондугу – анын өмүр таржымакалынын башаттык мезгилинин эң орчун мүнөздөмөсү болуп саналат.

Колдонулган адабияттар:

1. Anand Kumarasamy. Gandhi on Personal Leadership. Lessons from the life and times of Indian's visionary leader. Mumbai 2008, б. 19
2. Намбудирипад Е. М., 1960., 47 б.
3. Горев А.В. М., 1989 с.126
4. Mohandas K. Gandhi, Gandhi: An Autobiography, The Story of my Experiments., 1993, б. 24.
5. Stephen R. Covey, The Seven Habits., 1990, б. 18.
6. Караңыз: Mohandas K. Gandhi, Mind of Mahatma., 1996. The online version: www.mkgandhi.org, б. 23
7. Бектурганов А., //De-факто. - 2016. – 10 – ноябрь. 4 б.
8. Ульяновский Р.А., М., 1986. - с 67.
9. Ульяновский Р.А., М., 1986. - с 67.
10. Shashi Tharoor cites this quotation by Nehru in this biography of Nehru, entitled Nehru: The invention of India. (New York: Arcade Publishing, 2003), б. 39
11. Намбудирипад Е. М., 1960., 89 б.
12. Ганди М.К., Б.,2016. 78 б.

References:

1. Ananda Coomaraswamy. Gandhi on Personal Leadership. Lessons from the life and times of Indian's visionary leader. Mumbai 2008, p. 19
2. Namboodiripad E. M., 1960., 47 p.
3. Gorev A.V. M., 1989 p.126
4. Mohandas K. Gandhi, Gandhi: An Autobiography, The Story of my Experiments..., 1993, b. 24.
5. Stephen R. Covey, The Seven Habits..., 1990, p. 18.
6. Karanyz: Mohandas K. Gandhi, Mind of Mahatma..., 1996. The online version: www.mkgandhi.org , p. 23
7. Bekturganov A., //De facto. - 2016. – 10 – November. 4p.
8. Ulyanovsk R.A., M., 1986. – p. 67.
9. Ulyanovsk R.A., M., 1986. – p. 67.
10. Shashi Tharoor cites this quotation by Henry in the biography of Henry, entitled Nehru: The invention of India. (New York: Arcade Publishing, 2003), p. 39
11. Namboodiripad E. M., 1960., 89 p.
12. Gandhi M.K., B., 2016. 78 p.

УДК 81

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2022-1(1)-46-54

Жумалиева Г. Э., Сатарова А. А., Рахманова А. А.

филол.и.к., доцент, Н.Исанов атындагы КМКТАУ,
Ж.Баласагын атындагы КУУ, магистрант,
Н.Исанов атындагы КМКТАУ, магистрант,

Жумалиева Г. Э., Сатарова А. А., Рахманова А. А.

к.ф.н.доцент, КГУСТА им.Н.Исанова
Магистрант, КНУ им.Ж.Баласагына
Магистрант, КГУСТА им.Н.Исанова

Jumalieva G. E., Satarova A. A., Rakhmanova A. A.

Ph.D.Associate Professor of the Department KSUCTA named after N.Isanov
Undergraduate, KNU named after J.Balasagyn
Undergraduate, KSUCTA named after N.Isanov

**КОТОРМОНУН ТЕОРИЯСЫ ЖАНА ПРАКТИКАСЫ КОМПЬЮТЕРДИК
ТЕРМИНОЛОГИЯНЫ ИЗИЛДӨӨНУН НЕГИЗИ КАТАРЫ
ТЕОРИЯ И ПРАКТИКИ ПЕРЕВОДА КАК ОСНОВА ИССЛЕДОВАНИЯ
КОМПЬЮТЕРНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ
THEORY AND PRACTICE OF TRANSLATION AS A BASIS FOR THE STUDY OF
COMPUTER TERMINOLOGY**

Аннотация: Котормо теориясы биздин салыштырма-котормо англисче-кыргызча изилдөөлөрүбүздүн негизги болгондуктан, биз бул макалада Кыргызстандын тил мейкиндигинде, изилденип жаткан англис жана кыргыз тилдерине тиешелүү котормо

теориясы менен практикасынын өнүгүү тенденциясын карап чыктык. Атайын же кесиптик терминологиянын англисче-кыргызча котормосунун теориясынын жана практикасынын методологиясы жана методологиясы бүгүнкү күндө изилдөөлөр өтө аз бойдон калууда жана англисче-кыргызча котормонун бул котормо маселелерин чечүү үчүн аларды изилдөө боюнча эбегейсиз көлөмдөгү иштерди аткаруу керек. Котормо таануунун кандай теориялык жана практикалык маселелери биз иштеп жаткан котормо методологиясын колдонууда кыйынчылык жаратып жатканын билүү үчүн биз компьютердик технология терминдеринин маселелерин тактап, алардын лингвистикалык жана котормо өзгөчөлүктөрүн мүнөздөп бердик.

Аннотация: Поскольку теория перевода является основной теорией нашего сопоставительно-переводческого англо-кыргызского исследования, мы рассмотрели тенденция развития теории и практики перевода, связанными как с английским, так и с кыргызским языками в языковом пространстве Кыргызстана в данной статье. Методология и методы теории и практики англо-кыргызского перевода специальной терминологии на сегодня остается неразработанной и для решения этих переводоведческих проблем англо-кыргызского перевода предстоит ввести огромную работу по их исследованию нам. Для того, чтобы выяснить какие теоретико-практические вопросы переводоведения затрудняют нам применение разрабатываемой нами переводческой методологии. Мы уточнили наше понимание компьютерно-технологического термина и охарактеризовали его существенные лингво-переводческие признаки.

Annotation: In this article we considered theory of translation as a main theory of our comparative-translation English-Kyrgyz research and tendency in development of theory and practice of translation related to both English and Kyrgyz languages in linguistic space of Kyrgyzstan. The methodology and methods of the theory and practice of English-Kyrgyz translation of special terminology, in our case computer terminology remains undeveloped and to solve these translation problems of the English-Kyrgyz translation today, we have to introduce a huge amount of work on their research. In order to find out what theoretical and practical issues of translation studies make it difficult for us to use translation methodology we are developing. We clarified our understanding of computer technology terms and characterized its essential linguistic and translation features.

Негизги сөздөр: теория, котормо, котормо таануу, изилдөө, компьютер, терминология, терминология.

Ключевые слова: теория, перевод, переводоведение, исследование, компьютерный, терминологический, терминологии

Key words: theory, translation, translation studies, research, computer, terminological, terminology.

Теория перевода, или переводоведение, является нашей основной теорией, поскольку цель нашего сопоставительно-типологического исследования лежит именно в этой области гуманитарно-лингвистической науки и заключается в детальном и всестороннем изучении проблем перевода английской компьютерно-терминологической терминологии на кыргызский язык, разумеется на основе привлечения обширно фактического языкового материала общим количеством в 31096 терминологических единиц из обоих сравниваемых языков, английского и кыргызского.

Теория и практика перевода является основополагающей платформой переводоведения. Само же переводоведение имеет древнюю диахронию. Из зримой лингвистико-диахронической истории известно, что еще в 387г. Готский епископ Вульфилла перевёл на готский язык – язык двух государств, остготов (восточных готов) и вестготов (западных готов) – сдревнегреческого языка Библию.

Из истории переводоведения также является общеизвестным, что миссионеры, несшие божье слово и Библию в разные отдалённые страны света, конечно же, являлись переводчиками, а именно, устным переводчиками. И поэтому в английском языке XIV-XVI вв., являются началом современного новоанглийского языка, наименование “*interpreter*” имело двоякую внутреннюю форму, а точнее, двойное наслаивающееся друг от друга значение: верхний слой значения, обозначаемый как «ближайшее значение слова», - «устный переводчик» (оно проявляется при противопоставлении его со значением слова *translator* «письменный переводчик») и глубинный слой знания, обозначаемый как «дальнейшее значение слова» (оно мотивировано семантикой глагола *interpret* «толковать») [1, с.16-17]. Видимо, наименование “*interpreter*” имело первоначальную семантико-мофологическую мотивированность «толкование Библии».

Теория и практика перевода стали оформляться и приобретать начала теории переводоведения в англо-русской переводческой практике в связи с необходимостью передать на русском языке всю глубину содержания драматических и трагедийных произведений В.Шекспира с середины XVIII в. Уже хрестоматийным примером является факт того, что всемирно известные произведения данного английского классика “Гамлет” было переведено с английского на русский около 40 раз, и переводчиками при этом являлись высококвалифицированные и одарённые знатоки обоих языков, английского и русского.

В Кыргызстане теория и практика перевода начала оформляться на материале русско-кыргызского перевода. Самые различные специалисты – в области как гуманитарных, так и естественно-технических наук – ещё в предвоенные годы (перед началом Великой отечественной войны) начали переводить различные учебные пособия, учебники и общественно-политические книги и материалы с русского на кыргызский язык.

Самый большой вклад в теорию и практику русско-кыргызского перевода внесли классики кыргызской советской литературы У.Абдыкаимов, К.Баялинов, Ж.Турусбеков, А.Осмонов, Дж.Бөкөнбаев, М.Элебаев, которые передали на кыргызском языке своеобразие и поэтичность стихотворных произведений А.С. Пушкина и М.Ю.Лермантова [2, с.16]. Но огромный вклад в теорию и практику русско-кыргызского перевода внёс классик кыргызской поэзии, замечательный поэт Алыкул Осмонов, который прожил короткую, но яркую жизнь (1915-1950). Перу поэта принадлежат высокохудожественные переводы на кыргызский язык “Евгения Онегина” А.С.Пушкина, “Отелло”, “Двенадцатая ночь” В.Шекспира, басен И.Крылова, а перевод “Витязя в тигровой шкуре” Ш.Руставелли считается шедевром художественной-поэтического перевода на кыргызский язык”[3,с.401]. Разумеется, общенародным признанием высочайшего таланта поэта является тот факт, что грузинские имена из “Витязя тигровой шкуре” вышли в обиход кыргызских имён. Родители-кыргызы стали давать своим детям с тех пор, с выхода в 1940 г.в свет кыргызского перевода “Жолборстун терисин жамынган баатыр” имена: Таризель, Автандиль-мальчикам, Тинатин, Нестан, Даражан –девочкам.

Теоретическую сторону русско-кыргызского перевода в достаточной степени осветила известный филолог-кыргызовед К.Х.Джидеева, которая осветила проблемы и пути передачи русской классической художественной прозаической и поэтической традиций на кыргызский язык. В своей монографии она не только осветила проблему “обманчивости иллюзии дословного поэтического перевода”, но также и предложила лингво-поэтические рекомендации “постижения образа сквозь призму контекста оригинала”. Для перевода русской художественной классики необходимо, по мнению учёного так называемая “научная поэтика” переводных книг. То есть переводным книгам должны сопутствовать разнообразные комментарии, ссылки, примечания. Переводные книги должны иметь или поясняющие предисловия, или комментирующие послесловия. [2, с.190].

Следует также выделить практика и теорию кыргызско-русского перевода, народного поэта Кыргызстана В.И.Шаповалова, который создал высокодарённые переводы на русском языке кыргызских поэтов, классиков: А.Токомбаева, Т.Уметалиева, С.Эралиева, А.Токтомушева, Т.Шамшиева, С.Абдыкалыковой, А.Осмонова и др. Свои практические действия по передаче кыргызского художественного слова на русском языке поэт В.И.Шаповалов сопровождал теоретическими изысканиями, в которых мэтр, признанный русскоязычный поэт, народный поэт Кыргызстана разрабатывал различные лингвистические рекомендации для практиков кыргызско-русского перевода по адекватной передаче в русском языке достоинства «киргизской поэтической архитектоники с использованием сравнительных характеристик и переводческих интерпретаций поэтической строфы» [4, с.163-164].

Что же касается перевода на кыргызский язык художественных произведений с немецкого и английского языков, то в этой области первопроходцами можно считать известного кыргызского германиста А.Джолдошбекова, «Сравнительная типология немецкого и кыргызского языков» [6, с22-35]. А.Джолдошбеков первым перевёл напрямую с немецкого на кыргызский язык произведения известного немецкого писателя XX в. Ганса Фаллады [5, 14-22]. Однако много ранее, задолго со практического перевода напрямую с немецкого языка на кыргызский произведений означенного немецкого писателя, кыргызский германист написал две теоретические работы «Перевод и проблемы психолингвистики» и «К методологии перевода», которые были опубликованы в «Трудах Киргизского государственного университета» в 1975г. [5, с.14-22-35]. В данных работах автор высказывался с прямом и непосредственным переводе с немецкого на кыргызский язык, минуя русский язык-посредник, поскольку при переводе немецких художественных произведений на кыргызский язык через русский теряется много индивидуальных особенностей повествования писателей.

Англоязычные классики художественной английской и американской литературы уже были представлены в распоряжение для кыргызскоязычных читателей. Это к примеру произведения Ч.Диккенса, Дж.Байрона, М.Твена и др. Но все они были переведены с русского языка, и следовательно, мы не можем говорить о непосредственном и прямом переводе с английского на кыргызский. Непосредственный и прямой англо-кыргызский перевод английских художественных произведений, а точнее , англоязычной поэзии, на кыргызский язык связан миенем кыргызского переводчика-англиста М.Асаналиева.

Примечательно, что в кыргызском переводоведении наблюдается тенденция к кыргызско-английскому переводу; и при этом осуществляется переводы высокой степени

сложности, а именно переводы художественных поэтических произведений, в которых необходимо соблюдать ритмичную организацию, правила рифмования и соответствующее количество строк в переводящей английской строфе такие поэтические переводы кыргызских поэтов: Ж.Бөкөнбаев, Т.Адышева, Г.Жушева, Э.Турсунова и др. на английский язык осуществлены лишь тремя высокоодарёнными переводчиками, имеющими базовое образование «Английская филология»: З.К.Караевой, К.А.Калиевой и М.Асаналиевым [Караева,2001; она же, 2019; Караева, Калиева,2008; Калиева,2007; Асаналиев, 2010].

З.К.Караева впервые в кыргызском переводоведении и языкознании дала теоретическое обоснования явлений, процессов и механизмов англо-кыргызского и кыргызско-английского перевода. Принимая за аксиому обобщенную дефиницию перевода: «Перевод – это взаимодействие двух культур, уклада, мышления и образа жизни в различных регионах мира» [7, с.9], ученый в своей фундаментальной монографии отмечала, что при переводе с языка на язык, а именно, с английского на русский и наоборот, следует учитывать многие релевантности (особенности) взаимосвязи языка, мышления и «поведения» народа; культурологические релевантности, социологические релевантности, психологические релевантности, эстетические релевантности, когнитивные релевантности и исторические релевантности. Только учёт означенных релевантных категорий позволит осуществить адекватный перевод художественного произведения с языка на язык.

«Поиск функционального эквивалента при переводе с языка на язык помогает понимать культурные концепты другого народа, другие традиции и обычаи, правильно и эффективно использовать языковые ресурсы для достижения адекватности перевода» [8, с.15].

Данная переводческая фундаментальная работа профессора З.К.Караевой, а также и исследования её учеников и последователей, ориентированы в первую очередь на перевод художественных поэтических, прозаических и эпических (эпос «Манас») произведений.

Но все же методология и методы теории и практики англо-кыргызского перевода специальной терминологии компьютерного вокабуляра на сегодня осталась неразработанной и думается, что эту переводоведческую проблему англо-кыргызского перевода предстоит разрешать в нашем исследовании.

Для того, чтобы выяснить какие теоретико-практические вопросы переводоведения затрудняют нам применение разрабатываемой нами переводческой методологии, мы уточнили наше понимание компьютерно-технологического термина и охарактеризовали его сущностные лингво-переводческие признаки.

Компьютерно-технологический термин мы определили как отдельное цельнооформленное словосочетание различной синтаксической протяженности, относящиеся к сфере эксплуатации и употребления компьютера, равно и к сфере работы с ним.

Нами также были уточнены семь онтолого-гносеологических признаков компьютерно-технологического термина:

- 1) его системность, т.е. его релевантности в составе всей терминосистемы;
- 2) его дефинитивность, т.е. наличие у него чёткого определения;
- 3) его мономсемантичесность, т.е. однозначность в пределах всей системы;
- 4) отсутствие у него как признака экспрессии, так и признака эмоциональности;
- 5) его стилистическая нейтральность, т.е. невозможность принадлежать ни к какому, ни к высокому стилю языка;

б) наличие потенциального качества к детерминологизации, что означает: в любой момент термин может перейти в разряд общеупотребительной лексики;

7) наличие потенциального качества к ретерминологизации, что означает: термин может перейти с небольшим семантическим переосмыслением в сферу другой науки и профессии и вместе с этим в сферу иной терминосистемы.

Практика, а также теория, англо-кыргызского перевода специализированных терминов из сферы компьютера и его технологий затрудняется четырьмя факторами:

Во первых, тем, что сопоставительно-типологическое языкознание предоставляет для такого перевода только наиболее общую методологию перевода.

Во вторых, бурным процессом в области создания новых компьютерных машин и новых его технологий и функциональных программ, при котором обновление терминосистемы также идёт семимильными шагами.

В третьих, сложность устройства компьютерного аппарата и приложимых к нему разнообразных устройств и функционально- системных программ.

В четвёртых, это лингводидактический фактор, заключившийся в том, что переводчик должен в определённой степени овладения изучить как само компьютерное устройство, так и разнообразные его технологические программы.

На данной й стадии нашего типолого-переводческого изучения исходных английских и сравниваемых кыргызских терминов весь привлекаемый нами языковой материал из обоих языков, английского и кыргызского, общим количеством в 31096 терминологических единиц подвергается нами лингвистической стратификации, т.е. огрублённому подразделению и разбиению, на термины, принадлежащие к трём языковым уровням:

1. лексический уровень, куда причисляются цельнооформленные простые и сложные слова из обоих сопологаемых языков: 1) distinguished – бөлүштүрүлгөн; 2) option - параметр; 3) search – издөө;

2. грамматический уровень, куда причисляются раздельнооформленные словосочетания из обоих сопологаемых языков: 4) design mode – долбоорлоо абалы; 5) draw rectangle – тик бурчту чийүү; freeze rape - панелди бекитүү;

3. стилистический уровень, куда причисляются метафорические и метонимические термины с прозрачной внутренней формой: 7) city - шаар;

8) dialogue - баарлашуу; 9) marker - маркер.

Еще раз акцентируем, что данная огрублённая стратификация всего объёмного языкового материала есть не что иное как начальная стадия нашего типолого-переводческого исследования исходных английских компьютерных терминов и их функциональных соответствий в сравниваемом и переводящем кыргызском языке.

В нашей работе рассмотрены комплекс основных вопросов теории и практики перевода, число которых было насчитано пять:

1. Технический перевод был определён как перевод специализированных текстов, предназначенный для узких специалистов и накопленный терминологическими единицами технической номинации. Анализируемые нами компьютерно-технологические тексты являются текстами технического характера. В техническом переводе синхрония языка и перевода располагается и основывается на обоих текстах как завершённых готовых данностях: в исходном тексте и переведённом тексте, при этом исходный текст отсылает к

автору, а переведённый к получателю, потребителю текста. Диахрония языка и перевода связана с личностью переводчика и самим процессом перевода.

2. Единицы перевода, в нашем случае компьютерной терминологии, были определены как лингвистические структуры, представляющие собой, с одной стороны цельнооформленные отдельные слова с единым номинативным значением, и с другой стороны, раздельнооформленные словосочетания, состоящие как минимум, из двух знаменательных слов. Последние, т.е. раздельнооформленные словосочетания, представляют собой со стороны плана содержания двояко ориентированные лингвистические единицы:

1) они проявляют строго очерченную семантику и потому тяготеют к цельнооформленным словам с номинативным значением; они эксплицируют аспект синхронии;

2) они проявляют некоторую предикативную семантику и потому тяготеют к раздельнооформленным высказываниям с предикативным значением; т.е. они эксплицируют аспект диахронии.

3. Уровни перевода совпадают с лингвистическими уровнями лишь частично, поскольку явление перевода в английской компьютерной терминологии на кыргызский язык, предпочитает развёртывать переводной процесс на языковых основаниях:

- 1) лексического уровня,
- 2) грамматического уровня,
- 3) стилистического уровня.

Первые два уровня, лексический и грамматический, есть аспекты синхронического порядка, поскольку на этих уровнях реализуются уже готовые, исходные и переведённые лингвистические единицы, но последний третий стилистический уровень есть аспект диахронического порядка, поскольку на этом уровне внутренняя форма метафорически и метанимически созданного термина ещё раз прозрачна и устанавливаема.

4. Прагматика перевода обуславливается в основном тремя взаимодействующими личностями: языковой личностью автора исходного текста, языковой личностью переводчика, предпринимającego перевод исходного текста на какой либо другой язык, и языковой личностью читателя, получателя, потребителя переводного текста. В теории переводоведения принято к обозначениям: личность автора, личность переводчика и личность читателя переводного текста – добавлять прилагательное «языковая», поскольку данные личности интересуют переводоведение исключительно по факту употребления ими языка: автор использует язык – источник, переводчик оба языка, источник и переводной язык, а читатель – язык перевода.

Взаимодействие данных трёх личностей может быть синхронным, а может быть и диахронным; оба аспекта, синхронический и диахронический, в теории и практике перевода могут быть переплетены.

5. Стилистическая ориентированность процесса перевода основана на понимании того, что анализируемые компьютерные термины относятся в первую очередь к техническим текстам и к техническому переводу.

Жанрово-стилистическая дифференциация текстов, предназначенных для перевода, однозначно относит их к переводу письменного типа и распределяет их по двум большим группам: тексты художественной литературы и тексты информативного плана. Если художественные тексты предполагают переводной процесс, связанный с литературно-

идейными и литературно-эстетическими образами, то информативные тексты предполагают сообщение некоторой информации, включая и информацию техническую.

Наша терминология из сферы компьютерных технологий, относится к переводу технического плана, и являя собой фрагмент письменного типа перевода, проявляет диахронический переводной аспект.

Изучение означенных пяти основополагающих вопросов теории и практики перевода сподвигло нас спроектировать два принципа эквивалентности перевода, выделенных Ю.Найда и его единомышленниками и обозначенные как «формально-грамматический принцип» и «динамико-культурологический принцип» на пять типов эквивалентности, соответствующих иерархически расположенным пяти уровням эквивалентности перевода, и выделенных русскими советскими переводоведами и их кыргызскими исследователями [7, с. 8].

Синхронический аспект действует на трёх нижних уровнях эквивалентности перевода [на самом нижнем первом, где реализуется только цель коммуникации; на последующем втором, где номинируется внеязыковая ситуация; на последующем третьем, где проявляется грамматические параллели]. Диахронический аспект действует также на третьем уровне, где проявляются грамматические параллели, а также и на более высоких уровнях эквивалентности перевода [на четвёртом, где реализуется лексическая тождественность, и на самом высоком пятом, где наблюдается полная соотнесённость основных семантических компонентов].

Такая более подробная классификация уровней эквивалентности перевода более соответствует характеру анализируемого нами языкового материала компьютерных терминов.

Список использованной литературы:

1. Вышкин Е.Г. Учение о слове. А.А.Потебни и некоторые проблемы лексической семантики: . Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Саратов:1982. 24с.
2. Джидеева К.Х. Поэтический перевод и историко-литературный процесс. Из истории поэтического перевода русской классики в Киргизии.-Фрунзе: Кыргызстан, 1980. 192с.
3. Писатели советского Киргизстана. Справочник/Авторы составители: К.Ботаяров, Р.Момунбаева. Фрунзе:Адабият,1989:656с.
4. Шаповалов В.И. Контексты перевода. Статьи разных лет. Бишкек: б.у.и., 2004.407с.
5. Джолдошбеков А.К. Перевод и проблемы психолингвистики// Труды Киргизского государственного университета им 50летия СССР. Серия Романо-герм.филол. и методики преп. Иностр.яз. Вып 7, ч. I. Фрунзе, 1975. 14-22с.
6. Джолдошбеков А. Дж. Немис жана кыргыз тилдеринин фонеморфологиялык типологиясы (Сравнительная типология немецкого) Бишкек, 2009. 22-35с.
7. Комиссаров В.Н. Теория перевода (Лингвистические аспекты):Учебник для студ-в. Ин-в и фак-в иностр.яз.-М.:Высшая школа,, 1990.С.110-112
8. Караева З.К. Перевод и семиотика. Многоязычное бытиё эпоса «Манас» и теоретико-методологические проблемы переводоведения. Бишкек: б.у.н.,2006. 332с.
9. цитаты и сочинения 15с
10. Nida E. Towards f science of translating/ Leiden (Holland): E. Y.Brill,1964.116р.

References:

1. Vyshkin E.G. The doctrine of the word. A.A.Potebni and some problems of lexical semantics: . Autoref. diss. ... Candidate of Philology. sciences. Saratov: 1982. 24s.
2. Dzhideeva K.H. Poetic translation and historical and literary process. From the history of poetic translation of Russian classics in Kyrgyzstan.-Frunze: Kyrgyzstan, 1980. 192s.
3. Writers of Soviet Kyrgyzstan. Guide/Authors compilers: K.Botayarov, R.Momunbayeva. Frunze:Adabiyat, 1989:656c.
4. Shapovalov V.I. Contexts of translation. Articles from different years. Bishkek: b.u.i., 2004.407p.
5. Dzholdoshbekov A.K. Translation and problems of psycholinguistics// Proceedings of the Kyrgyz State University named after the 50th anniversary of the USSR. The Romano-herm series.philol. and the methods of the Rev. Foreign language. Issue 7, ch. I. Frunze, 1975. 14-22s.
6. Dzholdoshbekov A. J. Nemis zhana Kyrgyz tilderinin phonomorphologiyalyk typologiyasy (Comparative typology of German) Bishkek, 2009. 22-35s.
7. Komissarov V.N. Theory of translation (Linguistic aspects):Textbook for students. In-in and fac-in foreign language-M.:Higher School,, 1990.pp.110-112
8. Karaeva Z.K. Translation and semiotics. Multilingual existence of the epic "Manas" and theoretical and methodological problems of translation studies. Bishkek: B.U.N., 2006. 332c.
9. Citations and writings 15c
10. Nida E. Towards f science of translating/Leiden (Holland): E.Y.Brill,1964.116p.

УДК 82-3(575).2

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1 (1)-54-60

Казиева К. К.

Издөнүүчү, КРнын Улуттук илимдер академиясы
Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту

Казиева К. К.

Соискатель, Национальная академия наук КР. Институт языка и литературы
им. Ч.Айтматова

Kazieva K. K.

External doctoral candidate, National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic., Institute of
language and literature named after CH. Aitmatov

“ИНИМЕ КАТТАН” УЛУТТУ САКТООНУН ФИЛОСОФИЯСЫНА ЧЕЙИН

(С.Байгазиевдин публицистикасы жөнүндө)

«ОТ ПИСЬМА БРАТУ» К ФИЛОСОФИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ

(О публицистике С. Байгазиева)

**"FROM A LETTER TO A BROTHER" TO THE PHILOSOPHY OF NATIONAL
DEFENSE (On the journalism of S. Baigaziev)**

Аннотация: Макалада Советбек Байгазиевдин чечмелөөсүндөгү адам, табият, цивилизация кагылышы жөнүндөгү, социалдык-педагогикалык, философиялык публицисттик ишмердүүлүгү, ааламдык маселелер жана инсандын өз алдынчалуулугу

жөнүндөгү публицисттин көз карашы, ой-жүгүртүүлөрү талдоого алынып, басып өткөн өмүр жолуна анализ жасалат.

Аннотация: В статье будут проанализированы взгляды и мысли публициста о конфликте человека, природы, цивилизации, социально-педагогической, философской публицистической деятельности, глобальных проблемах и самостоятельности личности в толковании Советбека Байгазиева.

Негизги сөздөр: адам, табият, цивилизация, социалдык педагогика, инсан, көз караш, публицист, тарбия, Советбек Байгазиев.

Ключевые слова: человек, природа, цивилизация, Социальная педагогика, личность, мировоззрение, публицист, воспитание, Советбек Байгазиев.

Key words: man, nature, civilization, social pedagogy, personality, worldview, publicist, education, Sovetbek Baygaziev.

Эгемендүү Кыргызстандын жаңыча саясий-демократиялык, социалдык-экономикалык шарттарында, бир жээктен экинчи жээкке, бир коомдук түзүлүштөн экинчи коомдук түзүлүшкө өтүү кыйын-кезеңине байланышкан кризистүү кырдаалдарда өзүнүн табияты боюнча добулбасчы, трибун, жар чакыруучу, кайгуулчу, көйгөйлөрдү көтөрүүчү, чындык үчүн чыркыроочу болууга чакырылган публицистика озунуп алдыга чыгып келди. Өзгөчө, трибуналык-оратордук публицистикалык эркин речь (Топчубек Тургуналиев, Казат Акматов, Дооронбек Садырбаев) өзүнүн күжүлдөгөн күжүрмөн духун ачык жана чечкиндүү көрсөттү. Эгемендүүлүктүн публицистикасын өнүктүрүүдө улуу жазуучубуз Ч.Айтматовдун ролу дагы да артты. “Аскада калган аңчынын ыйы”, “Канткенде адам уулу адам болот?” китептери). Ч.Айтматовдун артынан Советбек Байгазиев, “Кыргыз публицистикасынын Кыз Сайкалы” деп аталган Кален Сыдыкова, Султан Раев, Абдиламит Матисаков, Алым Токтомушев, Абдыкерим Муратов ж.б. сыяктуу публицисттердин жаңы тобу өсүп чыкты. Кыскасы, эгемендүүлүктүн жылдарында кыргыз публицистикасы өзүнүн тарыхый жаңы деңгээлине ээ болуп, өнүгүүнүн сапаттык жаңы баскычына көтөрүлүп чыкты деп айтууга негиздер бар.

Улуттук публицистикабыздын өнүгүүнүн жаңы тепкичине көтөрүлүшүнө өзгөчө чоң салым кошкон инсан – бул окумуштуу-жазуучу Советбек Байгазиев деп эсептейбиз. Ал публицистикалык чыгармачылыкка тийип-качып иштебей, туруктуу түрдө күн-түн тер төгүп, керек болсо публицистикага өмүрүн сайып, ашып-ташкан сүйүү менен мээнеттенип, чыгармачылыктын бул түрүнүн оор ташын ийни менен өйдө карай түртүп жылдырып отурду. Кыргыз адабиятынын тарыхында публицистика боюнча 7 том китеп чыгарган Советбек Байгазиевдей калемгер болбосо керек. Айтылгандардан улам белгилүү илимпоз, прозачы, педагогика илимдеринин доктору Сулайман Рысбаевдин төмөнкү сөздөрүн эске түшүрүү ылайык: “Сөз эркиндиги келгенде С.Байгазиевдин талант-шыгы ушул публицистика жанрында кеңири ачылды. С.Байгазиев, поэзияга кайрылса да, педагогикага кайрылса да, этикага кайрылса да жазган бардык эмгектеринде философиялык дух өзөгүн ээлеп, публицистикалык бийик добуш угулуп турат. Публицистикалык жатык тил, публицистикалык кенен чабыт кулач жайып, публицистикалык так илик жана корутунду чыгарылат. Өзүнүн автордук бараандуу образы алыстан эле даана көрүнүп турат. Анын публицистикаларын карап туруп, бүтүндөй кыргыз публицисттеринин эмгегин ага салыштырып баалоого да болот. Эгер, «Кыргыз публицистикасында ким бар?» деп сураса, ойлонбой туруп эле: «Кыргыз публицистикасынын жүгүн нардай көтөргөн С.Байгазиев бар»

деп, атын биринчи атасак жаңылышпайбыз». (С.Рысбаев «Байгазиевдин бейнесине сүртүмдөр» - китепте: С.Байгазиев, Окутуунун жана тарбиялоонун философиясы - Бишкек, 2012). Ал 80-жылдардын аягында Мамлекеттик тил маселеси өлкөбүздө курч коюлуп турган чакта, атуулдук жигер менен эне тил жана аны бала бакчаларда, мектептерде окутуу проблемаларын активдүү көтөргөн. Мамлекеттик тил маселеси көтөрүлүп жатканда, 1988-жылы Кыргызстан жазуучулар союзунда эне тил маселесине арналып өткөрүлгөн кецири пленумда жасаган «Эне тил тагдыры - эл тагдыры» аттуу курч доклады резонанска ээ болуп, кийин ушул наамдагы макаласынын аты республикалык газеталардын рубрикасына айланып, эл оозуна кирип кеткен. Ошондон тарта публицисттин макалалары “ат тезегин кургатпай” басма сөз беттерине жарыяланып келди. Алардын айрымдарынын эле аттарына көңүл буруп көрөлү: «Биз кимбиз?», «Кыргыз көчү кайда барат?», «Кыргыз букарасынын социализми: ал кандай эле?», «Орус генералы кыргыз сулуусуна эмне учун кулдү?», «Көнүмүштөрдүн жана догмалардын алкагында», «Парторг Кочкорбаев деген ким? же догматизмдин кыргызча варианты», «Ата журттун он тиреги», «Улуттук идеологиянын концепциясына штрихтер», «Ала-Тоодо эки цивилизациянын кагылышы: оңу жана солу», «Кыргызстанда демократиянын жаралуу драмасы», «Кыргызстандын билим берүү концепцияларындагы космополитизм же өлкөбүздүн билим системасынын айрымалуу улуттук мүдөө - миссиясы барбы?», «Эне тилибиз глобалдашуу коркунучу астында: эмне кылуу керек?», «Империянын окуу китеби», «Орхон-Енисей жазууларынын ташка чегилген осуяттары» «Ч.Айтматовдун планетардык философиясы», «Олуя Калыгулдун жети осуяты», «Достоевскийдин этикасы», «Алдыда адамзатты саясатчы», «Каратөлөктүн тагдыры күтүп турабы?», «Катастрофа алдында ачылган сыр», «Глобалдык адеп – ахлак кризиси жана Кыргызстандагы муундар тарбиясынын ачуу чындыктары», «Батыш – Чыгыш маселесине карата», «Цивилизация жана бүркүт уя», «Улутсуз, тамырсыз космополитизмдин улуттук баалуулуктарга негизделген тарбия стратегиясына карай», «Улуу Манастын дөөлөттөрү - улуттук тирөөчтөрү», «Ак калпак журтту сактоонун идеологиясы» ж.б.

Мына ушинтип, макалаларынын аттарынан, темаларынан эле улуттук, мамлекеттик, жалпы адамзаттык, глобалдык деңгээлдеги проблемалардын үстүндө ой чуркатып, акыл тегерете билген, ой жүгүртүү масштабы кенен публицисттин интеллектуалдык жана улутмандык жаңы деңгээлин байкай алабыз. Буга байланыштуу эл мугалими Бектур Исаковдун төмөнкү сөзү эске түшөт: «Советбектин өздүк китепканасында эмнелер гана жок. Китеп текчелери табигый илимдерден тартып, философия, педагогика, психология, политология, социология, адабият таануу боюнча түркүн китептерге толгон. Советбек ошол ар түрдүү илимдердин китептерин сызып-чийип окуган. Ошон үчүн даярдыгы эң мыкты интеллектуалдуу аалым. Ошон үчүн анын ой жүгүртүүлөрү, чечмелөөлөрү, көрө билүүсү кабыл алуусу, көз караштары кеңири» (Кутбилим №47, 2017).

Чынында эле, публицист болуш үчүн терең маалыматтуу, ар тараптуу илим – билимдүү, маселеге бийиктен серп салган, талдай билүү жөндөмү күчтүү, көрөгөч, көчтүн алдында жүрүп, жол көрсөтө билген инсан болушу керек. Мындай болбосо, публицист алдыга турмуш коюп жаткан коомдук – саясий, тарыхый-маданий, рухий – философиялык, моралдык-этикалык, экономикалык курч проблемаларга «тиш сала» албайт, талкуулай да, чече да албайт. С.Байгазиевдин публицистикалык эмгектери ар түрлүү гуманитардык илимдердин айкалышуусу менен жазылгандай туюлуп, синтездүү, синхрондуу көрүнөт.

Ошон үчүн академик Алтай Бөрүбаев «Байгазиевди алмазга салыштырам. Алмаз көп көп кырдуу, сырдуу болот» деп баалап жатат.

С.Байгазиев көптөгөн илимий - публицистикалык көркөм – адабий публицистикалык, педагогикалык - публицистикалык, публицистикалык - эссе, таалим – тарбия китептерин жаратып, окурмандарга тартуулады. Алардын айрымдарын атай кетели: «Кыргыз манаптарынын патриотизми», ж.б. Анын “Атуул жана Ата журт” (1990), Гумандуу педагогика (2006), “Чынгызга карышкырдан кат” (2008) “Кишенден бошонгон рухтун ырлары” (2009), “Кыргызстандын жаштарын рухий-адептик жана патриоттук жактан тарбиялоо концепциясы” (2011), “Окутуунун жана тарбиялоонун философиясы” (2012), “Ала-Тоодогу агартуу тарыхынын “ак тактары” (2012), “Кыргыздын улуу ойчулдарынын жана баатырларынын осуяттары – ата журт тиреги” (2013), “Улуу “Манас” эпопеясы – дүйнөлүк көркөм маданияттын өчпөс жылдызы”(2016), “Чыгармачыл изденүүнү өксүткөн педагогикалык догмалардан окуучуну өстүрүп-өнүктүрүүнүн диалектикасына карай” (2017), “Байыркы Орхон-Енисей жазууларынын этикасы жана педагогикасы” (2017). Мындан сырткары 2020-жылы Публицистикалык эмгектеринин 7 томдугу жарык көрдү. 7 томдуктун да атын аттарын атай кетели:

1. “Манас” жана Ч.Айтматов,
2. Цивилизация жана ата журт тагдыры,
3. Улутум кыргыз – урааным Манас!,
4. Канткенде адам уулу адам болот?
5. Таланттар жана тагдырлар,
6. Кыргыз калкынын рухий-адептик маданиятынын асыл дөөлөттөрү,
7. Интеллигенция жана улут келечеги.

Профессор Н.Ишекеев бул томдуктарга: “окумуштуунун ар бир эмгегинде бою бир карыш, ою мин карыш подтексттер, ойлор катмарланып жатат. Анын көркөм публицистикалык философиясы миң кырдуу, миң сырдуу” – деп жогору баа берет. Буга кошумча айтарыбыз, С.Байгазиевдин эмгектеринин өзөгүн глобалдашуунун шарттарында эне тилди жана улутту сактоо, улуттук ар намыс философиясы, өсүп келе жаткан муундарды кыргыз рухунун фундаменталдуу баалуулуктарынын негизинде атуул, улутман кылып жетилтүү идеясы, чет жактык чоочун, жат идеологиянын кулу болуучулукка, массалык маданияттын экспанциясына каршы күрөштүн пафосу кызыл сызык болуп - аралап өтөт.

Айтмакчы, С.Байгазиевдин эмгектери окурмандар журту тарабынан жана интеллигенция өкүлдөрү тарабынан бааланып келет. Анын публицистикасы жөнүндө КРУИАнын мүчө-корреспонденти А.Садыков: “Ч.Айтматовдон кийинки азыркы учурдун залкар публицисти – Советбек Байгазиев. “Цивилизация жана Ата Журт тагдыры” – абдан оригиналдуу жазылган эмгек. Өзгөчө автордун ушунчалык көп окуп, көп билген эрудициясы бизди абдан таңгалдырып тамшантты” – деп жазат, “Кыргыз залкарлары” китебинде.

Кайдасың, Асан кайгы? же Чынгызга карышкырдан кат» деген публицистикасын жазды. Терең ой-толгоолорун монолог аркылуу берип, кабырга кайыштырган проблемаларды диалог аркылуу талкуулап, айтор публицистиканын сүрөттөө каражаттарын жаңылоого кыйла аракет жасаган» - (Аскар Медетов «Кутбилим», 13.02.1997).

«С.Байгазиев - журтубуздагы бышып жетилген көйгөйлөрдү калк астында төгөрөгүн төп кылып, кылымдын кыйырына, урпактын учуна жеткире айткан добулбасчы публицист, көйкөшкө атуул». (Бектур Исаков - Кыргыз Республикасынын Эл мугалими. (Кыргыз Руху,

28.11.06.). «Ал ар кандай проблемага өзү жазгандай «ободогу бүркүттүн көзү менен» карачу да, маселенин көзүн таап, бутага даана аткан сапаты менен мектеп проблемаларын, көйгөйлөрүн таасын, таасирдүү жазып, бул багытта опол тоодой эмгек кылды. Азыркы кыргыз «жоокерлери» башкача. Алардын колунда найза жок. Алардын оозунда кеби, колунда калеми бар. Бул ар улуттун руханий дүйнөсүн байытуу үчүн, ааламдашуу алкагында Ала-Тоону ылайлап келе жаткан бөтөн маданияттын баскынчылыгын ооздуктоо үчүн майданга чыккан. Ошол жоокер-майданчылардын алтандарынын бири Советбек Байгазиев». (Абдыкерим Муратов Заман Кыргызстан, 01.12.06). Публицисттин эмгектерин окуп, «С.Байгазиев кыргыз адабиятында публицистиканын жогорку үлгүлөрүн жараткандардын бири» - деп белгилейт Кыргызстан журналисттер союзунун төрагасы Абдыкадыр Султанбаев. «С.Байгазиевдин улуу «Манас» эпосунун руханий баалуулуктары, этикалык-философиялык нарктары, пагриоттук дөөлөттөрү, гуманисттик кенчтери жөнүндөгү илимий-популярдуу жана публицистикалык эмгектери өзүнчө бир чоң жана кецири сөзгө арзыйт». (Кубат Чекиров). «Чыныгы публицист, коомдогу, эл турмушундагы эң талылуу маселелерди көтөрүп, жалпы коомдук пикирге зор таасир тийгизе билиши керек десек, бул айтылгандар Советбек Байгазиевге толугу менен туура келет. Ал Кыргызстандагы публицистиканын тирүү классиги деп баалаганга татыктуу» (Жолдош Турдубаев) «С.Байгазиевдин «Гумандуу педагогика жөнүндө сөз» аттуу китеби билим берүүнүн философиясы жана мугалим менен окуучунун кызматташтыгынын гуманисттик маңызы жөнүндөгү эмгек катары мектеп педагогдорунун баалап-барктаган китебине айланган» (Материалы международной конференции, том 2, Бишкек, 2002, 90-91-б.).

«Болор бала бешикте булкунат, болор кулун желеде жулкунат» деп элдин макалда айтылгандай, С.Байгазиев окуучу кезинен эле колуна калем кармап, адегенда райондук газетага, андан кийин областтык, республикалык газеталарга чейин майда кабарларды баймабай жазып, бара бара чоңураак сын макаларларды жарыялап, Жумгал, Кочкор райондук «Социалисттик мал чарба», «Эмгек туусу», республикалык «Кыргызстан пионери», «Советская Киргизия» газеталарынын «штаттан тышкаркы кабарчысы» деген күбөлүктөрдү алууга жетишип, «Бала кабарчы» атыккан. Анын публицистикалык духтагы «Баарынан адам күчтүү» аттуу аңгемеси 1962-жылы 9-класста окуп жүргөн кезинде «Жаш ленинчи» журналына жарыяланган. Райондук жана областтык «Нарын правдасы» газеталарына басылган соода, курулуш, үй-бүлө жагындагы кемчиликтерди сындаган «Сүрсүгөн интернат», «Чайканадагы албуут», «Аял айыптуу болбойбу?» деген сын макалалары айыл ичин уу-дуу кылып, бала кабарчынын атын чыгарган. Ал өзү окуган Кайырма орто меткебиндеги «Дүбүрт» адабий дубал газетасын жетектеген. Мына ошентип, бүгүнкү ири публицист С.Байгазиев кечөөкү мектептеги «бала кабарчыдан» башталып, өсүп чыккан. Ал окуучу кезинде эле алгачкы саамалык журналисттик тажрыйбага ээ болуп, ошондо эле коомдук темпераменти ойгонуп, ошондо эле публицистикалык жөнөдмү «бүчүр жарган»:

С.Байгазиевдин «Иниме кат» аттуу жогорку класстын окуучуларына жана айылдык жаштарга арналган публицистикалык-педагогикалык чыгармасы өз учурунда жаштардын арасында чоң резонанс жараткандыгы белгилүү. Канткенде адам улуу адам болот? Өспүрүм, жеткинчек кантип гражданин, атуул болот, маданияттуу, аң сезимдүү инсан болот? - деген маселени көтөргөн «Иниме кат» кезегинде «Ленинчил жаш» газетасына жарыяланып, ал газетанын сандарын жаштар талашып окушкан. Кыргызстан жаштар сыйлыгынын лауреаты, маркум акын Барчынбек Бугубаевдин мындайча эскерүүсүн келтирели: «Ошол кезде адабий

чөйрөгө өзгөчө бир кызыктуу ой-пикирлерди жараткан «Иниме кат» аттуу көркөм публицистикасы болчу. Ал китеп жаштарга ушунчалык бир жакшы маанай тартуулап, алардын сүйгөн китеби болгон. Бул китеп кол папкасында бар студент руханий таянычы бар экени байкалып тургандай болор эле. Университетте ошол китеп жөнүндө не бир кызуу талкуулар өтүп, не бир сонун пикирлер айтылуучу. Азыр ойлойм, ошол ой-пикирлерди жазып калганда балким күч-дем, жигерди артгыра турган идеяларды сактап калат белек деп» (Кыргыз-Туусу, 29.11.99.). Азыр «Иниме кат» адабият программасына кирип, мектеп окуучулары тарабынан көптөн бери үйрөнүлүп келүүдө. Бул эскирбей турган чыгарма. Анткени «Иниме катта» кандай гана мезгил болбосун жаш адамдын социалдашуу процессинде алдынан тосуп чыга турган дайымкы турмуштук проблемалар, инсан болуу маселелери курч козголуп, көркөм тил менен жаш акыл-эсти толкундата тургандай, ойлонтотолгонто тургандай кызыктуу жана таасирдүү баяндалган. Бекеринен педагогика илимдеринин кандидаты Жумаш Койчуманов бул чыгарманы өзүнчө бир «Педагогикалык поэма» деп атаган эмес. «Иниме кат» акча табуунун эмес, Адам болуунун жолун айткан чыгарма.

Публицистикалык олуттуу эмгектери үчүн республикалык «Кут билим» газетасы С.Байгазиевди 15 жолу «Жылдын мыкты автору» катары атап, даңаза кылган. Ушундан улам мектеп мугалими Таир Ашырбаев С.Байгазиевди «Педагогикалык публицистиканын атасы» деп бийик баа берип, мектептерде «Байгазиевдик окууларды» уюштурууну министрликке сунуштаганы бекеринен эмес. Коомдук-маданий, адабий, экология, демократия, саясат, этика темалары, глобалдашуу жана улут тагдыры, Батыш жана Чыгыш маселелери, улуттук идеология, улуттук нарк-дөөлөттөр, улутту сактоонун стратегияны жана тарбия концепциялары боюнча жазган публицистикалык, моралдык-философиялык эмгектери, макалалары үчүн окумуштуу-публицист “Кыргыз Эл жазуучусу” наамына татыган. Кыргызстан журналисттер союзунун 2 жолку лауреаты, атактуу журналист Төлөн Насирдинов, Мукай Сасыкулов, И.Арабаев, Ж.Бөкөнбаев атындагы сыйлыктардын лауреаты, «Кыргызстан маданияты» газетасынын «Жылдын мыкты чыгармасы» конкурстарынын жеңүүчүсү, «Кыргыз туусу» газетасынын идеология боюнча уюштурган конкурсунун алдыңкы байгесинин ээси жана коомдук уюмдардын «Айкөл Манас», «Кылым залкары», «Улут сыймыгы» медалдарына татыктуу болгон. «Катастрофа алдында ачылган сыр» аттуу глобалдык проблеманы козгогон публицистикалык чыгармасы үчүн С.Байгазиев Евразия жазуучулар гильдиясынын «Спасший мир» орденинин ээси болгон. «Манас» кыргыздардын дил жана тил бешиги» деген илимий-популярдуу публицистикалык китеби Манастын 1000 жылдыгына карата 1995-жылы өткөрүлгөн республикалык конкурстун 2-сыйлыгын жеңип алган. Ошондой эле, публицисттин «Манастануу» аттуу илимий-публицистикалык китеби Россияда, Германияда, Парижде, Нью-Йоркто өткөн бүткүл дүйнөлүк китеп көргөзмөлөрдүн алтын медалына татыктуу болуп, эмгектердин бүткүл дүйнөлүк каталогуна киргизилгендигин да белгилеп өтүү керек. С. Байгазиев 2021-жылы «Майдан» эркин гезити тарабынан соңку «он жылдыктын мыкты публицисти» катары аныкталып отурат.

С.Байгазиев улгайып калганына карабай азыр деле публицистикалык жигеринен жанбай активдүү иштеп келе жатат. Ал публицистикадагы топ күлүктөрдөн бөлүнүп, озуп бараткан аргымак – дулдулду элестетет. Улуттук идеология жөнүндө атайы аныктама чыгарбаса да С.Байгазиевдин эмгектеринде улуттук идеологиянын уңгулары, рухий, жарандык – патриоттук тарбиянын, өз алдынча индивидуалдуу инсанды калыптандыруунун

өзөктүү идеялары, гумандуу педагогиканын нарктары, улуу «Манастын» фундаменталдуу баалуулуктары жатат:

С.Байгазиевдин публицистикалык чыгармалары, эсселери, классикалык түстөгү макалалары эскирбес мүлктөр. Улуттук публицистиканын жүк көтөргөн нары, атаны С.Байгазиевдин чыгармачылыгы, эгемендүүлүктүн жылдарында улуттук аь сезимди ойготууда, жарандык атуулдук мекенчил рухту өстүрүүдө өзүнүн ургаалдуу ролун ойноду.

Залкар калемгердин 7 томдук публицистикасынын маани – музmunун, жаңылыгын, стилин изилдөө, С.Байгазиевдин улуттук публицистикадагы ролун, ордун, салымын системалуу талдап аныктоо алдыда турган актуалдуу илимий милдет болуп саналат.

Колдонулган адабияттар:

1. Рысбаев С. «Байгазиевдин бейнесине сүртүмдөр» - китепте: С.Байгазиев, Окутуунун жана тарбиялоонун философиясы - Бишкек, 2012.
2. Материалы международной конференции, - том 2, Бишкек, 2002, 90-91-б.
3. Садыков А. Кыргыз залкарлары - 5 том. Б.: - 2008ж.

References:

1. Rysbaev S. "Baygazievdin beynesine surtumdor" - kitepte: S.Baygaziev, Okutuunun zhana tarbiyaloonun philosophiyasy - Bishkek, 2012.
2. Materials of the international conference, - volume 2, Bishkek, 2002, 90-91-B.
3. Sadykov A. Kyrgyz zalkarlary - 5 vol. B.: - 2008zh.

УДК 821.512.122-3

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2022-1 (1)-60-67

Кожабоева Д. А., Куланова С. Ш., Турсуманова Ф. Ж., Омаров Т. К.

Педагогикалык илимдердин магистри, ТКМПУ, ага окутуучу, Казакстан, Шымкент,
Ф. н. к., Шымкент университети, Казакстан, Шымкент,

Педагогика илимдеринин магистри, Шымкент университети, Казакстан, Шымкент,
Ф. н. к., ТКМПУ, ага окутуучу, Казакстан, Шымкент

Kozhabaeva D. A., Kulanova S. S., Tursumanova F. Zh., Omarov T. K.

Магистр педагогических наук, старший преподаватель ЮКГПУ. Казакстан, Шымкент,
К.ф.н., Шымкентский университет, Казакстан, Шымкент,

Магистр педагогических наук, Шымкентский университет, Казакстан, Шымкент,
К.ф.н., старший преподаватель ЮКГПУ. Казакстан, Шымкент

Kozhabaeva D. A., Kulanova S. S., Tursumanova F. Zh., Omarov T. K.

Master of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, SKSPU, Kazakhstan, Shymkent.
Ph.D., Shymkent University, Kazakhstan, Shymkent.

Master of Science in Education, Shymkent University, Kazakhstan, Shymkent.
Ph.D., senior lecturer, SKSPU, Kazakhstan, Shymkent.

**ШАХАНОВДУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНЫН КӨРКӨМӨЛҮК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ
ШАХАНОВ ШЫГАРМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ**

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТВОРЧЕСТВА ШАХАНОВА
ARTISTIC FEATURES OF SHAKHANOV'S WORKS

Аннотация: Мақалада Казакстан жана Кыргыз Республикаларынын эл жазуучусу, казактын чыгаан инсаны Мухтар Шахановдун декабрь көтөрүлүшүн изилдөөдөгү эмгеги белгиленген. Жазуучунун «Декабрь эпопеясы» даректүү романына жана ушул темадагы бир нече ырларына талдоо. Казак жаштарынын кайраттуу улуттук духту суреттедегу оригиналдуулугу, керкем чеберчилиги талкууланды

Аннотация: Мақалада Қазақстан және Кыргыз Республикаларының халық жазушысы, қазақтың биік тұлғасы Мұхтар Шахановтың Желтоқсан көтерілісін зерттеп-зерделеудегі еңбегі атап өтіледі. Автордың осы тақырыпта жазылған “Желтоқсан эпопеясы” атты деректі романы мен бірнеше өлеңдеріне талдау жасалады. Қазақ жастарының қайсар ұлттық рухын бейнелеудегі өзіндік ерекшелігі мен қаламгерлік шеберлігі сөз болады.

Аннотация: В статье отмечается деятельность народного писателя Республики Казахстан и Кыргызской Республики, крупного казахского деятеля Мухтара Шаханова, в изучении, анализирования декабрьского восстания. Дается анализ авторского документального романа «Декабрьская эпопея» и нескольких стихотворений на эту тему. Так же отмечено оригинальность и художественное мастерство в передаче мужественного национального духа казахской молодежи.

Annotation: The article notes the activities of the people's writer of the Republic of Kazakhstan and the Kyrgyz Republic, a prominent Kazakh figure Mukhtar Shakhonov, in the study, analysis of the December uprising. The author analyzes the author's documentary novel "The December Epic" and several poems on this topic. They also noted the originality and artistic skill in the transmission of the courageous national spirit of the Kazakh youth.

Негизги сөздөр: Мухтар Шаханов; декабрь көтөрүлүшү; улуттук рух; даректүү роман; граждандык лирика.

Кілт сөздөр: Мұхтар Шаханов; Желтоқсан көтерілісі; ұлттық рух; деректі роман; азаматтық лирика.

Ключевые слова: Мухтар Шаханов; Декабрьское восстание; национальный дух; документальный роман; гражданский лиризм.

Key words: Mukhtar Shakhonov; December uprising; national spirit; documentary novel; civic lyricism.

Жазган туындылары элмнің 40-тан астам тилдеринде аударылган, Қазақстан және Кыргыз республикаларының халық жазушысы, “түркі тилдес халыктар арасындагы ең үздік элем акыны” Мұхтар Шахановтың Желтоқсан оқиғасының тиісті саяси бағасын алуына, оның зардаптарының жойылуына, құрбандарының ақталуына сіңірген еңбегі орасан. Шахановтың қайраткерлігі туралы айтылғанда Арал проблемасы, Желтоқсан оқиғасы осы есіммен ассоциацияланып кеткені де сондықтан.

Мұхтар Шахановтың Желтоқсан тақырыбына жазған бірнеше еңбегі бар. Оларын ішінде ең сүбелісі “Желтоқсан эпопеясы” атты деректі романы [1]. Романның бірінші кітабына 1986 жылы қазақ топырағында ашу-ыза жарылысы ретінде бой көрсеткен Желтоқсан көтерілісі туралы ой-толғаулары, түрлі философиялық тұжырымдары тиісті құжаттар негізінде баяндалады. Акын – кеңес заманында кең қанат жайған тоталитарлық

жүйе тұсында-ақ, өз өміріне төнген қауіпке қарамастан Желтоқсан көтерілісін әлем сахнасына алып шыққан, саналы ғұмырының тең жартысына жуығын ұлт үшін күреспен өткізіп келе жатқан азамат. Құпия иірімдерге, ауқымды ой-сана ағысына бай «Желтоқсан эпопеясын» өз ұлтының қиын кезеңдегі күрделі тарихын бағалайтын оқырман тұшынып оқуда.

Елге ақын ретінде танылған Мұхтар Шахановтың проза жанрына, оның ішінде қазақ әдебиеті тарихында қарқынды дами қоймаған деректі роман жанрына бұрылуға мақсаты, өзінің оқырман қатарын толықтыру, сұранысқа ие болу емес, қоғамымызда әлі күнге дейін жете зерттеліп, толық бағасын алмаған, не сан ғасырлардан бері шешімін таппаған – ұлт тағдыры, ұлттық рух болмысы, ұлттық сана, ұлттық мүдде, ата тарих алдындағы қарыз бен парыз сынды әлеуметтік категориялардың бұлқыныспен ортаға шығуы, ұлт үшін маңызды мәселелерді көркем проза түрінде баяндауы деп бағаланса керек. Дана Л.Толстой «жазбауға шыдай алмағанда жаз» дегеніндей, ұлт ақынының да бұл тақырыпта кең көлемді туынды жазбауына мүмкіндігі қалмағандай.

Қазақ прозасында саяси тақырыптарды арқау еткен романдар аз емес (Ж.Шаштайұлы «Біздің заманның Аязбиі», Б.Мұқай «Өмірзая», Р.Тоқтаров «Бакытты құлдың ақыры» т.б.). Зерттеуші А.Ісімақова қазақ романы жанрында саяси арыз-шағым, түрмедегі адамдардың тергелуі, т.б. тәсілдерді алғаш қолданған қаламгер және туынды деп Б.Мұқайдың «Өмірзая» романын атайды [2].

Дегенмен филология ғылымдарының кандидаты Ноябрь Кенжеғараев бұл пікірмен келіспейді. Қазақ әдебиетіндегі деректі роман жанрының классикалық нұсқасы Б.Мұқайдың романы деректі роман емес, – М.Шахановтың «Желтоқсан эпопеясы» деген ойын жеткізеді. Қаламгердің бұл туындысын неліктен деректі роман жанрының классикалық үлгісі деп атаймыз деген сауалдың туындауы заңдылық. Бұған Н.Кенжеғараев былайша жауап береді: «Романның көтеріп отырған тақырыбының қазақ халқы үшін маңыздылығымен, ел Тәуелсіздігінің алғадайы болған Желтоқсан тақырыбының өзектілігімен, яғни саяси-әлеуметтік дискурсының көкейтестілігімен, идеялық-эстетикалық жүгінің зәрулігімен ғана емес, шығарма композициясында қолданылған әдіс-тәсілдердің молдығында, шығарма жанрымен үйлесім, үндестігінде, жарасымдылығында, орнықтылығында болса керек. Саяси номенклатураның, архив деректерінің осындай кең диапозонда әдебиетке келуі бұрын-соңды болмаған дүние» [3].

«Өмірзая» романын желтоқсан тақырыбына жазылған романдар қатарына жатқызғанымызбен, романда тікелей ол тақырып айтылмай, сол көтеріліске себеп болған ұлттық деңгейдегі қасіретті оқиғаларды суреттейді. Біз талдап отырған «Желтоқсан эпопеясы» да атауы желтоқсанмен байланысты болғанмен де, мәселе тек 1986 жылы желтоқсан айында болған көтеріліспен шектелмейді. Жазушының «Рух пен ыза дауылы немесе ғасырлар қойнауынан атылған оқ» деп айдар таққан екінші тарауында ғана емес, осы тараушаға атау болған сарын шығарманың өн-бойынан тұтас көрінеді. Қазіргі таңда аксиомаға айналған нәрсе – Желтоқсан көтерілісі Қазақстан басшылығына Колбиннің келуіне байланысты туындаған қарсылық қана емес, ол үш ғасырға жуық орыс отаршыларының езгісіне қарсы бағытталған, ақын тауып айтып отырған «ғасырлар қойнауынан атылған оқ» әрекет. Ол оқ – кектің, намыстың оғы емес, халықтың өзін-өзі сақтау инстингінен, ұлт табиғатынан, ұлт болмысынан туындап отырған терең тамырлы

дүние. 1986 жылғы Г.Колбиннің Қазақстанға басшы болып тағайындалуы, отаршылдық жүйенің шектен шығуы, не өзіне тажал болып жабысқан шарықтау шегі.

Жазушы саяси құжатнама, құқықтық деректер, архив материалдарын шашау шығармай, оның көркемдік құнын, әсерін кемітпей, кәнігі қалыптасқан жазушы шеберлігімен, ұтымды баяндау тәсілін пайдалана отырып, эмоциялық-экспрессиялық тұрғыда бір деммен жазылғандай тебіреніске жетелейтін, саяси-тарихи нысанда жасыған намысынды, жоғалуға шақ тұрған ұлттық рухынды оятатын құнды дүние жасай білген. Романның «Желтоқсанда оянған садизм немесе мейірім мен ұят шегінісі», «1937-ші жыл жаңғырығы немесе қара мысықты іздеу» атты тарауларында Желтоқсан көтерілісін жалқы оқиға, құбылыс емес, қазақтың ұлттық қасіреті ретінде танып, өткен тарихи оқиғалар мен желтоқсан көтерілісін байланыста, сабақтастықта алып қарауы қаламгердің «Төрт анасында» [4] өзі жырлаған төртінші ана-тарихын терең білетін, жанымен түйсінген азаматы екендігін айғақтайды.

Тұтастандыру үрдісін, не синтездеуді автор жалаң сөздермен емес, архивтік құжаттар арқылы аша түседі. Бұл әдіс әрине, оқырман қауымға өте терең әсер етеді. Тарихи құжаттардың алдында ешкімнің де бұлтармасы аян. Ұлттық сананы қалыптастырудың, оятудың ерекше тиімді және өнімді тәсілі, дегенмен автор айтуы бойынша, бұл салада да «әттеген-айлардың» көп екендігі, әсіресе Желтоқсан көтерілісіне, тіпті оған ғана емес, кешегі Кеңес өкіметінің 20-30, 40-50, 86-90 жылдардағы жүргізген отарлық саясатына байланысты көптеген құжаттардың жоқ болуы, не қасақана жойылуы, танысуға рұқсат берілмеуі, Ресей архивтерінде темір тордың ішінде жасырулы екендігі өкінішпен баяндалады. «Ұлтсыздандыру саясаты немесе Желтоқсан көтерілісіндегі ұлт мүддесі» атты тарауын романның түйіні деп айтса болады. Л.Толстой «Соғыс және бейбітшілік» роман-эпопеясының төртінші томын өзінің философиялық, дүниетанымдық концепцияларына арнаса, М.Шаханов романының соңғы тарауын тарихи-саяси параллель жасаумен қорытындылайды. Және бұл өте дұрыс, сәтті жасалған талдау. Желтоқсан көтерілісінің астарында ұлттық азаттыққа деген арманы, мұңы-зары, отарлау саясатына деген қарсылығы, наразылығы менмұндалап тұр.

Автордың көркем әдебиетте ғана емес, еліміздің қоғамдық-саяси өмірінде ұлт мүддесінің жанашыры болып жүргені айдай аян. Қазіргі таңдағы М.Шахановтың өмірдегі де, өнердегі де басты тақырыбы – ұлт тағдыры, ұлт мүддесі. Қазақ елі үшін бұл тақырып өткір тұрған тақырып. Себебі посткеңестік республикалар ішінде отаршылардың құрығына ерте ілігіп, ғасырлар бойына көндікпей қарсылық көрсетіп, қасық қаны қалғанша қармысып өткен ұлт – қазақ ұлты және ең үлкен зәбірді де көрген ұлт – қазақ ұлты. Сондықтан да этнодеформацияға жүйелі түрде ұшыратылған халық та – қазақ. Сол қазақтың қасіретін М.Шаханов «Желтоқсан эпопеясы» романында тұтастай алып қарастырып, генезисін ашады. Тарих тағылымына ой жіберумен қатар, Қазақстанның бүгінгі күніне де байланысты концепцияларын айтады. Кешегі отаршылдық, құлдық, тоталитарлық санадан әлі күнге дейін арыла алмай отырған, не сол отаршылдық ойраны жемісін беріп, этнодеформацияға ұшыраған қазақ қауымының көңіл алаңдатарлық жайына да тоқталуы, автордың мәселені кешенді, тұтас көре білуінде десек болады.

Деректі романы екі бағытта жазылған. Бірі – деректі мәліметтер болса, екіншісі – қайраткерлер мен зиялы қауымдардың Желтоқсан көтерілісіне берген мәліметтері. Бұл екі бағыт – өзара қабысып жатыр. Бұл роман тоғыз бөлімнен тұрады. Әрбір бөлімі өткен

күндердегі азаппен өткен қиыншылықтарды әрбір адамның сұрапыл қастандықпен өткен күндер мен түндерді суреттеген.

Әдетте Мұхтар Шаханов дегенде ойымызға ең алдымен ақын ұғымы оралады. Алайда «талантты адам барлық жағынан талантты болады» деген қағиданы растап жүрген тұлғалардың бірі осы Мұхтар ағамыз. Ол – көпқырлы автор. Оның жазушылығын жоғарыда сөз болған «Желтоқсан эпопеясы» дәлелдесе, композиторлығын көрсететін бірнеше әндері тағы бар. Нақты желтоқсан тақырыбына арналған әндерді сөз етер болсақ, «Желтоқсан алауы» әнінің сөзі де, әні де Мұхтар Шахановтікі.

Әр дәуірдің еркіне сай нарқы өзгерген алтынның,
Айналайын алтын әнім, жас өркені халқымның.
Желтоқсанда шындық жырын шырқаймын деп шарқ ұрдың,
Желтоқсанда егеменді ел болсақ деп талпындың.
Кеудеңде әлі сызы жатыр сол кездегі салқынның,
Айналайын, айналайын, жас өркені халқымның!
Деп басталатын әнді ел бірден қосыла шырқай жөнелді. [5; 31]

Абдуқап Қарағалым Ахмет Ташағылдың жетекшілігімен жазылған Қазақстандағы 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасының себептері мен салдарлары тақырыбындағы магистрлік диссертациясында Есенғали Раушановтың «Қара бауыр қасқалдақ» әні жөнінде былай дейді: «Желтоқсан оқиғасының шындығын жариялауға тыйым салуына байланысты теледидар және басқа да БАҚ-та ол жөнінде айту мүмкін болмады. Бұл мәселедегі режимнің қатал ұстанымын бұзып, жанама түрде болса да халықты хабардар еткен негізгі жеткізушілер қазақ өнерпаздары болды. Әсіресе ақындар өлеңдері арқылы шебер жеткізе білді. Бұның ең озық үлгісін Е.Раушановтың өлеңдерінен көреміз. Әйтсе де, жұртшылықтың ашық айта алмағанын жырлағандықтан, өлең көптің көңілінен шықты. Осылайша, өнер шындықты айтуда саясатты жеңді. Әлбетте, саясаткерлер мен зиялылар айта алмаған шындықты өнер көрсетті. Колбин мен басқа да кеңес шенеуніктерінің өнерге шамасы жетпеді» [6; 72]. Бұл пікірді «Желтоқсан алауына» да қатысты айтсақ, әннің танымалдығының сырын оңай аңғаруға болады.

«Ақындық ғұмырын елі мен жерінің, тілінің тағдырынан бөліп қарамаған Мұхтар Шаханов кешегі кеңестік кезеңнің айтулы оқиғасына арналған Желтоқсан трагедиясының мәні мен маңызын жан-жүрегімен сезініп, аяусыз соққыға жығылған албырт жастарға араша сұрап, бұл оқиғаның тарихтан әділ бағасын алуына сіңірген еңбегі баршаға белгілі. Ол туралы жоғарыда да атап өттік. Бұл – ақынның ұлты үшін атқарған азаматтық ісі еді. Ұлт тарихынан ерекше орын алған желтоқсан оқиғасын ақын болып жырлап, азамат болып қолдады. Тәуелсіздік жолындағы күрестің қаһармандарына айналған өрімдей ұлдар мен қыздардың тағдырына күйзелді» [7].

Жанат Әскербекқызының осы ойы азаттық жолындағы айқасты жырлаған мына өлеңде нақтыланып тұр:

Ерте айтылды, сондықтан да келте айтылды бұл әнің,
Уақытыңның талабына дөп келсе де ұраның,
Уақытыңның әділетсіз соққысынан құладың.
«Нашақор» деп, «маскүнем» деп айыпталдың, ұланым.
Саған жапқан сол жаланы естіп үнсіз тұрғанша,
Керең болып қалмады екен неге менің құлағым [8; 144].

Осы жолдардың салмағы зіл батпан.

Поэзия – адалдық пен ақиқатты, ізгілік пен парасатты, жарасым мен үйлесімділікті мұрат тұтқан біртұтас рух майданы десек, әрбір ақынның жүрегінен орын алған, санасының қалтарысына қатпарланған танымдық әлемі өлең өлкесінде өз өрнегін қалдыратыны белгілі. Осы тұрғыдан келгенде, сезім сырларын шерткен лирикасын асқақ пафосқа толы азаматтық поэзияға ұластырған Мұхтар Шахановтың жастарға сенімі мол:

Жә, не деген нүктесі көп, бүкпесі көп өмір ең...
Төрт жыл өтті шындық күліп шыққанынша көгінен.
Оқ бойы озып тұрыпсың-ау сол аумалы кезеңде-ақ,
Пышаққа сап бола алмайтын әкімдердің көбінен.

Өсер елдің қай сәтте де бірлік болмақ қалауы,
Лаула, лаула, желтоқсанның мұзға жаққан алауы.
Өздеріңдей өр намысты жас өркені бар елдің
Ешқашанда еңкеюге тиісті емес жалауы!

Халқының қайғысына қабырғасы қайысқан, тіпті, сол үшін денсаулығында нашарлатып, талай күн мен түнді ұйқысыз өткізген Мұхтар Шахановтың өмірі мен халық келешегі үшін аянбай жұмыс жасап, тер төккен қаламының ұшынан найзағайдың шоғындай үлкен намыстың, қажымас қайраттың, тарих қойнауындағы алтын әріптердің ізімен қалған оқиғалардың көрінісін көреміз. Оны тереңірек ұғыну үшін ел ағасы Мұхтар Шахановтың келесі өлеңіне тоқталуымыз керек.

Сәл аялдап, тағзым етпей бұл алаңнан өтпендер...
Желтоқсанда ызғырықтан тітіркеніп көк пен бел,
Бұл жер, қалқам, асқақ рух жарылысы өткен жер,
Қайта оянған ұлт намысын қызыл қанға бөккен жер,

Ерте есейген ару қызды шаштан сүйреп, тепкен жер,
... Ұлттың бағы жанар ма екен хас тұлпар, нары жоқ,
Ал, біреулер намысы жоқ, жігер, қауқар, қары жоқ,
Кемсітпекші «желтоқсанның жалаң аяқтары» деп.
Жоқ!!! Кешегі сын сағатта көкірегінде жанып от,

Тұрған солар аяз сорған қызыл беттің ары боп
Дәуірінің тауығына шашылмаған тары боп.

М. Шахановтың қаламының ұшынан халықтың қайғысына демеу болатын, ой-санасына қанат бітіретін сөздің патшасы, сөз сарасы болар жұп-жұмыр осы өлеңі былай аяқталады:

Тірліктегі әр істің жаңғырығы болады
Бұл табиғи жасырын заң өзгеріссіз қалады,
Сол заңға сай екені бақыт, не сор іздеп табады.

...Дүниені дүр сілкіндірген жас толқынның саналы
Даңқын ешкім, ешкім бүркей алмас.
Оны да еске салады
Желтоқсанның бас алаңы, қайсар рух алаңы. [8; 145].

Міне, ақынның жырға қосып отырған құбылысы, көрінісі, ойын жеткізу формасы барлығы тоғысып келіп, ұлттық рухты қамшылайды. Бұдан шайырдың шеберлігін қапысыз аңдаймыз. Қазақты шексіз сүйетіндігін аңғарамыз. Өйткені, әдеби әдіс-тәсілдері мен теңеулерінің барлығы ұлттың ұлағатымен сабақтас. Бұл да бір хас ақынның белгісі болса керек. Жоғарыда келтірген мысалдар Мұхтар ақынның дарын қабілетінің бір көрінісі, таптырмас теңеулерінің бір парасы ғана. Айта берсек, жоғарыдағы өлең жолдары жалғаса береді.

Сөзіміздің соңында, Мұхтар Шахановтың поэзиясы ұлттық идеяға негізделгенін айтқымыз келеді. Америкалық ақын Джон Эшберидің «Құдайым әр ақынға өз ұлтына Шахановтай еңбек етуді жазсын» деп тамсануы да сондықтан болса керек [9; 5].

Әдебиеттер тізімі:

1. Шаханов М. «Желтоқсан эпопеясы» – Алматы. 2006. – 624 бет.
2. Айгүл Ісімақова. Ұлттың жаны – әдебиетінде. «Егемен Қазақстан» газеті 8 Мамыр, 2018.
3. Ноябрь Кенжеғараев «ЖЕЛТОҚСАН ЭПОПЕЯСЫ» – қазақ қасіретінің көркем тарихы <https://qazaquni.kz/news/1794-zhelto-san-e-popeyasyi-aza-asiret>
4. М.Шаханов. Төрт ана: Өлеңдер, балладалар, дастандар, әндер. – Алматы. «Баспа», 2014. – 1022 б.
5. Шаханов Мұхтар. Таңдамалы жырлар. – Алматы, 1992 -64б.
6. Абдуқап Қара «Қазақстандағы 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасының себептері мен салдарлары» атты магистрлік диссертациясы.
7. Жанат Әскербекқызы. «Ұлт рухының шырақшысы». Егемен қазақстан газеті. 03 Шілде, 2012.
8. Шаханов Мұхтар. Жаңа қазақтар (Таңдамалы жырлар). – Алматы, 2000. -224 б.
9. Шаханов М. Ұлт анасы – тіл. Рухани толғаныстар кітабы. – Алматы: «ЖШС «Жедел басу баспаханасы», 2010. – 424 бет.

References:

1. Shakhanov M. "The Epic of December" - Almaty. 2006. - 624 pages.
2. Aigul Isimakova. The soul of the nation is in literature. Egemen Kazakhstan newspaper May 8, 2018.
3. November Kenzhegarayev "the epic of December" - an artistic history of Kazakh tragedy <https://qazaquni.kz/news/1794-zhelto-san-e-popeyasyi-aza-asiret>
4. M. Shakhanov. Mother of four: poems, ballads, sagas, songs. - Almaty. "Publishing house", 2014. – 1022 P.
5. Shakhanov Mukhtar. Selected Poems. - Almaty, 1992-64B.
6. Abduakar Kara master's thesis "causes and consequences of the December 1986 events in Kazakhstan".

7. Zhanat Askerbekovna. "Candle of the spirit of the nation". Egemen Kazakhstan newspaper. 03 July, 2012.
8. Shakhanov Mukhtar. New Kazakhs (Selected Poems). - Almaty, 2000. -224 P.
9. Shakhanov M. mother of the nation-language. The book of spiritual reflections. - Almaty: "operational printing house "LLP, 2010. - 424 pages.

УДК:81-25(575.2) (04.)

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1 (1)-67-70

Кулбачаев Д. К.

Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин ага окутуучусу,
педагогика илимдеринин кандидаты

Кулбачаев Д. К.

старший преподаватель Кыргызского национального университета им. Ж. Баласагына,
кандидат педагогических наук

Kulbachev D. K.

Senior Lecturer, Kyrgyz National University named after J. Balasagyn,
candidate of pedagogical sciences

**ТИЛ СЫРЫ- АДАМЗАТТЫН ЭҢ АБАЛКЫ ЖАНА ЭҢ ТАТААЛ КУПУЯ
СЫРЛАРЫНЫН БИРИ**

**ЯЗЫКОВАЯ ТАЙНА - ОДНА ИЗ САМЫХ ЗАГАДОЧНЫХ И СЛОЖНЫХ ТАЙН
ЧЕЛОВЕЧЕСТВА**

**THE LANGUAGE MYSTERY IS ONE OF THE MOST MYSTERIOUS AND COMPLEX
MYSTERIES OF MANKIND**

Аннотация: Макалада тил –пикир алышуунун гана негизги куралы катары каралбастан, тил улуттук маданияттын казынасы катары бааланары жана тили менен улут өзүнүн өзгөчөлүгүн, кайталангыс экендигин көрсөтүп тургандыгы макалада чагылдырылат.

Аннотация: В статье отмечается, что язык рассматривается не только как основной инструмент общения, но и как сокровищница национальной культуры, и язык показывает, что нация уникальна и уникальна.

Abstract: The article notes that language is considered not only as the main tool of communication, but also as a treasure trove of national culture, and language shows that the nation is unique and unique.

Негизги сөздөр: тил, оозеки форма, акыл-эс, илим, маданият, пикир алышуу.

Ключевые слова: язык, словесная форма, интеллект, наука, культура, общение

Key words: language, verbal form, intelligence, science, culture, communication

Сүйлөө-адамдардын оозеки эркин формада өз ара баарлашуу пикир алышуу экендигин билебиз. Анын жардамы аркылуу тил каражаттарын иреттүү колдонулушу менен маалымат алмашылат. Тил аркылуу кепти калыптандырууга, аны угууга, туура сүйлөөгө, башка адамдар менен баарлаша билүүгө калыптандыруучу кызмат аткаргандыгын көрүүгө

болот. Оюн билдирүүчүнүн коммуникативдик каалоосуна жараша баарлашып жаткан инсан менен байланыш түзүлөт. Анда оозеки баарлашуу, сүйлөшүү үчүн алдын ала атайылап даярдык көрүлбөйт. Бирок, баарлашуу, сүйлөшүү процесс учурунда окуп үйрөнүп жаткан тилдеги керектүү тилдик каражаттардын, аларга тиешелүү мыйзамдардын чегинде сүйлөм куруу талабы тураарын эске алабыз. Бул үчүн студенттерде кандайдыр бир деңгээлде ошол үйрөнө турган тилге тиешелүү билиминин базасы болуу талабы коюлат.

Адамдардын маданияттуулугунун эң негизги көрсөткүчтөрүнөн болгон сүйлөө жана жазуу ишмердигин изилдөөдөн мурда тилдин адамзаттын жашоосундагы ролун аныктоого тийишпиз. Андыктан тил адамдардын жашоосундагы же турмуштук тиричиликти өткөрүү үчүн гана колдонулган байланыш катнашынын негизги куралы катары гана кароо мүмкүн эмес. Тил адамдын маданияты, ишмердигинин өзгөчө түрү экендигин, анда коомду жана дүйнөнү таанып билүүсүнүн баа жеткис каражаты катары да кароого туура келерин билебиз. Кандай гана улут болбосун тил-улуттун жаны гана эмес, ар бир улуттун баа жеткис маданий дөөлөтү, руханий азыгы катары да эсептелет. Ошондой эле кандай улут, эл болбосун баа жеткис элдин руханий дөөлөттөрүнүн улуу казынасы экендигине да басым жасообуз абзел. Дегеле адамдын сүйлөөсү- баа жеткис рухий ишмердик экенине да токтолсок, ата-бабадан бери айтылып келген “өнөр алды кызыл тил” деген накыл кеп бекеринен айтылбаса керек. Ошону менен бирге эле сүйлөнүп жаткан кептин маданияттуулугу, сапаттуулугу жана максаттуулугу негизги орунду ээлейт эмеспи.

Жалпы тил таануу илиминде тилди жөн гана маалымат берүүнүн же турмушту таанып-билүүнүн куралы эмес, улуттун туюм-түшүнүгүнүн уюткусу, анын маданиятынын мөөр тамгасы катары караган багыты бар. Мындай илимий өнүгүштүн башаты В.Гумбольдт, А.А. Потемня сыяктуу тилчи окумуштуулардын эмгектеринде негизделген. В.Гумбольдт минтип жазат: «Тилдердин келип чыгышы бул рухий күчтүн келип чыгышынын себептери менен шартталган. Тил менен рухий күч акыл-эс, интеллектуалдык жөндөмдүүлүктүн ажырагыс иш-аракети болуп эсептелет. Эл өзүнүн тилин адамдын иш-аракетинин куралы катары жаратат. Ошону менен бирге эле ал изденет жана реалдуулукту, жаңылыкты, бийиктикти табат» Андан ары илимпоз мындай дейт: «Ар түрдүү тилдер деген бул бир эле нерсенин ар түрдүү белгилениши эмес, бул ошол нерсенин ар башкача көрүү»

Тил турмуш чындыгын чагылдырып гана койбостон, аны чечмелеп да турат.

1. Тил-маалымат берүүнүн же турмушту таанып-билүүнүн гана куралы эмес, улуттун туюм - түшүнүгүнүн уюткусу, анын маданиятынын мөөр тамгасы.
2. Тилдердин келип чыгышы бул рухий күчтүн келип чыгышынын себептери менен шартталат.
3. Тил турмуш чындыгын чагылдырып гана койбостон, аны чечмелеп да турат.
4. Тилсиз, улуттук дүйнө-тааным, улуттук маданият, улуттук жан дүйнө сыяктуу көп кырлуу көрүнүштөрдүн төркүнү терең ачылбайт.
5. Тил аркылуу элдин бүгүнкү акыл-таанымы менен көкүрөк көйгөйүнө гана сүңгүп кирбестен, анын басып өткөн тарыхын андап-таанууга ишенимдүү жол табылат.
6. Тилдеги бардык эле көрүнүштөрдү бир гана мыйзам ченемдүүлүк ,бекем эреже же ыкма менен түшүндүрүп коюу мүмкүн эмес.
7. Тил сыры-адамзаттын эң абалкы жана эң татаал, купуя сырларынын бири.

Кыргыз тилинин тарыхы узак мезгилди камтыйт. Узак мезгилдин ичинде кыргыз элинин турмушунда, коомдук түзүлүшүндө далай өзгөрүүлөр болуп, алар тилге да өз

таасирин тийгизип келген. Тарых менен археологиянын материалдарына, байыркы жазуу эстеликтерине көз жүгүрткөндө, кыргыз эли бир нече жазуу системасынан пайдаланып келгендиги байкалат.

Ата-бабадан кайсыл муундун өкүлү болбосун сөзгө өзгөчө маани берип, ага зирек мамиле жасашкан. Сүйлөнө турган сөзгө маани берип, ролун көтөрүп, кийинки муундун, өсүп келе жаткан урпактарга элдик сөздүн күчү менен тарбиялоону көздөшкөн. Сөз аркылуу, кызыл тилдин кудурет күчү аркылуу да ишке ашырып, тарбиялоонун өзгөчө ыкмасын колдонгондугун да байкоого болот.

Адам тил түзгөн бөтөнчө бир турмуш чындыгынын койнунда жашайт. Залкар ойчул М.Хайндггер тилди «дүйнөнүн үйү» деп атайт. Элибиз да «Өнөр алды-кызыл тил» деп, бардык өнөрдүн ичинен ага төр берген. Илгертен “Адеп башы-тил”, “Тил сыры-адам сыры”, “Тил- элдин улуттук бейнеси”. “Тил – ойдун сандыгы” деп бекеринен айтылбаса керек. Демек, илимде ар бир түйүндү түшүнүктүн «үйүнө» бир нече күн түнөп чыкпай адамдын аңтаанымы айкын ачылышы кыйын. Ошондуктан, илимдер сабында тил илими көч башылык, методологиялык абалда турушу мыйзам ченемдүү. Ансыз, улуттук дүйнө-тааным, улуттук маданият, улуттук жан дүйнө сыяктуу көп кырлуу көрүнүштөрдүн мааниси терең ачылбай кала берет.

Айлана-чөйрө, дүйнө тууралуу маалыматтын көбүн адам тил аркылуу алгандыктан, алар кандай материалдык дөөлөттөр сыяктуу эле өзүнүн рухий, интеллектуалдык, социалдык керектөөлөрү үчүн түзүп алган түшүнүктөрдүн да алкагында жашайт. Адатта, тигил же бул адамдын кебинде кандайдыр бир сөз, сөз тизмеги, туюнтмалар басымдуулук кыларын байкоого болот. Ошентип, ага көп маалымат сөз аркылуу келгендиктен, адамдын коомдогу ийгилиги көбүнесе анын сөз билгилигине кеп маданиятынын деңгээлине да байланыштуу болот. Демек, кызыл тилдин мухитине сүнгүп кирмейин, анын купуя сырларын кылдат изилдеп билмейин адамдын акыл-эс таанымы анча өрүштөнө албайт. Ошондуктан, ата-бабалар «Тил – ойдун сандыгы»-дешкен. Ооба ата-бабалардын ойлоосу, акыл-эстүүлүгү эч бир теңдешсиз касиетке ээ болуп, элдик оозеки чыгармаларда да макал-лакап катары сакталып келгени да белгилүү.

Тилге байланышкан ар бир макалында тилдин теңдеши жок эбегейсиз бир зор кубулуш экендигин ата-бабаларыбыз таамай айткан. Өсүп келе жаткан жаш муундарды ар тараптан калыптандырып, таалим-тарбия берүүдө кыргыз элинин байыркы мурастарынын бири болгон макал-лакаптардын ролу зор. Элдин жалпы акыл-эсинен чыккан курч, тунук сөздөрдүн чындыгы – макалдарда

Тил-ойдун тикеден-тике чындыгы жана тил пикир алышуунун эң негизги куралы экендигин философтор да таамай айткан. Чындыгында так кезе айтылган бул пикир эң туура бааланган. Тил билүү аркылуу гана адамдар өз ойлорун бири-бирине пикир алышуу аркылуу билдире алары белгилүү.

Улуу жазуучу Ч.Айтматов: «Тил улуттук маданияттын эң негизги бөлүгү жана анны өркүндөтүүчү башкы каражат болуп саналат. Маданиятта доорлордун бардык көрүнүшү камтылгандыктан, тарыхтын да таржымалы. Кайсы гана элдин тили болбосун ал ошол элдин акыл-сезиминен, түйгүсунан жаралган кайталангыс нерсе», -деп жазган. Бул ойлор кыргыз дүйнө бейнеси анын тилинде чагылып, тилинде катылгандыгын далилдейт. Арийне мында улуттун өзүн-өзү андап-таануусу үчүн олуттуу мааниге ээ. Табылгандар гана эмес, дүйнөнү жаңыча туюмдан-түшүнүү, анын азыркы көйгөйлөрүн чече билүү үчүн ийкемдүү

ачылгаларга алып келүүчү нук дагы табылышы ажеп эмес. Мындан улам, кыргыз тилин эне тил же экинчи тил окутуу үйрөтүүдө тилден элди, элден тилди бөлүп, тилди түшүнүксүз жана кызыксыз абстракция айлантпай,” элдин тарыхы – тилдин тарыхы, тилдин тарыхы элдин-тарыхы “катары экендигин дайыма жеке тутуп, аларды биримдикте, бир бүтүндүктүн эки тарабы катары кароо ашкере актуалдуулукка ээ деп айтууга болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Кыргызский язык для стран СНГ: Учебник / Байтерекова Ж.С., Краева И.А, Сорокина Т.С., Фролова Г.М., Грибанова Т.И. -Москва. -2012.
2. Рысбаев С. К. “Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун теориялык жана практикалык маселелери”, Б 2014.

References:

1. Kyrgyz language for CIS countries: Teacher / Baiterek J.S. Kraeva I.A., Sorokina T.S. Frolova G.M. Gribanova T.I. - Moscow. -2012.
2. Rysbaev S. K. "Theoretical and practical problems of teaching Kyrgyz as a second language", p. 2014.

УДК: 811.512.154 (572.2) (04)

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1 (1)-70-75

Макеева А.Э.

Ж.Баласагын атындагы КУУ, факультеттер аралык Мамлекеттик тил кафедрасы, филология илимдеринин кандидаты, доцент

Макеева А.Э.

Кандидат филологических наук, доцент, межфакультетская кафедра государственного языка, КНУ им. Ж.Баласагына

Makeeva A.

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Interfaculty Department of the State Language, KNU named after Zh.Balasagyn

**КЫРГЫЗ ТИЛДИ ОКУТУУДА САЛЫШТЫРМА АНАЛИЗДИ КОЛДОНУУ
ПРИМЕНЕНИЕ СРАВНИТЕЛЬНОГО АНАЛИЗА В ПРЕПОДАВАНИИ
КЫРГЫЗКОГО ЯЗЫКА
USAGE OF COMPARATIVE ANALYSIS IN THE TEACHING OF THE KYRGYZ
LANGUAGE**

Аннотация: В статье рассматриваются имена прилагательные в киргизском и русском языке. Проводится сравнительный анализ данной части речи в обоих языках. В связи с тем, что русский язык относится к флективным языкам, а кыргызский к агглютинативным, наблюдаются расхождения между ними, т.е. дивергентные явления. И потому выявление дивергенции значительно облегчает усвоение материала.

Аннотация: Макалада кыргыз жана орус тилиндеги сын атооч категориясы каралат. Эки тилдеги сын атоочтордун ортосунда салыштырма анализ жасалган. Кыргыз тили флективдүү тилдерге, орус тили агглютинативдик тилдерге киргендиктен ар кандай айырмачылыктар байкалат. Ошондуктан дивергенция учурларын аныктоо студенттердин материалды түшүнүүсүн жеңилдетет.

Annotation: The article considers article adjectives in the Kyrgyz and Russian Languages. Due to the fact that Russian is an inflection language and Kyrgyz is an agglutinative one there are cases of discrepancies between them, that is, divergent phenomena. Therefore, identification of divergence greatly facilitates the assimilation of the material.

Негизги сөздөр: сын атооч, зат атооч, тактоочтор, аффикстер, компонент, этиш, семантикалык, изафет.

Ключевые слова: сопоставление, имена прилагательные, сочинительная, подчинительная связь, процессуальный признак, морфологический, синтаксический, семантический признаки, дифференцирующий признак, конвергенция, дивергенция, субстантивация, флективный, агглютинативный, аффиксы, родовые различия.

Key words: comparison, adjectives compositional and subordinate connection, morphological, syntactic, semantic features, differential tag, divergence, substantiation affixes, generic differences.

При обучении кыргызскому языку студентов, окончивших русскую школу, одним из эффективных методов является объяснение некоторых грамматических форм киргизского и русского языков в сопоставительном плане. Такой подход к обучению второго языка дает продуктивность в понимании и усвоении материала. Рассмотрим *сын атооч* – имена прилагательные в кыргызском языке. Как часть речи *сын атооч* (СА- здесь и далее) в киргизском языке противопоставлен, с одной стороны, *тактоочтор* – наречиям, которые выражают признак действия или признак признака, с другой стороны, зат атооч – существительным, которые обозначают сам предмет. (1, с.156.).

В морфологическом отношении СА характеризуется следующими признаками:

1). Как и в других тюркских языках, в киргизском языке СА выступает в основной форме, без аффиксов: *ак – белый, кичине – маленький, таза – чистый, чоң – большой, кызыл – красный* или в формах степеней сравнения или интенсива: *жакшыраак – лучше, сулуураак – красивее, тазараак – чище, жапжашыл – зеленый-зеленый, абдан жашыл – очень зеленый, кипкичине – очень маленький* и т.д.

2). Отдельные группы СА могут присоединять специальные аффиксы, указывающие на недостаточность признака: *көгүш- синеватый, агыш – беловатый, көгүлтүр – голубой, кызгылт, кызгылтым – красноватый, саргыч – желтоватый, каралжым – черноватый, бозомук – сероватый* и т.д. Как видно из примеров, данные формы СА в кыргызском языке образованы путем присоединения некоторых видов аффиксов (-ыш, -гылт, -гылтым, -ылжым, -гыч, -омук) (2, 327-б.) Они выражают различные оттенки, различную цветовую гамму.

3). СА кыргызского языка обладают специфическими словообразовательными аффиксами, при помощи которых они образуются от других частей речи, например,

а) от *зат атооч* – имен существительных путем присоединения аффиксов - луу..., -сыз, -дой..., чул..., чан..., -гер..., -так... и др): *акылдуу – умный, акылсыз – глупый, тоодой – как*

гора, ойчул – задумчивый, атчан киши – человек на лошади, дарыгер – лекарь, таиштак жер – каменистая местность.

Следует остановиться на некоторых аффиксах, которые, на наш взгляд, представляют интерес. Так, аффикс -луу имеет свои варианты, -луу, -луу; они присоединяются к словам, оканчивающимся на гласную букву, а именно если слово оканчивается на буквы а, ы, о, у - то пишется вариант -луу, например: *балалуу аял - женщина с ребенком, саймалуу килем - ковер с вышивками, далылуу жигит - плечистый парень, алмалуу бак – яблоневый сад, тоолуу мамлекет - горная страна, уйкулдуу көз – сонные глаза*, если слово оканчивается на гласные ө, ү, е, и - то присоединяется аффикс -луу, например: *мөмөлүү бадал - ягодный куст, үлгүлүү окуучу - примерный ученик, энелүү бала – ребенок с матерью и др.* Если слова оканчиваются на звонкие согласные и перед ними стоят гласные а, ы, о, у, то к таким словам присоединяется аффикс -дуу, например: *акылдуу кыз – умная девочка, амалдуу бала – хитрый мальчик, орчундуу маселе – важная задача, сүрдүү адам - строгий человек, көлөмдүү жүк – весомый груз, түрдүү маселе – разные вопросы.* Рассмотрим аффикс -сыз, который имеет четыре варианта, это -сыз, -сиз, -суз, -сүз. Вариантность аффиксов в кыргызском языке связан с законом сингармонизма, который отсутствует в русском языке, приведем примеры: *бактысыз – несчастный, кийимсиз – раздетый, тоосуз – без гор, үйсүз – бездомный.* Если слова оканчиваются на гласные буквы **а, ы**, то пишется вариант **-сыз**, если слова оканчиваются на **е, и**, то пишется вариант **-сиз**, если слова оканчиваются на **о, у**, то пишется вариант **-суз**, если на **ө, ү**, то пишется вариант **-сүз**. При этом оканчивается ли слово на гласную или на согласную не влияет на вариантность данных аффиксов. Необходимо отметить, что слова с аффиксами -луу и -сыз выражают противоположное значение, например: *акылдуу – умный, акылсыз – глупый.*

Рассмотрим аффикс **-дай**, который имеет 8 вариантов: *-дай, -дей, -дой, -дөй; -тай, -тей, -той, -төй.* В большинстве случаев СА киргизского языка с такими аффиксами используются в сравнительном значении. Приведем примеры на некоторые из них: *Толубайдай сынчы бол, Токтогулдай ырчы бол (Ылакан) – будь таким сынчы, как Толубай, будь таким ырчы, как Токтогул.* (Толубай и Токтогул – имена, часто упоминаемые в эпосе “Манас”). (3, 182-б.). *Таза болсоң, суудай бол (Макал) – будь чистым как вода.*

б) от этиш - глаголов путем присоединения аффиксов -чаак, -гыч, -гыс, -анак, -ма, -гак (2, 330-331-б.), например: *уялчаак - застенчивый, сезгич – чувственный, таанылгыс – неузнаваемый, кабанак ит – злая собака, оолуктурма сунуш – заманчивое предложение, тайгак жол – скользкая дорога.*

В синтаксическом плане СА представляют собой сочетания слов, связанных между собой сочинительной связью: 1. когда оба компонента имеют самостоятельное значение, например: *эстүү-баштуу адам – умный человек, жылуу-жумшак орун – теплое место, ачуу-таттуу мамилелер - горькие сладкие отношения.* 2. Путем повторения одного и того же компонента, например: *бийик-бийик тоолор - высокие горы, сонун-сонун кийим – прекрасная одежда, узун-узун жолдор – длинные улицы.* 3. Когда один компонент имеет значение, другой - не имеет, например: *эски-уску эмерек – старая мебель, майда-чуйда иштер – мелкие дела, жаман-жуман ойлор – плохие мысли.*

Рассмотрим примеры словосочетаний, связанных между собой подчинительной связью: 1. каждый компонент состоит из прилагательных кыргызского языка, например: *кара тору – смуглый, ак куба – седой, жашыл ала- зеленый вперемешку с другими цветами.* 2.

Когда один компонент сын атооч, другой – зат атооч, например: *ак көңүл – добрый, кара каш – чернобровый, ак пейил – добродушный*. 3. Часто используются фразеологические сочетания в значении СА, например: *колу ачык (март, берешен) – не жадный, ачык ооз (уккан-билгенин айта берген) – сплетник, ичи тар (кызганчаак) – ревнивый, жадный* - в зависимости от контекста.

Сравнивая СА киргизского языка с именами прилагательными (ИП здесь и далее) русского языка необходимо отметить имеющиеся расхождения в морфологическом, синтаксическом и семантическом планах.

Имя прилагательное – это часть речи, обозначающая процессуальный признак предмета и выражающая это значение в словоизменительных морфологических категориях рода числа и падежа. Прилагательное обладает морфологической категорией степени сравнения и имеет полные и краткие формы. (4, с.540). Прилагательные выполняют синтаксическую функцию определения в предложении или в словосочетании, устанавливая при этом связь согласования в роде, числе и падеже с определяемым существительным. Необходимо отметить, что во множественном числе ИП утрачивают родовые различия, например: *солнечные лучи – солнечный луч (м.р.), чистые реки – чистая река (ж.р.), глубокие озера – глубокое озеро (ср.р.)*.

Как известно, в форме единственного числа ИП имеют три формы рода – мужской, женский, средний, которые морфологически закреплены в падежных флексиях. Следовательно, они имеют дифференцирующие признаки как в морфологическом, так и в семантическом отношении.

В синтаксическом плане ИП находится в зависимости от рода имен существительных, т.е. какого рода имя существительное, такого рода и ИП, например: *пасмурная погода (ж.р.), знойное лето (ср.р.), красивый парк (м.р.)*.

В этой связи следует отметить, что форма СА киргизского языка наоборот, является неизменяемой частью речи, т.е. они не изменяются по родам, числам и падежам, тем более, что категория рода отсутствует вообще, а категориальное значение рода выражается лексически. Например: *жакшы кыз – хорошая девочка, жакшы уул – хороший сын, кооз шаар – красивый город, кооз көл – красивое озеро*. Как видно из примеров, связь с определяемым (с существительным) выражается в форме примыкания, т.е. СА примыкает к существительным без каких-либо словоизменяющих родовых окончаний, тогда как в прилагательных русского языка они четко разграничены.

Важно отметить и тот случай, что ИП русского языка имеют полную и краткую форму, при котором, как было отмечено выше, полная форма выражается в словоизменительных морфологических категориях рода числа и падежа. СА киргизского языка не имеют такого выражения, так как они внешне похожи на имена существительные в киргизском языке.

Следовательно, отсутствие морфологических признаков в форме дифференцирующих родовых флексий порождает еще одно немаловажное расхождение в данной части речи – это отсутствие краткой и полной формы. Как было упомянуто выше СА по внешней оформленности похожи на зат атооч – имена существительные в киргизском языке. Из чего следует что они не имеют четких морфологических границ, которые бы отличали их друг от друга как отдельную часть речи. Поэтому, чтобы определить СА в том или ином словосочетании, следует прежде всего определить его синтаксические признаки – роль в

предложении, т.е. СА должен выполнять роль определения к существительному, например: *ачык асман – ясное небо, жарык үй – светлый дом, майда кум – мелкий песок и т.д.*

Немаловажной особенностью СА кыргызского языка является то, что они могут выступать в роли ЗА – существительного, т.е.они могут субстантивироваться и выступать в роли подлежащего в составе предложения. Такое явление часто встречается в пословицах, например: *Кызыл оңбос болсочу, кыз кубарбас болсочу (Токтогул). Ач кадырын ток билбейт (Макал). Жаман жоого алдырат, жаман сөз доого калтырат (Макал). Жакшыга жалынсаң, жан калат, жаманга жалынсаң, бир кашык кан калат (Макал). Жашыл оңот, жаш чоңоет. (Макал).Жакшыдан жаман туулса, - чыгаша, жамандан жакшы туулса – киреше.(Макал). Жаман өз камын ойлойт, жакшы эл камын ойлойт.(Макал). (2, 333-334-б.).*Так же встречаются случаи, когда СА в сочетании с существительным, может выражать целостный предмет. Например: *ак үй – дом правительства, боз үй – юрта.* В сочетании с существительным после себя они тоже выражают значение существительного.

Мы рассмотрели СА кыргызского языка и ИП русского языка. Данный материал может быть использован в плане обучения студентов кыргызскому языку в соответствии с программой. Полный анализ сравнения данных частей речи требует отдельного рассмотрения. Исходя из вышеизложенного следует, что по лексико-грамматическому значению имен прилагательных в сравниваемых языках имеются сходства и различия, т.е. конвергенция и дивергенция. Конвергенция (от лат. Converge – приближаюсь, схожусь) – сближение или совпадение двух и более лингвистических сущностей. (5, с. 234.). Дивергенция (ср.лат. divergo – отклоняюсь, отхожу) – расхождение, отдаление друг от друга двух и более языковых сущностей. (5, с. 136.)

Деление имен прилагательных на качественные – сапаттык сын и относительные – катыштык сын присущи обоим языкам, СА кыргызского и ИП русского языка.

Остановимся на значениях *сапаттык сын атооч* (СС –здесь и далее) – качественные прилагательные в кыргызском языке. СС кыргызского языка передают следующие значения:

1) качество: *көркөм – художественный, коюу – густой, арзан –дешевый, жапайы – дикий, бай – богатый, морт – непрочный и т.д.*

2) характер: *сылык – вежливый, орой – грубый, долу – истеричный, карапайым – скромный, момун – тихий, түнт – нелюдимый и т.д.*

3) цвет: *чаар – пестрый,кулгүн – розовый, көк – синий и т.д.*

4) вкус, запах: *ачуу – горький, сасык – вонючий, супсак – постный, таттуу – сладкий и т.д.*

5) форму, внешние очертания: *тоголок – круглый, сүйрү – овальный, жалпак – плоский, толук – полный, кыйшык – кривой, и т.д.*

6) объем, размер, вес, возрастные особенности: *жазы – широкий, терең – глубокий, жаш – молодой, кары – старый, улуу – старший, кичүү – младший, жука – тонкий, оор – тяжелый, жапыз – низкий, кууш – узкий, бийик – высокий и т.д.*

7) температуру воздуха: *суук – холодно, ысык – жарко, салкын – прохладно и т.д.(2, 324-б.)*

Что же касается относительных прилагательных – *катыштык сын* в кыргызском языке, то следует отметить, что их меньше в количественном отношении чем в русском языке. Это отмечается тем, что в кыргызском языке преобладает употребление изафетных конструкций.

В тюркологии термин “Изафет” обозначает именные определительные сочетания, оба члена которых выражены существительными. Изафет выражает отношения принадлежности

в широком смысле. Изафет выражает неопределенное родовое понятие и значение его приближается к значению русских относительных прилагательных (5, с.172.)

В группе относительных прилагательных выделяются притяжательные прилагательные и таким прилагательным в кыргызском языке соответствуют именно изафетные конструкции в сочетании компонентов в форме *атооч жөндөмө* – именительном падеже или *илик жөндөмө* – родительном падеже, например: *түлкү жака – лисий воротник, жыгач стол – деревянный стол, темир дарбаза – железные ворота, алтын шакек – золотое кольцо* или *түлкүнүн изи – лисий след, гүлдүн жыты – запах цветка, апамдын насааты – наставления мамы, баламдын китеби – книга сына*. Следует отметить, что такие изафетные конструкции передаются формой именительного падежа в русском языке.

По своим грамматическим свойствам ИП русского языка делятся на склоняемые и несклоняемые. СА киргизского языка не изменяется по падежам. Этот факт является еще одним отличием в форме прилагательных сравниваемых языков. Мы рассмотрели конвергентные и дивергентные зоны в категории прилагательного русского языка и в категории СА кыргызского языка.

В заключении следует отметить, что приемы сопоставления изучаемого языка с языком носителя языка лишь облегчают усвоение материала, что является важной составляющей в процессе преподавания.

Список литературы:

1. Грамматика киргизского литературного языка. Ф.: 1987, с.156.
2. Азыркы кыргыз адабий тили. Б.: 2009, 333-334-б., 330-331-б., 327-б., 332-б., 324-б.
3. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. Фрунзе.1965, 182-б.
4. Русская грамматика. Издат. “Наука”. М.: 1982, с.540.
5. Лингвистический энциклопедический словарь. М.: “Советская энциклопедия”. 1990, с. 234, с. 136, с.172.

References:

1. Grammar of the Kyrgyz literary language. F.: 1987, p.156.
2. Azyrky Kyrgyz adabiy tili. B.: 2009, 333-334-b., 330-331-b., 327-b., 332-b., 324-b.
3. Yudakhin K.K. Kyrgyz-Russian dictionary. Frunze.1965, 182-b.
4. Russian grammar. Published. “Science”. M.: 1982, p.540.
5. Linguistic encyclopedic dictionary. M.: “Soviet Encyclopedia”. 1990, p. 234, p. 136, p.172.

УДК 070

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2022-1 (1)-76-84

Сакыбаева Ж.Д.

Ж.Баласагын атындагы КУУ, ага окутуучу

Сакыбаева Ж.Д.

старший преподаватель, КНУ имени Ж.Баласагына

Sakybaeva Zh.D.

Senior Teacher, Kyrgyz National University named after J. Balasagyn

**КЫРГЫЗСТАНДАГЫ МААЛЫМАТТЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫН ӨНҮГҮШҮ
ЖАНА АЛАРДЫН КООМДУК ПРОЦЕССТЕРГЕ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРЛЕРИ
РАЗВИТИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В КЫРГЫЗСТАНЕ И ИХ
ВЛИЯНИЕ НА СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ
DEVELOPMENT OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN KYRGYZSTAN AND
THEIR EFFECT ON SOCIAL PROCESSES**

Аннотация: Ааламдашуу доорундагы маалыматтык технологиялардын өнүгүшү менен кыргыз журналистикасы маалыматтарды даярдоонун, таркатуунун интенсивдүү жолдорун өздөштүрүү аркылуу улам бир жаңы баскычка көтөрүлүп, жаңылануу жолунда тынымсыз изденүүдө. Заман талабына жараша жарандык коомчулуктун мамлекеттик саясатка, өлкөнүн ар тараптан өнүгүү багыттарына жана коомдогу оң жана терс жагдайларга түздөн-түз кийлигишүүлөрү тикелей ММКлардын, социалдык медиа тармактардын жардамы аркылуу ишке ашып жатат. Акыркы мезгилдеги бир катар резонанстуу окуялардын чечилишине коомчулуктун кийлигишүүсү өзүнүн оң натыйжаларын берип жаткандыгы кыргыз элинин жарандык активдүүлүгүнөн кабар берет. Медиа тармагындагы аудитория менен тыгыз байланыш, тигил же бул коомдук процесстерде көпчүлүктүн пикирин эске алуу менен иш алып баруусу кандайдыр бир деңгээлде бийликтин демократиялык негиздерге таянып иш алып бара жаткандыгы катары кубаттоого арзыйт.

Аннотация: С развитием информационных технологий в эпоху глобализации кыргызская журналистика поднялась на новый уровень за счет освоения интенсивных способов подготовки и распространения информации, и на пути к модернизации претерпевает новые изменения. В соответствии с требованиями времени, прямое вмешательство гражданского общества в государственную политику, общее развитие страны и положительные и отрицательные стороны жизни общества осуществляется непосредственно с помощью средств массовой информации и социальных сетей. Гражданская активность кыргызского общества свидетельствует о том, за последнее время вмешательство общественности в разрешение ряда резонансных событий дает свои положительные результаты. Тесная связь с аудиторией в Медиа-индустрии, урегулирование мнения большинства в тех или иных общественных процессах более или менее заслуживают поощрения того, что власть действует на демократических основах.

Abstract: With development of information technologies in the globalization era, the Kyrgyz Journalism has ascended to a new level thanks to commanding intensive ways of preparation and dissemination of information, on the way to modernization it is undergoing new changes. In accordance with time requirements, the direct intervention of the civil society to the

state policy, general development of the country and positive and adverse sides of the community's life is being carried out immediately using mass media and social media. The civic activity of the Kyrgyz society proves that the public intervention in solving a row of high-profile incidents during recent times, is giving its positive outcomes. The intimate connection with audience in the Media industry, adjusting opinions of majority in a particular public process, deserve more or less encouragement of that the power is acting on democratic grounds.

Негизги сөздөр: глобалдашуу процесси, интернет медиалар, социалдык тармактар, коомдук саясий процесстер, коррупция, жарандык активдүүлүк ж.б.

Ключевые слова: процесс глобализации, интернет-СМИ, социальные сети, общественные процессы, коррупция, гражданская активность и т. д.

Key words: Globalization process, internet Media, social media, public processes, corruption, civic activity etc.

Азыркы доордун өнүгүү динамизми коомдогу өзгөрүүлөр менен бирге Кыргызстандын массалык маалымат каражаттарынын ишмердүүлүктөрүн улам бир жаңы баскычка бийиктетип, жаңыча өнүгүү мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүдө. Негизи эле дүйнөлүк ааламдашуу процессин массалык маалымат каражаттарысыз жана коммуникациялык байланыштарсыз ишке ашыруу мүмкүн эмес.

Ааламдашуу доорунда журналистиканын өнүгүү темпи, багыты жана маалыматтарды таркатуунун жолдору, ыкмалары өзгөрүү менен тематикасы, аудиториясы кеңейүүдө. Өткөн доордо ар бир өлкө өз алдынча өнүгүп, журналистикада да мамлекеттин ички жетишкендиктерин жана көйгөйлөрүн, оң жана терс жактарын чагылдырып, ал маалыматтардын таасир этүү чөйрөсү да өз өлкөсүнүн чегинде гана таркаган. Ал эми азыркы мезгилде мамлекеттин ичиндеги болуп жаткан бардык жаңылыктар интернеттин жардамы менен заматта эле дүйнө жүзүнө таркап кетүү мүмкүнчүлүгү пайда болду. Ошол эле учурда дүйнө жүзүндө болуп жаткан жаңылыктар, ар түрдүү маалыматтарды да бардык өлкөлөрдүн жарандары онлайн форматында тикелей таанышып, керек болсо өздөрүнүн ой-пикир, көз караштарын билдирүүгө мүмкүнчүлүктөр жаралды.

Учурда интернет журналистика – бул сапаттык жагынан жаңы, цивилизациялуу феномен катары коомчулуктун маалымат алмашуусундагы зор мүмкүнчүлүктөргө эшик ачкандыгы талашсыз. Аталган тармактагы ишмердүүлүк аркылуу маалыматтарды сөз менен гана эмес, картинкалар, сүрөттөр, кино, видео, үн жана веббаракчалар, айтор маалыматты же тексттерди өзүнө алып жүрүүчү бардык медиа каражаттардын жардамы менен оперативдүү, айкын жеткирүү артыкчылыгы пайда болду. Турмуштун реалдуулугу убакыттын өтүшү менен ааламдашуу процессинин айкын далили катары дүйнө жүзүндө коммуникативдик жана маалыматтык прогресстин болуп көрбөгөндөй деңгээлде өнүгүп бара жаткандыгын айгинелеп турат. Интернеттин пайда болушу менен коомчулукта ар тараптуу, сапаттуу маалыматтарды жогорку тездик менен алууга жана ошол эле учурда ар бир жаран алган маалыматына өзүнүн көз карашын, пикирин калтырууга зор мүмкүнчүлүктөр ачылды.

“Гуманитардык илимдердеги көптөгөн салттуу концепциялар жана базалык түшүнүктөр жаңыча мамилелерди гана эмес, тыкыр текшерүүнү талап кылууда. Бул үчүн себептери өтө эле көп, азыркы радикалдуу өзгөрүүгө дуушар болуп жаткан коомдогу трансформациялоо процесси менен тыгыз байланыштуу. Экономика жана маданият тармактарындагы глобалдашуу менен катар эле миграция процесстеринин күчөшү жана мультимаданияттуу

коомдун пайда болуусуна, улуттар ортосундагы мурдагы чек аралардын жок болуусуна, этникалык улуттар аралык, конфессиялар ортосундагы жанжалдардын карама-каршылыктардын курчушуна, жаңы типтеги жарандык активдүүлүктүн калыптануусуна күбө болуудабыз. Булардын баары акыр аягы санариптик революциянын жыйынтыгында пайда болуучу маалыматтык чөйрөдөгү ири өзгөрүүлөрдүн келип чыгуусун шарттайт”. [1; с.9]

Журналистика жаатындагы орустун беделдүү окумуштуусу тээ небак эле заманбап технологиялардын өнүгүшү бир жактуу гана ийгиликтерди жаратпастан, ар кандай негативдүү көрүнүштөрдүн келип чыгуусуна да себепкер болорун таамай белгилеген. Чынында эле Интернеттин кеңири жайылышы, борборлошкон көзөмөлдүн жоктугу коомчулуктун ээн-эркин жеке көз караштарын, пикирлерин билдирүүлөрү менен жарандардын болуп көрбөгөндөй активдүүлүктөрүнүн жаралышына түрткү болду.

Демек, Интернет журналистиканын кандай артыкчылыктары жана мүчүлүштүктөрү бар деген суроо жаралышы ыктымал. Интернет журналистиканын маалыматтарды оперативдүү, мультимедиялык форматта (текст, аудио, видео жана иллюстрация түрүндө) жеткирип, ошол эле учурда аудитория менен түз байланышка чыгуу же интерактивдүү байланышка чыгуу сыяктуу артыкчылыктарга ээ болот. Бирок, оперативдүү маалымат таркатуу же баарыдан биринчи кабардар кылуу кумарынын артында маалыматтын фактыларын толук кандуу талдоо, бейтараптык позицияны тутунуу сыяктуу принциптерге доо кетип, маалыматтарды даярдоонун сапатын төмөндөтүүчү факторлорго жол берилип калуу коркунучу да тургансыйт.

Ааламдашуу процесси интернеттин, маалыматтык технологиялардын жардамы менен ишке ашары жакшы белгилүү. Кыргызстанда интернет технологияларынын алгачкы пайда болушу 1991-жылга тиешелүү. Мына ушул жылы алгачкы “Ала-Тоо” аталышындагы коммуникациялык тармактар түйүнү түзүлгөн. Ал эми 1992-жылы “Азия Инфо” провайдери тарабынан түзүлгөн “kg” домени расмий түрдө каттоодон өткөн. [2]1997-жылы гана провайдерлер жана колдонуучулар модемдик паркы терең өзгөрүүлөргө дуушар болуп, жаңыча формат менен иштөөгө багыт алган. Бүгүнкү күндө Кыргызстандын аймагында Орто Азия өлкөлөрүнө салыштырмалуу алдыңкы орунга жеткен. Учурда Кыргызстанда маалыматтык технологиялардын өнүгүшү салттуу маалымат каражаттарынын ишмердүүлүктөрүнө көлөкө түшүрө баштады. Тагыраак айтканда басма сөз каражаттары, радиоуктуруулар жана телекөрсөтүүлөр өздөрүнүн мурдагы маалымат таркатып, коомго таасир этүүчү кубаттуулугунан акырындап алыстай баштаганы эч кимге жашыруун деле эмес.

Кыргызстандагы маалыматтык сайттар тууралуу айта турган болсок ММКлардын арасынан алгачкылардан болуп “Кабар” маалымат агенттиги 1997-жылы өзүнүн сайты ачкан. Учурда өлкө аймагында болжол менен 110дон ашуун ар түрдүү ММКлардын сайттары бар. Алардын жарымын гезит-журнал, телеканалдар жана радио түйүндөр ачкан. Ал эми жалпы жонунан алып караганда “KG” аймагында 10миңден ашуун веб-сайттар катталган. Алар оюн-зоок сайттары, блогдор, адистештирилген сайттар, маалыматтык сайттар, салттуу ММКлардын сайттары, расмий органдардын сайттары жана корпоративдик сайттар болуп бөлүнөт. [3]

“Азаттык”, “Акипресс”, “Спутник”, “Би-Би-Си кыргыз кызматы”, “Фактчек КЖ”, “Супер КЖ”, “Клооп КЖ”, “Кактус Медиа”, “Турмуш КЖ”, “Акыркы кабарлар”, “Барометр КЖ”, “Маалымат майданы” ж.б.интернет маалымат булактарынын, сайттарынын таркаткан

маалыматтарына аудитория көбүрөөк кайрылат. Интернет колдонуучулардын 81% күн сайын маалымат алуу үчүн интернет булактарына кирет, ал эми 14%тен азыраагы жумасына 2 же үч жолу ачып карашат. Ал эми социалдык медиа тармактар менен колдонуп, маалымат таркатуучулар акыркы учурда өтө эле тездик менен көбөйүп бара жаткандыгы байкалууда. Азыркы учурда социалдык медиа тармактарды колдонуучулар болжол менен 70-75% түзөөрүн атайын иликтөөлөрдүн жүрүшүндө белгилүү болду. Бул демек күндөн-күнгө социалдык тармактарга болгон коомчулуктун кызыгуусу өсүүдө дегенди билдирет. [3]

Албетте, колдонуучулардын басымдуу бөлүгүн жаштардын аудиториясы түзөт. Интернет маалымат булактары, ар кандай сайттар бизде массалык маалымат каражаттары деген расмий статуска ээ боло элек. Кыргызстандын “Массалык маалымат каражаттары жөнүндөгү мыйзамда” интернет сайттар ММКлар катары каралган эмес. Демек, юридикалык каттоодон да өтпөйт, аларды каттоонун деле зарылчылыгы жоктой. Интернет маалымат сайты юридикалык жактан каттоо үчүн атайын нормалар, эрежелер киргизилсе алардын эркин чыгып, маалымат таркатуу укуктарына кандайдыр бир чектөөлөр пайда болушу мүмкүн. Интернет бул маалымат таркатуучу заманбап технология болуп эсептелет. Аны газета-журналдар менен же телекөрсөтүү, радиоуктуруу сыяктуу салттуу медиа каражаттар менен салыштырмалуу кароо эч мүмкүн эмес. Интернет маалымат булагы ар дайым ачыктыгы, жеткиликтүүлүгү жана оперативдүүлүгү менен айырмаланат.

Дагы бир белгилей кетүүчү жагдай заманбап маалыматтык технологиялардын өнүгүшү коомдогу саясий-экономикалык процессти оңдоп кетүүчү да, тескерисинче терс жолго салып кыйратып жиберүүчү да күчкө ээ экендигин эстен чыгарбашыбыз керек. Анын потенциалын, мүмкүнчүлүгүн туура пайдалануу жолуна коюп алуу менен дайыма маалыматтык агымдардын маани-мазмундарын көзөмөлдөп туруу механизмдерин ишке ашыруу зарылдыгы жаралууда.

Азыркы учурда интернетте, ар түрдүү медиатармактарда ар ким өзүнүн сайт-баракчасын ачып, материал жарыялап туруу анчейин деле кыйындыкты пайда кылбайт. Бул жерде да материалдарды редактирлөөдөн өткөрүп жарыялоо зарылчылыгы бар. Ар ким өз деңгээлине, өз тажрыйбасына таянып материалдын үстүнөн иштеп чыгып, интернетке илип жатышат. Акыркы иликтөөлөргө таянсак дүйнөдө күнүнө интернетке 7,5 миллион барак маалымат илинсе, анын 95 пайызы керексиз маалыматтар деп эсептелинет. [4] Көпчүлүк учурда авторлор өз бет алдынча даярдап коё бергендиктен материалдардын дээрлик көпчүлүгү ишенимсиз, сапатсыз деген пикирлер арбын. Ошондуктан кандай гана маалымат болбосун тиешелүү адистердин тыкыр талдоосунан өткөрүп, иргеп алган соң жарыялоого берүү зарыл. Биринчи орунга сапат маселесин коюшубуз керек, анткени ар бир колдонуучу туура, такталган маалыматтарды алууга укуктуу.

Азыркы учурда өлкөдөгү салттуу ММКлар онлайн версияга өтүшүп, интернет аркылуу өздөрүнүн ишмердүүлүктөрүн ийгиликтүү улантып келе жатышат. Маалыматтарды алуунун жана аларды таркатуунун негизги булактары болуп интернет, социалдык тармактар жана мессенджерлер эсептелет. Кыргызстанда жыл сайын социалдык тармактарды колдонуучулардын саны жана медиарынокту керектөөлөр өсүүдө. Мына ушул интернеттин жана социалдык тармактардын ар тараптуу өнүгүүсү элдин коомдогу болуп жаткан окуяларга, өзгөрүүлөргө жандуу кийлигишип, керек жерден үн кошуп, өз позицияларын билдирип турууга мүмкүнчүлүк түздү. Бул көрүнүш барып-келип эле коомчулуктун бийлик өкүлдөрүнүн ишмердүүлүктөрүн көзөмөлдөөгө алуу жана алардын ар бир кабыл алган

чечимдери, жасап жаткан иштери калың элдин назарында тургандыгын баса көрсөтүп туруучу факторго ээ болууда. Ал эми коомчулуктун пайдасына чечилбей жаткан, бийлик аткаминерлеринин өзүм билемдиктери жана айрым бир жат көрүнүштөрдү болтурбоого болгон иш аракеттер элдин аң-сезимдүүлүгүнөн, жарандык активдүүлүгүнөн кабарлап турат.

Коомдук-саясий процесстерге таасир этип жаткан окуялардын катарына Кыргызстандын медиа каражаттарынын акыркы мезгилде коррупцияга каршы турууга активдешкен позициялары өзгөчө белгилөөгө арзыйт.

Кыргызстандагы “Азаттык” радиосунун, “Уюшкан кылмыштуулукту жана коррупцияны иликтөө долбоорунун” (ОСССР) жана анын Кыргызстандагы өнөктөшү “Клоор” маалымат агенттигинин журналисттеринин биргелешкен иштеринин натыйжасында Кыргызстандын Мамлекеттик бажы кызматынын жетекчилик кызматты ээлеп олтурган “Раим миллион” деген каймана ат менен элге кеңири таанымал болгон Райымбек Матраимовдун коррупциялык схемасы ачыкталды. [5]

Бул маалыматтар ММКлардын бардык түрлөрү аркылуу кеңири чагылдырылып берилди. Журналисттердин колдорундагы ири суммадагы пара агылып турганын далилдеген документтер иликтөөчү берүүлөрдүн өзөгүн түзүп, калың элдин зор кызыгуусун арттырып, туш-тараптан кызуу талкуулар, ар түрдүү сын пикирлер, көз караштар тынбастан социалдык медиалар аркылуу жарыяланып турду.

“Бажыдагы миллиондорго байланыштуу биргелешкен журналисттик иликтөө Кыргызстанда кызуу талкуу жаратты. Биргелешкен иликтөө кыргыз, орус жана англис тилдеринде «Азаттык», «Клоор» жана «Уюшкан кылмыштуулукту жана коррупцияны иликтөө» долбоорунун сайттарына жарыялангандан кийин бир нече саат ичинде Кыргызстандагы башкы темага айланды. Алгач социалдык тармактарда колдонуучулар иликтөөдөгү маалыматтарга бийлик органдарын көңүл бурууга жана аты аталган жетекчилерди кызматтан алууга чакырык жасады.” [6]

Элдин аталган маалыматка карата реакциялары албетте белгилүү. Коомдогу теңсиздик, бажы тармагындагы ири көлөмдөгү акча каражаттары мамлекеттин казнасынан кыйгап өтүп, бир чиновниктин капчыгын кампайтууга кетип жаткандыгы менен эч качан келишпестиктерин ачык эле билдирип жатышты. Мына ушул жерден заманбап медиа тармактардын таасирдүүлүгү барып келип эле журналисттердин ишмердүүлүктөрүнүн ийгиликтеринен түздөн-түз көз каранды экендиктерине күбө болдук. Кыргызстандын прогрессивдүү медиа коомчулугу бийликтин коррупцияга каршы күрөшүүгө арналган акыркы журналисттик иликтөөлөрдө көрсөтүлгөн ар бир фактыга көңүл буруп, реакция жасоого чакырган кайрылуу менен чыгышкан. Анда мындай деп айтылган:” бул билдирүү менен биз-кесипкөй журналисттердин бирикмеси жана кайдыгер карабаган жарандар –коомчулукка сөз эркиндиги жана бийлик органдарынын коом алдындагы отчеттуулугу демократиялык мамлекеттин бирден-бир фундаменталдуу укуктары жана принциптери экендигин эске салабыз”. [7]

Мына ушундай кескин билдирүүлөрдөн улам бул журналисттик иликтөөнүн канчалык деңгээлде резонанстуу экендигине, коомчулукта кызуу талкуу жаратып жаткан бул окуяга карата мамлекеттик бийлик органдарынын реакция жасоолорун талап кылуу менен коомдогу коррупция көйгөйү элдин кыжырын келтирип, коомдук аң-сезимдин активдешүүсүнө түрткү болгондугуна күбө болдук. Баарыбызга маалым болгондой эзелтен эле элибиздин башына кыйынчылык турмуш башка түшкөндө бир муштумдай бириге калуу, ынтымак, биримдик

менен кырдаалдан чыгуунун жолун издеген коллективизм инстинкти жеткен чегине жетип, өздөрүнүн эле эмес болочок муундардын келечегин жана о.э. мамлекеттин бүтүндүгүн сактап калуу идеясы жамы журттун башын бириктире алды десек аша чапкандык болбос.

Ушул эле кайрылууда “эгерде маселенин өзөгүн алып карасак журналисттин милдети эч өзгөрүүсүз калмакчы – мамлекеттин иштеринин ачык-айкындыгын жогорулатуу, мамлекет үчүн жана коомчулук үчүн болуп жаткан көйгөйлөрдүн бар экендигин жашырып-жаппай көрсөтүп туруу”. [8] Журналистиканын принциптери жана миссиясы эч өзгөрүүсүз сакталууга тийиш: калкты туура, так маалыматтар менен өз учурунда камсыздап туруу, коомдогу көйгөйлөрдү, алардын келип чыгуу себептерин жана булактарын ачык-айкын көрсөтүү менен мамлекеттик бийлик өкүлдөрүнүн жана коомчулуктун тиешелүү реакцияларын пайда кылуу менен тиешелүү чечимдердин чыгуусуна шарт түзүү.

Азаттыктын журналисттик иликтөөлөрү эки этап менен коомчулукка жарыяланды; биринчиси 2019-жылдын май айында эфирден кетсе, иликтөөлөрдүн экинчи бөлүгү ушул эле жылдын ноябрь айында кайрадан жаңы фактылар, толуктоолор менен коомчулукка тартууланды.

Ошол эле учурда коомчулукта коррупция маселеси боюнча негизги талкуулар, пикир билдирүүлөр салттуу ММКлар жана социалдык медиалар Фейсбук, Инстаграмм, Вотсапп, Телеграмм каналдары аркылуу жүргүзүлүп жатты. Социалдык медиалар оперативдүүлүгү, мобилдүүлүгү, интерактивдүүлүгү жана бардыгына жеткиликтүүлүгү менен айырмаланып, коомдогу жаңылыктарды, ар түрдүү окуяларды талкуулоого мүмкүндүк бергендигин белгилеп коюу зарыл.

Демек, ММКлардан же ар түрдүү социалдык медиалардан таркап жаткан ар түрдүү мазмундагы, көлөмдөгү жана жанрлардагы маалыматтар жөн гана фактылардын же окуялардын констатациясы болбостон, коомдук аң-сезимге таасир берип, коомчулуктун пикирин калыптандыруучу, керек болсо коомдук процесстерге таасир берүүчү касиетке ээ экендигин эстен чыгарбоого тийишпиз. Элибизде ушуга байланыштуу “кулак укса, курсак кайнайт”-деген учкул сөзү бар. Ар бир сөз, ар бир маалымат коомчулукка жарыяланып кетсе кандайдыр бир деңгээлде адамдардын жан-дүйнөсүнө, коомго карата мамилесине тикелей же кыйыр түрдө таасир этери жакшы белгилүү.

Азыркы мезгилде ММКлар социалдык институт катары мамлекеттин камчысын чабуудан калды десек болот. Анткени, ММКлардын дээрлик көпчүлүк бөлүгү жеке менчикке өткөн жана алар колунда бар, ишкер адамдар тарабынан каржыланып жаткандыгы өлкөдөгү сөз эркиндигинин жана пикирлердин плюрализминин сакталышына шарт түзүүдө. ММКлардын маалыматтык ишмердүүлүгү жарандардын коомдогу саясий-социалдык процесстерди адекваттуу кабыл алып, пикир жаратууда, жалпы мамлекеттин, коомдун келечеги, тагдыры үчүн кайдыгер карабаган позицияны калыптандырууда аткарган милдеттери көзгө толумдуу. Ошондой эле журналисттер көпчүлүк учурда укук коргоо органдары көмүскөгө калтырган коррупциялык иштердин бетин ачып, өз алдыларынча резонанстуу иликтөөлөрдү жасап, тайманбастан калың журтка жарыялап жатышы кыргыз журналистикасында бир топ эле алга жылыштар болуп жаткандыгынан кабар берет. Демек ар бир журналист үчүн сөз эркиндиги-бул коом алдындагы жоопкерчиликти сезип, адамдардын күткөн үмүттөрүн актоо жана ишенимдерине кыянатчылык кылбоо керек деген принципти эс тутумдан чыгарбашыбыз керектигин баса белгилейли.

Бул “Азаттыктын” коррупция маселеси боюнча козгогон көйгөй ошол өз учурунда эл күткөн натыйжаны берген эмес, тагыраак айтканда аты белгилүү болгон коррупционерге кылмыш иштери козголуп, темир тор артына отургузулган жок. Бирок, кийинчерээк, 2020-жылдагы бийлик алмашкандан кийин жогоруда аты уламышка айланган коррупционердин үстүнөн кылмыш иши козголуп, өзүнө тиешелүү жазаларын алгандыгы жалпыга жакшы белгилүү. Мына ушул көрүнүш массалык маалымат каражаттарынын, социалдык тармактардын таасирдүүлүгү жана жарандык активдүүлүгү терең тамырлашкан коррупцияга тайманбай тиш салган айбаттуулугу менен бүтүндөй дүйнө жүзүн таң калтыра алгандын өзү эле чоң жетишкендик катары баалоого болот.

Ошондой эле мамлекеттик, өкмөттүк саясий иш-чаралардын ачык-айкын болуусуна жетишүү, мамлекеттин казынасына келип түшүп жаткан акча каражаттарынын кайда жумшалып жаткандыктарын ачык көрсөтүп туруучу отчеттуулукту талап кылуу менен бул жакта да оң натыйжаларга жетише баштагандыктары масс-медиа тармагынын коомдогу ролу, таасири жогорулап бара жаткандыгынан айкын кабар берет. Демократиялык коомдун негизги атрибуттарынын бири болгон сөз эркиндигинин кыргыз жергесинде толук кандуу болбосо да өкүм сүрүп жаткандыгынын натыйжасы деп айтууга негиз бар. Муну менен бирге коомдо адамдардын жарандык активдүүлүктөрү көнүмүш болуп калган салттуу эмес, замандын талабына жараша жаңыча формага, ой-пикир, көз караштарын эркин билдирүүгө ооп бара жаткандыгынын айкын далили катары кабылдасак болот.

Журналисттин ишмердүүлүгүнүн акыбети бул анын эмгектеринин таасирдүүлүгү, эффективдүүлүгү жана натыйжалуулугу экендигин орус окумуштуусу Е. П. Прохоров өз эмгегинде баса белгилеп кеткен. Чын-чынына келгенде социалдык журналистиканын ички табияты эле бул айтылган түшүнүктөрдүн иш жүзүндө канчалык деңгээлде аткарылып жаткандыгынан кабардар кылып туруучу барометр десек жаңылбайбыз. Журналисттердин көтөргөн көйгөйлөрү ар дайым коомчулуктун назарында болуп, көбүнчөсү ошол эл-журттун кайрылуулары, жазган кат-кабарлары, редакцияга жөнөткөн билдирүүлөрү жана телефон чалуулары аркылуу ар түрдүү жанрлардагы актуалдуу материалдардын жарык көрүшүнө да түздөн-түз себепкер. Анан албетте коомчулуктун талабы менен иш алып барып жаткан медиа тармактардын абройу, кадыр-баркы өсүп жаткандыгы алардын өз иштерин натыйжалуу жолго салып кете алгандыктарынын айкын далили. Ал эми батыштык изилдөөчүлөр “эффективдүүлүк” деген терминди көбүрөөк колдонушат, анткени бул аныктамага журналисттик тексттердин аудиторияга жана социалдык институттарга тийгизген таасирлери комплекстүү түрдө каралат.

Кыргызстанда болуп өткөн дагы бир урунттуу окуя интернеттин, анын ичинен соцтармактарда отурган колдонуучулардын активдүүлүгү өлкөнүн ички саясатына, экономикалык, чарбалык ишмердүүлүгүнө тикелей таасирин тийгизе аларын ырастап койду. Бул 2019-жылдын май айында ММКларга Ысык-Көл областынын Кызыл-Омпол тоосунан уран кенин казуу иштери кызуу башталганы туурасында маалымат таркаган. [9] Ысык-Көлгө 20 чакырымдай аралыкта жайгашкан коркунучтуу химиялык кенди казуу иштери аймактын экологиялык абалына терс таасирин тийгизери белгилүү болгондон кийин, бул окуя коомчулуктун кескин сынына кабылды. Мына ушул жерден салттуу ММКлардын, интернет маалымат булактарынын, социалдык тармактардын оперативдүүлүгү, активдүүлүгү жана элди бул процеске каршы уюштурууга болгон мобилдүүлүгү даана, ачык-айкын көрүндү. Мына ушундан улам өлкөнүн ар кайсы аймактарында уранды казууга каршы акциялар

башталды десек болот. Бир нече айылдарда 22-апрель күнү “Уран кенин казууга каршыбыз”- аттуу митингдер өткөрүлүп жатты. Акырында өкмөт башчы Мухаммедкалый Абылгазиевдин митингге чыккан элдин астына келип, уран кенин казуу иштери убактылуу токтотулгандыгы тууралуу билдирүүсү жаалданган көпчүлүктүн демин басты. Ушундай көрүнүштөрдөн улам элибиз мамлекеттин, өлкөнүн жана анда жашап жаткан эл-журттун кызыкчылыктары үчүн бир муштумдай түйүлгөн биримдиги, өз ара ынтымакташтыгы, тез арада радикалдуу аракеттери менен оң натыйжаларга жетише алгандыктары дүйнө жүзүнө дагы бир жолу сабак боло алды десек болот. Мында да жарандык активдүүлүккө чакырган салттуу ММКлардын, социалдык медиалардын жана активдүү блогерлердин иш-аракеттеринин натыйжасы катары катары бааланууда. Ошол эле учурда бийлик органдарынын өз учурунда, коомчулуктун кызыкчылыгын көздөгөн чечимдерди чыгаргандыгы, өлкөдө демократиялык коомдун принциптери өкүм сүрүп жаткандыгынан кабар берет.

Орустун окумуштуусу В. Ф. Поршневдин пикири боюнча ММКлар таркатып жаткан маалыматтар коомчулуктун социалдык маанайына түздөн-түз таасир берет. Алардын түрлөрү; массалык маанай, саясий жана жекече маанай деп бөлүнөт. Социалдык маанай албетте коомдун социалдык-психологиялык климатына таасир этүүгө жөндөмдүү. Мисалга алсак, митингдердин, ар кандай көтөрүлүштөрдүн чыгуусуна себепкер болушат. Демек, социалдык маанай деген бул- жетишүүнү көздөгөн каалоолорун ишке ашырууга жолтоо болуучу ар кандай тоскоолдуктарга карата аудиториянын эмоционалдык мамилелери. [10]

Жогоруда күбө болгондой көпчүлүктүн койгон талаптары жалпы элдин эмоционалдык маанайлары, мамилелери аркылуу ишке ашкандыгына күбө болдук.

Мындай көрүнүштөрдүн жыйынтыгы катары элдин, коомчулуктун саясий аң-сезимдүүлүгүнүн өскөндүгү жана өз укуктарын коргоп, милдеттерин терең түшүнө билгенде деп кабылдасак болот. Чет элдик медиапродуктыларды ички маалымат рыногуна жайылтуу да өзгөчө таасир калтырып жатат. Көпчүлүгү чет элдик медиалардын кабарларын, маалыматтарын анча-мынча өзгөртүү менен өздөрүнүн медиа продуктысы же жаңылыгы катарында сунуштап жаткан медиакаражаттар да жок эмес. Алар көбүнчө маалыматтык вакуумду толтуруу максатында берилип жаткандыгы жалпыга белгилүү.

Эң башкы коркунучтуу көрүнүш, айрыкча жаштардын баш-оту менен интернетте отуруулары алардын өз алдынча ой жүгүртүү процессин тизгиндеп, топту жарып суурулуп чыгуу, лидерлик сапаттарын өөрчүтүү жана коюлган максаттарына жетүүгө болгон активдүүлүктөрүн төмөндөтүү сыяктуу адамдардын психологиясына терс таасирлерин тийгизип жаткандыгы кабатырлантпай койбойт.

Маалыматтык технологиялардын өнүгүшүнүн натыйжасында адамдар жалаң гана өздөрүнө керектүү маалымат алуу менен гана чектелбестен, ар түрдүү күчтөрдүн таасирлерине берилип кетүү коркунучтары да пайда болууда. Анткени коммуникациялар ачык, жеткиликтүү, баарлашууга кеңири жол ачылгандыктан ар түрдүү көз караштагы күчтөр жаштарды ар кандай манипуляциялык методдорду колдонуу жолу менен өз максаттарын ишке ашырып жаткан учурлар көп кездешет. Мисалга, диний уюмдардын таасири аркылуу нечендеген жаштарыбыз Сирияга азгырылып кетип жаткан көйгөй биздин өлкөгө гана тиешелүү болбостон бүтүндөй Орто Азия өлкөлөрүнүн баш оорутма көйгөйүнө айлангандыгы жакшы белгилүү болуп калды.

Бүткүл дүйнөлүк паутина – бул кайда бурсаң ошол жакта иштей берүүчү инструмент гана. Буга көптөгөн мисалдар бар, мисалы мессенджерлер, социалдык медиа тармактар,

форумдар ар түрдүү биргелешкен кайрымдуулук боюнча, билим берүүчү жана коомдук иш-чараларды уюштурууга сонун жардам берип келет. Демек, интернеттин жана маалыматтык технологиялардын зор потенциалын коомдун өнүгүүсүнө жумшай билгенде гана анын баштапкы миссиясы-адам баласынын жыргалчылыгына кызмат көрсөтүү максаты ишке ашары жакшы белгилүү.

Бүгүнкү күндө ММКлар, социалдык медиалар адамдардын аң-сезимдерине реалдуу түрдө таасир бере алуучу жана коомдук пикирди калыптандыра алуучу зор күчкө ээ болууда. Ушундан улам коомдун ар тараптан өнүгүшүндө мыйзамдык базалар менен бекемделген, объективдүү маалыматтарды таркатууга басым жасаган маалымат каражаттарынын ишмердүүлүктөрүн колдоого алып, кеңири жайылтуу максатка ылайык келет.

Колдонулган адабияттар:

1. Варганова Е. Л. Вестник МГУ, серия 10, Журналистика, 2011г., Стр. 9;
2. <http://www.asiainfo.kg/>
3. <https://saat.kg/2016/08/24/algachky-sajttar-internetsiz-pajda-bolgon/>
4. <https://www.web-canape.ru/business/internet-2020-globalnaya-statistika-i-trendy/>
5. “Матраимовдун бажы империясы” <https://www.azattyk.org/a/matraimovdun-bazhy-imperijasy/30868881.html>
6. “Миллионгейт”: иликтөөдөн кийинки реакция https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_investigation_corruption/30286617.html
7. https://kaktus.media/doc/393276_jyurnalistskie_rassledovaniia_vskryvaut_korruptsiu._vlasti_doljny_reagirovat_obrashenie.html
8. Прохоров Е.П. Эффективность деятельности СМИ, М., МГУ, 2008г.
9. https://rus.azattyk.org/a/kyrgyzstan_ecology_kyzyl-ompol_uranium/29897922.html
10. Поршнева В. Ф. Социальная психология и история, М., 1979-ж.

References:

1. Vartanova E. L. Bulletin of Moscow State University, series 10, Journalism, 2011, page 9;
2. <http://www.asiainfo.kg/>
3. <https://saat.kg/2016/08/24/algachky-sajttar-internetsiz-pajda-bolgon/>
4. <https://www.web-canape.ru/business/internet-2020-globalnaya-statistika-i-trendy/>
5. "Matraimov's Customs Empire" <https://www.azattyk.org/a/matraimovdun-bazhy-imperijasy/30868881.html>
6. "Millionth": reaction after investigation https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_investigation_corruption/30286617.html
7. https://kaktus.media/doc/393276_jyurnalistskie_rassledovaniia_vskryvaut_korruptsiu._vlasti_doljny_reagirovat_obrashenie.html
8. Prokhorov E.P. Efficiency of media capacity, Moscow, Moscow State University, 2008
9. https://rus.azattyk.org/a/kyrgyzstan_ecology_kyzyl-ompol_uranium/29897922.html
10. Porshnev V. F. Social psychology and history, M., 1979.

УДК: 390:398

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1 (1)-85-89

Талиева К. А.

Филология илимдеринин кандидаты, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети, доцент

Талиева К. А.

Кандидат филологических наук, доцент, Кыргызский государственный университет им. И.Арабаева

Talieva K. A.

Candidate of Philology, the associate professor, Kyrgyz State University named after I. Arabaeva

**БААТЫРДЫК ЭПОСТОРДОГУ ЖАР ТАНДОО: КААДА-САЛТ
ЖӨРӨЛГӨЛӨРҮНДӨГҮ МИФОЛОГИЯЛЫК, АРХАЙКАЛЫК ЭЛЕМЕНТТЕР
ЖАНА РЕАЛДУУЛУКТУН АЙКАШЫ
ВЫБОР НЕВЕСТЫ В ГЕРОИЧЕСКИХ ЭПОСАХ: СОЕДИНЕНИЕ
МИФОЛОГИЧЕСКИХ, АРХАИЧЕСКИХ ЭЛЕМЕНТОВ И РЕАЛЬНОСТИ
В ТРАДИЦИОННЫХ ОБРЯДАХ
CHOICE OF THE BRIDE MARRIAGE IN HEROIC EPOS: COMBINATION OF
MYTHOLOGICAL, ARCHAIC ELEMENTS AND REALITY IN TRADITIONAL RITES**

Аннотация: Макалада баатырдык эпостордогу жар тандоодо каада-салт жөрөлгөлөрүндөгү мифологиялык, архайкалык элементтер жана реалдуулуктун айкашы тууралуу сөз болот. Баатырдык эпостордун сюжетиндеги үндөштүктөр бир нече алкакта жайгашуусу менен эпикалык чыгармадагы баатырдын үйлөнүү мотивинин эң абалтан бери калыптанган бирден-бир уңгулуу мотивдерден экендигин көрсөтүлөт. Элдик миф, легендалардагы кудайлар (грек, индус), жарым кудайлар (грек, индус, монгол, иран), дивалар (түркмөн, азербайжан, иран) мифологиялык жана реалдуулуктун ортосундагы өткөөл эпикалык доордун каармандары, Сибирь, түрк, монгол, жалпы эле Орто Азия элдеринин эпикалык мурастарында негизги мотивдердин бири экендигин белгилөө ушул алкактагы эпостордун дээрлик көпчүлүгүндө атайын калыпка салынгандай бир системалуулук бар экендиги далилденет. Ошондой эле элдик чыгармалардагы үйлөнүү мотивиндеги тигил же бул кырдаал-шарттардан жаралган окуялар, белгилүү бир элементти сактап, бири-бирине өтүп келгени дагы эпикалык доорго таандык экендиги далилденет.

Аннотация: В статье рассматривается сочетание мифологических, архаических элементов и реальности в обрядах выбора супруги в героических эпосах. Тот факт, что сюжет героического эпоса расположен на нескольких временных уровнях, показывает, что мотив женитьбы богатыря в эпосе является одним из наиболее древних мотивов. Боги в народных мифах и легендах (в греческих, индуистских), полубоги (в греческих, индуистских, монгольских, иранских), дивы (в туркменских, азербайджанских, иранских) – герои эпической эпохи перехода между мифологией и реальностью. Мы доказываем, что данный мотив женитьбы является одним из основных в эпосах данного вида у народов Сибири, тюрков, монголов, этносов Центральной Азии настолько близок, в них есть такая системность, что создаётся впечатление, будто они разработаны по единой матрице. В статье мы доказываем также, что те или иные события, происходящие в силу различных ситуаций и

обстоятельств, сохраняя некий определенный элемент, переходят друг в друга. Это свидетельство того, что они относятся к эпической эпохе.

Annotation: The article discusses the combination of mythological, archaic elements and reality in the rituals of choosing a spouse in heroic epics. The fact that the plot of the heroic epic is located on several time levels shows that the motif of the hero's marriage in the epic is one of the most ancient motifs. Gods in folk myths and legends (in Greek, Hindu), demigods (in Greek, Hindu, Mongolian, Iranian), divas (in Turkmen, Azerbaijani, Iranian) are the heroes of the epic era of transition between mythology and reality. We prove that this motive of marriage is one of the main ones in the epics of this type among the peoples of Siberia, Turks, Mongols, ethnic groups of Central Asia is so close, they have such a system that it seems that they are developed according to a single matrix. In the article, we also prove that certain events occurring due to various situations and circumstances, while retaining a certain specific element, pass into each other. This is evidence that they belong to the epic era.

Негизги сөздөр: мифология, фантазмагория, мотив, архаика, образ, эпика, жомок, каада-салт, үй бүлө, мурас, чыгарма, реалдуулук.

Ключевые слова: мифология, фантазмагория, мотив, архаика, образ, эпос, сказка, традиция, испытание, семья, наследие, произведение, реальность.

Key words: mythology, phantasmagoria, motif, archaic, image, epic, fairy tale, tradition, test, family, heritage, work, reality.

Эпикалык традициядагы үйлөнүү мотивинин мифологиялык, фантазмагориялык, жомоктук элементтери менен бирге үй-бүлө күтүү темасында реалдуу турмушту да чагылдырып жүрүп олтурат. Бул боюнча башка улуттарда өзүнчө объектиге алып, изилденген эмгектер бар. Ал эми мифологиялык алкакта бизде атайын объектиге алына элек, ошондой болсо да эпикалык чыгарманын жалпы негиздүү маселелери боюнча изилдөөлөрдө үстүртөн болсо да камтылып кетет.

Жалпысынан караганда фольклористика илиминдеги эң бир мыкты теориялык базаны толуктап турар иштер алдыда болсо керек деп ойлойбуз. Ошол оюбузду кеңири ачуу аракетин каада-салт традициясынын алкагында карап көрсөк: бирде жомок, бирде поэма, бирде баатырдык эпос иретинде таанылып келген элдик мурастын үлгүсүндө, адамдын табиятты таанып, анын каардуу күчтөрүн жеңип, аалам сырларын ачууга, аны адамдын аң-сезимине багындырууга арналгандыгы абалкы диний түшүнүктөрдүн, арбактардын, колдоочулук функциясынан ачык көрүнөт.

Жер дүйнөдө адам тирлиги түгөй күтүүдөн уланган сыңары эле, жер алдында дүйнөдө да үй-бүлө күтүү ушул эле формуланын алкагында болгондугу албетте, кызыгууну жаратат. Төштүктүн окуясы кайсы бир деңгээлде эң байыркы эпостордун каармандарынын кыймыл-аракеттери менен жакындыгы бар. Алыш-бериш салт менен Элеман, Сарыбай берерге жанын аябай, биринен-бири өтүп алтын-зар беришет.

Куданы куда күтөт деп,

Бир көрмөккө жан бермек,

Сыйы ошондон калган деп,

Кыргызда кеп калган дейт. Кенжеке Төштүк келбей калганына теригип барбаймын, – дейт. Атасы ой-боюна койбой, баргын сөз алышып койдук дегенде Сарыбайдын Чалкуйругун сурайт.

Бербеймин деп айта албай,

Чайинги тонду кийгизди.

Чалкуйрук атты мингизди.

Алтын сака, өгөөнү,

Энеси берди жана алды.

Төө ичинде Чаар инген,

Атасы берди муну алды. [298.106]

Чаар инген, Чалкуйрук, алтын сака, өгөө жомоктордогу сыйкырдуу буюмдардай касиеттүү экен. Үйлөнүү мотивинде мындай атрибуттар болочок баатырдын кийинки жашоосунда эң керектүү функцияны аркалайт. Баатырдын образын өзгөчө алкакта алып көргөзөт. Алган жары Кенжеке перизаада болбосо да касиеттүү жан экен. Төштүк менен Кенжекенин үйлөнүү тою жөнүндөгү окуя салттык шаан-шөкөттөр жалпы сүрөттөлөт дагы, Айсалкындын тегерегиндеги окуя кичине бир сценка катары гана эскертилип кетет. Ал эми Төштүктүн Көкдөөнүн кызы Күлайымга үйлөнгөнү үйлөнүү мотивинин түгөй тандоо, кыздын жигитти тандоосу жөнүндө кенен баяндалат.

Жер алдында Көкдөөнүн үч кызы болуптур. Анын кенже кызынын аты Күлайым. Көкдөө кыздарынын бой жеткенин элес албай жүрүп, кыздарынын жашы өтүп бараткан болот. Күндөрдүн биринде Күлайым кызы бул оюн атасына билдирмекке айла ойлоп, ак жоолукка үч алма түйүп туруп сууга салып жиберет. Ошол учурда Көкдөө сууга жүзүн чайып жаткан болот. Ал аңгыча сууда агып келе жаткан нерсени кармап алып, түйүнүн чечсе ичинде үч алма бар болот. Алманын бири өтө бышып жумшап бараткан, экинчиси эзиле бышайын деп, үчүнчүсү жетилип суусу толуп мөлтүрөп бышкан экен.

[298.178]

Негизи кыз бала озунуп сөз айтып, үй-бүлө күтүү, бойго жеткенин, оюн билдирүү адеби түрк тилдүү элдерге мүнөздүү эмес. Ошол себептүү каймана мааниде билдирип, алманын үч түрүн салып атасына билдиргени:

Башкы алмасын кармасам,

Бары, жогу эзилди.

Орто алмасын кармасам,

Орто жери эзилди.

Кичи алманы кармасам,

Бышып калган табы бар, – деп [298.178]

Көк дөө үйүнө келип байбичесине бары жогун баяндап айтып берет, анда кемпири:

Эрдигиң бар, эсиң жок, как баш,

Эчтеме менен ишиң жок, как баш.

Деген бир сөзгө көнбөдүң, как баш,

Кыздарды эрге бербедиң, как баш, – деп булкулдайт [298.180]

Муну угуп, Көк дөө сөзгө муюп, айтса-айтпаса төгүнбү деп жаңылганын билип, элдин баарына жар салдырып, ат жеткен жерге кабар чалдырып, жигит аттууну алдырып, кыздарына күйөө тандамак болуптур. Тандоонун шарты ушундай жигиттерди бирден кыздарынын алдынан өткүлө, деп чубатууга салат. Ошондо: Улуу кызы Урпайым, Кандын уулу Канбача, Канбачаны урду эле, Ортончусу Булбулбек, Бекбачаны урду эле, Ортончусу, улуусу, Минтип күйөө таап турду эле.

Кичи кызы Күлайым,

Маралдай басып торолуп,
Башына чачы оролуп,
Бугудай басып торолуп,
Бутуна чачы оролуп,
Кайра-кайра чубатып,
Эч кимди жактырбайт.

Көк дөө бакырат, эч бир эркек аттуу калбасын деп. Акырында желдеттер айласы куруп, өз уюнду кайтарган бир төкөрөндөгөн таз калды дейт. Ошол тазды да алып келгиле деп буюрат.

Көкдөө кыздын Күлайым,
Колундагы алманы

Барган тазга салды эле. [298.180-182]

Көк дөө кайра-кайра чубатууга салдырат. Күлайым Төштүктөн айрылбайт, башкасына кайрылбайт. Көк дөөнүн ачуусун басып байбичеси:

Минтсең как баш оңбойсуң,

Таздын көөнү жок болсо,

Кыздын көөнү жок бекен.

Десе да болбойт Көкдөө,

Таз күйөөгө кас болду. Кыздары күйөөлүү болду, анан ал күйөөлөрдү Көк дөө сынайт.

Күйөөнү сыноо – салттык мүнөзгө ээ. Кыз тарап биринчи көрүшкөндө күйөөгө көрүндүк беришкен. Сын көздөн өткөргөн. Бул турмуш реалдуулугунда ушундай сакталып калды. Ал эми баатырдык эпостордо сынак оор жана бир нече этаптан турат. Көк дөөнүн сынактары:

1. Күйөөлөрдү кийик атып келгиле, – дейт.

2. Чаар бээнин кулундарын издөөгө жөнөткөнү

3. Жөө жарыш

4. Көкдөө жерге таруу чачтырып, Төштүккө тердиргени

5. Төштүктү барса келбестеги кырк кулактуу казанга жиберип сынаганы.

Акыры оор сынактардын баарынан өтүп, Төштүк жеңишке ээ болот да, жер үстүнө аман-эсен чыгып, үйүнө кайтып келет. Төштүктүн жер алдында өткөргөн күндөрү, өлүм менен кармашып, баатырдык эрдигин бир эле кармашуу менен эмес, андагы жан-жаныбарлар менен болгон байланышы эпостун абалкы катмарындагы жомоктук элементтер менен коштолгон.

Экинчи бир токтоло кетүүчү ой, жомоктордо, архаикалык эпостордо жолуга турган таздын образы. Эпикалык чыгармалардагы күйөө тандоо мотивинде типтүү көрүнүш таз кейпинде, же самтырап жүргөн «дербиш», «дубана» кейпиндеги образ. Алпамыш да дубана кейпине келип шаарына кирет. Төштүктүн бул мени тандап албасын деп таз кейпине келип алганы конфигурациясы десек болот. Алтай элинин «Козын-Эркеш» эпосунда Караты хандын Байым-Суур аттуу кызы болуптур. Караты хан убадасы боюнча кызын Алтын-Сабыр аттуу жети бир туугандын кенжесине бермек экен. Бирок хан сөзүнөн тайып, башкага кызын берүү аракетин жасайт. Ал убакта кыз өзүнүн антташканын билип калат. Кызын жигиттерди чубатууга салып тандагын дейт. Анда кызы керемет касиети бар экен, элдин эң соңунда самтыраган тазды баамдап таанып, ошону куйрук менен уруп калат. Таз тосуп алат. Буга Караты хан абдан ачууланат.

Аналогиялык окшоштук, Төштүк менен Алтын-Сабырдын таз кейпинде болушу, Күлайым алма менен уруп калса, Байым-Суур куйрук менен уруп калат. Үйлөнүү мотивинде мындай

сценка ар түрдүү кырдаал шарттан келип чыкса да, түпкү формуласы боюнча маңызы бир экендиги түрк тилдүү элдердеги типтүүлүктү жараткан. Дагы бир окшоштук, кыздын аталарынын күйөө болчу жигитти тандаганы. Бул жерде эки ачакей максат бар. Кызы көңүлү менен жубай тандап максатына жетүүнү көздөсө, атасы күйөө болчу жигитти жоготууну максат кылып оор сынактарды коёт: «...Кто черное море перескочет, пятьдесят косяков коней перепрыгнет, пятьдесят занавесей ногой не заденет, пусть мою дочь возьмет». [229.111] Жигит Караты хандын түмөн кыйынчылыктарын башынан өткөрүп аткаруу менен, Байым-Суурга үйлөнөт.

Көк дөө менен Караты хандын сынак талаптары үй-бүлө күтүү, үйлөнүү мотивиндеги традициялуулукка ээ болуу менен, ал чыгарманын уңгу-өзөгүн түзгөн мотивдин функциясын көргөзөт. Окуялар хандардын койгон сынак шарттарынын аркасында түрдүү жомоктук апыртмалуу окуялардын бир-бирине өзөктүү түрдө уланышын жаратат. Укмуштуу окуялар баатырдын «өлбөстүк» касиетинин архаикалык элементин сактаган. Мисалы, алп кара куштун Төштүктү жутуп алып, кайра кусушу. Мындай керемет окуялардын соңунда баатырдын образы конфигурацияланып, реалдуу образга айланып, жердик жөнөкөй жай жашоого жетет. Ошентип, баатырдык эпостордун сюжетиндеги мындай үндөштүктөр бир нече алкакта жайгашуусу менен эпикалык чыгармадагы баатырдын үйлөнүү мотивинин эң абалтан бери калыптанган бирден-бир уңгулуу мотивдерден экендигин көргөзөт. Кеңейтип айтсак, элдик миф, легендалардагы кудайлар (грек, индус), жарым кудайлар (грек, индус, монгол, иран), дивалар (түркмөн, азербайжан, иран) мифологиялык жана реалдуулуктун ортосундагы өткөөл эпикалык доордун каармандары, Сибирь, түрк, монгол, жалпы эле Орто Азия элдеринин эпикалык мурастарында негизги мотивдердин бири экендигин белгилөөгө болот. Ушул алкактагы эпостордун дээрлик көпчүлүгүндө атайын калыпка салынгандай бир системалуулук бар.

Колдонулган адабияттар:

1. Сагалаев, А. М. Мифология и верования алтайцев. Центрально-азиатские влияния. – Новосибирск: Наука, 1984. – 2. 111с.
2. Эр Төштүк. С. Каралаевдин варианты боюнча [Текст] / түзгөн С. Байкожоев. – Ф: Мектеп.1968, 178 б.
3. Эр Төштүк. С. Каралаевдин варианты боюнча [Текст] / түзгөн С. Байкожоев. – Ф: Мектеп.1968, 178 б.
4. Эр Төштүк. С. Каралаевдин варианты боюнча [Текст] / түзгөн С. Байкожоев. – Ф: Мектеп.1968, С 180-182 бб.

References:

1. Sagalaev, A.M. Mythology and faith of the Altaians. Central Asian neighbors. - Novosibirsk: Nauka, 1984. – 2. 111s.
2. Bold Chest. S. According to Karalaev 's version [Text] / compiled by S. Baykozhoev. - F: School. 1968, 178 p.
3. Bold Breasts. S. According to Karalaev 's version [Text] / compiled by S. Baykozhoev. - F: School. 1968, 178 p.
4. Bold Breasts. S. According to Karalaev 's version [Text] / compiled by S. Baykozhoev. - F: School.1968, From 180-182 p.

УДК: 801.82

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1 (1)-90-95

Талиева К. А.

Филология илимдеринин кандидаты, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети, доцент

Талиева К. А.

Кандидат филологических наук, доцент, Кыргызский государственный университет им. И.Арабаева

Taliova K. A.

Candidate of Philology, the associate professor, Kyrgyz State University named after I. Arabaeva

**ТҮРК ТИЛДҮҮ ЭЛДЕРДИН ЭПИКАЛЫК ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ ҮЙЛӨНҮҮ
МОТИВИНДЕГИ ЭПИТЕТ, САЛЫШТЫРУУ, ГИПЕРБОЛА, МЕТОНИМИЯ
ЭПИТЕТ, СРАВНЕНИЕ, ГИПЕРБОЛА, МЕТОНИМИЯ В ЖЕНИТЬБЫ
В ЭПИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ТЮРЕКОЯЗЫЧНЫХ НАРОДОВ
EPITHET, COMPARISON, HYPERBOLE, METONYMY IN MARRIAGE IN EPIC
WORKS OF TURKISH-SPEAKING PEOPLES**

Аннотация: Макалада эпикалык чыгармалардагы салыштыруу, гиперболалык салыштыруу, кайталоо, метафора, аллегориянын берилиши, ошондой эле эпикалык чыгармаларда туруктуу үлгү катары колдонулган жыш уйкаштыктагы аллитерациялык ыкманын популярдуулугу тууралуу сөз болот. Мындан тышкары макалада айрым учурда редифтердин да жыш колдонулгандыгы, жыш редиф адатта тирадалык мүнөзгө өтүп, строфикалык кайталоого, же синтаксистик параллелизмге алып келүү менен классикалык үлгүдөгү эпикалык чыгармаларда туруктуу колдонула тургандыгы айтылат. Эң урунттуу маселелерге токтолуу менен эпикалык чыгарманын стилинин алкагынан чыгып, андагы туруктуу форма жана формула, поэтикалык көркөм каражаттардын ар кыл арсеналы колдонулаарын, функциясын карап келип, ар бир теманын негизинде өнүккөн мотивировкаларды деталдуу түрдө чечмеленет. Эпикалык чыгармалардагы салттуу образдар түрк тилдүү элдердин эпикалык мурастарында белгилүү бир деңгээлде типтүүлүктү жаратып, параллелдүүлүккө ээ экендиги далилденет.

Аннотация: В статье рассматриваются сравнения, гиперболические сравнения, повторы, метафоры, аллегии в эпических произведениях, а также популярность метода аллитерации в плотной гармонии, которая используется в качестве постоянной модели в эпических произведениях. Кроме того, в статье отмечается, что редифы иногда используются часто, и что частые редифы часто используются в классических произведениях эпического стиля, что приводит к строфическому повтору или синтаксическому параллелизму. Сосредоточив внимание на важнейших вопросах, он выходит за рамки стиля эпического произведения, рассматривает его постоянную форму и формулу, использование различных арсеналов поэтических средств искусства, его функцию, подробно интерпретирует мотивы, разработанные по каждой теме.

Доказано, что традиционные образы в эпических произведениях имеют определенную степень типичности и параллелизма в эпическом наследии тюркоязычных народов.

Annotation: The article deals with comparisons, hyperbolic comparisons, repetitions, metaphors, allegories in epic works, as well as the popularity of the alliteration method in dense harmony, which is used as a constant model in epic works.

In addition, the article notes that redifs are sometimes used frequently, and that frequent redifs are often used in epic-style classics, resulting in strophic repetition or syntactic parallelism. Focusing on the most important issues, he goes beyond the style of the epic work, considers its constant form and formula, the use of various arsenals of poetic means of art, its function, and interprets in detail the motives developed for each topic. It is proved that traditional images in epic works have a certain degree of typicality and parallelism in the epic heritage of the Turkic-speaking peoples.

Негизги сөздөр: Поэтика, көркөм каражат, импровизация, оозеки поэзия, мотив, салыштыруу, гипербола, эпитет, космогония, метонимия

Ключевые слова: Поэтика, художественное средство, импровизация, устная поэзия, мотив, сравнение, гипербола, эпитет, космогония, метонимия.

Key words: Poetics, artistic medium, improvisation, oral poetry, motif, comparison, hyperbole, epithet, cosmogony, metonymy.

Түрк тилдүү элдердин эпикалык чыгармаларындагы жалпы көрүнүш, негизги окшоштук оозеки элдик эпостордун поэзия үлгүсүндө калыптанышы, кийинки окшоштук образдар системасынын, аларды курчап турган айлана чөйрөнүн, алар колдонгон буюм-тайымдардын, минген тулпарларынын, космогониялык көрүнүштөрдү поэтизациялаган көркөм каражаттардын колдонулушунда.

Поэтикалык көркөм каражаттын түрлөрү арбын. Көркөм каражаттар импровизацияда оозеки поэзиянын негизги ачыгыч катары роль ойнойт. Бул эпикалык чыгарманын сюжеттик-композициялык түзүлүшү тулку бою поэтикалык көркөм каражаттардын системасынан турат дегендик.

Ар бир окуя, каармандардын образдары, жаратылыштын сүрөттөлүшү, ар кандай кыймылдар поэтикалык көркөм каражатсыз баяндалбайт. Эпикалык чыгармадагы мындай көрүнүш абалтан калыптанып калган туруктуу форма жана формулага ээ. Ар бир айтуучу мындай ыкманы өз репертуарында жазбай колдонуу менен салттуулукту таяныч кылып сактап келет. Кыргыз фольклористика илиминин айдыңында бул темага арналган илимий эмгектер жок эмес. Эпостун поэтикалык табияты боюнча убагында казактардын залкар аалымы М. О. Ауэзов «Киргизский героический эпос «Манас» деген фундаменталдуу эмгегинде «Словесно-поэтические приемы «Манас» деген бөлүмүндө концептуалдуу караган.

Эң урунттуу маселелерге токтолуу менен эпикалык чыгарманын стилинин алкагынан чыгып, андагы туруктуу форма жана формула, поэтикалык көркөм каражаттардын ар кыл арсеналы колдонулаарын, функциясын карап келип, ар бир теманын негизинде өнүккөн мотивировкаларды деталдуу түрдө чечмелейт. Речь – сүйлөө, манасчынын лексикасынын күчү дагы окуяларды поэтикалуулукта баяндаганынан көрүнөт деген ойду айтат. Ушул жагдайга келгенде залкар окумуштуулар В. Радловдун же Ч. Валихановдун эпоско берген таамай баалары жөн жерден айтылбаганына күбө болобуз.

Чоң аалымдар экөө тең эпостун поэтикалык тили жөнүндө кыргыздардын сүйлөө речи жорго тилде калыптангандыгын белгилеген жерлери бар. Эпикалык чыгарманы уккулуктуу,

таасирдүү кылып турган - бул уйкаштык. Ар бир сап өзүнөн кийинки сапка уйкаш, жылма, куюлушуп кыналып жүрүп олтурат. Бир эле убакытта маанилик жагын да камсыз кылат.

Уйкаштык, эпикалык чыгармада бир эле түрдө эмес, ал ар кандай мүнөздө колдонулат: аксак уйкаш, жыш уйкаш, ички уйкаштык, жалпы уйкаштык, ассонанс же, аллитерация, аллегориялык түрдөгү баяндоо дайыма бирге эриш-аркак орун алат.

Бир түзүлүшүндөгү мындай ыкмалар ар бир манасчыларда, жалпы эле эпик айтуучуларда төкмө акындарда, жамакчыларда туруктуу калыптанган десек да жарашар. Анткени, манасчы же айтуучу уйкашсыз айта албайт. Бир жолундагы ар бир ыр сабы өзүнөн мурунку жана өзүнөн кийинки саптарга, маанилик, формалык жактан байланышып, уйкаштыкта куюлушуп турат.

«Поэтика» же понятие более широкое, чем стиль. Ее изучению подлежат все средства, какие применяются при создании художественных произведений, и в том числе вопросы композиции, способы изображения действующих лиц и т. д. [4. 28]. Автор стилге караганда поэтика кенен деген ойду айтып жатканы бекеринен эмес.

Эпикалык чыгарманын тулку боюндагы кыймыл, сюжет, композиция, фабула өңдүү түшүнүктөрдүн алкагында чагылган окуялардын маңыз поэтикалык тилге байланыштуу болот. Үйлөнүү мотивинде баатырлардын портреттери традициялуу көркөм каражаттардын арсеналы менен шөкөттөлөт. Маселен, Манас баатырдын портретине карасак:

1. Маңдайы жазы, башы кууш.
2. Бар боюнда турат тууш.
3. Кочкор тумшук, кош кирпич,
4. Жалаяк ооз, жар кабак,
5. Жаагы жазы, ээги узун,
6. Эрди калың, көзү үңкүр,
7. Эр мүнөзү көрүндү.
8. Кең көкүрөк, жайык төш,
9. Аркасы кең, асты кууш,
10. Айбаты катуу, заары жүз,
11. Боюна чыкты болгон тууш,
12. Жолборс моюн, жоон билек,
13. Жооруну жазы, таш жүрөк,
14. Жылма кабак жылдыз көз,
15. Жооруну калың, жолборс төш,
16. Айбатын көрдү баатырдын. [2. 189-191]

1-7 саптарда гиперболалык салыштыруу менен 4 -5 мурду кочкорго, оозу жалаякка, маңдайы жарга, көзү үңкүргө апыртылып жатса, 9-10-11- саптарда метафоралык каймана маани баатырдын турпаты, көкүрөгү жаратылыштагы капчыгайдын сүрөттөлүшүндөгүдөй өтмө мааниде салыштырылып, 12,15- саптарда мойну, төшү жолборстукундай айбаты бир укмуш сүрөттөлүп жатат. Кийинки мисалды алсак, Манастын портретинде арстан Манас, кабылан Манас, айкөл, көк жал ал эми Төштүктү сырттан баатыр, кыраан Төштүк, туруктуусу Элемандын Эр Төштүк, Азизкандын Алмамбет, Айдаркандын Көкчөсү ж.б деп айтылса, Алпамышты «Конграттын баатыры» же, «Байбөрү уулу Алпамыш», «арстан баатыр Алпамыш» ж.б деген эпитеттик сүрөттөө дээрлик бардык версияларында ушундай формада айтылат.

Баатырлар кайсы элдин, уруунун, жердин баатыры экенин атоо, мисалы Жеткайт деген жер деген, жедигер деген эл деген, жедигердин эр Багыш; алтымыш уруу тил билген аргындардын Ажыбай, туруктуу колдонуу түрк тилдүү элдердин традицияларында эпитетти колдонуудагы жалпы типтүү көрүнүш десек болот. Эпитет тек гана баатырдын атын атап чакырып койбостон географиялык аймактардын атын кошо билдирип, андан сырткары этникалык элди атап, мүнөзү кандай эл келет аны кошо баяндап өтөт.

Бул көрүнүш эпитетке эле таандык болбостон троптун көркөм түрлөрүнүн бардыгына тегиз тиешелүү. Сүрөттөлүш жагына келгенде да параллелдүүлүктү жаратат. Мындай типтеги баатырлар кыз издеп, кыз тандоодо көркөм каражаттардын колдонулушундагы типтүүлүк жалпы эле түрк тилдүү элдердин эпикалык чыгармаларында кездешет. Ушундай эле көркөм каражаттын бири салыштыруу. Адатта, баатырлар тоого, темирге, айга, күнгө, шумкарга, бүркүткө салыштырылып, апыртылып гиперболикалык салыштыруу ыкмасында орун алат.

Словно сокол летит (он) по пустыням,
Словно ястреб, мчит (он) по скалам,
Словно молния, с громом идет Нюргун
По небесам, по полям, по горам. [3. 612]

Нюргун аты менен асманга чыгып, жерге түшүп, тоолорду, талааларды басып чагылгандай жаркырап, күндөй күркүрөп деген салыштырууну карасак алгыр куш, бүркүт бул жерде салыштыруунун предмети. Анын минген аты да учат. Керек убакта Нюргун өзү бүркүткө айланып учуп кетет. Контексттик маанисине кайрылсак, Нюргун кээде көрүнүп, кээде көрүнбөй ушунчалык тездик менен учуп жүрөт. Ушул эле образды реалдуу баатырдын образында элестетсек, «Манаста»; баатырдын каардуу келбети келе жаткандагы кебетеси:

Көрүнгөндөн көрүнүп,
Көрүнбөгөн жеринен,

Көк түтүн болуп бөлүнүп, –

деп сүрөттөлөт. Бул формула дээрлик бардык варианттарда салттуу баяндоо туруктуулукка ээ. Муну бир эле манасчыга ыйгарууга болбойт. Бул сыяктуу ыкма манасчыларда автоматтык түрдө кабылданып, улам кийинкилерине өтүп келет. Башка бир мисал, Алпамыштын портрети:

Шлем [железный] на голове гудит:

Покрытый бляхами щит носорожий, гремит

Золотой наконечник ножен, ударяясь.

О стремя подвывает [1. 498].

Алпамыштын башындагы туулгасы кыңгырайт, үн чыгат же зыңылдайт, носорогдун, жалгыз мүйүз кериктин терисинен жасалган калканы дүңгүрөп турат, бычагынын кынынан да добуш чыгып турат, булардын бардыгы ар нерсенин үнүнө салыштырылып жатат.

Дегеле эпикалык чыгармалардын традициясында баатырлардын, башкы каармандардын ысымдарын атоодо, алар катышкан эпизоддордун дээрлик бардыгында туруктуу формулалар бар.

Салыштырма материалдарга токтолсок, жогорудагы пикирлерибиздин куру сөз эмес экенине күбө болобуз. Мисалы, салыштыруу, же гиперболалык салыштыруу, кайталоо, метафора, аллегория өңдүү түрлөрү өз алдынча да, жупташып да жолугат.

Эпитетти алсак адатта, каармандын ким экени, кандай экени эки-үч саптын негизинде эле байкалат. Мисалы, эң эле популярдуу кеңири тараган эпитеттик портреттин бири баатырдыкы. Дээрлик түрк тилдүү элдердин традициясында окшош сүрөттөө алп баатыр (великан), айкөл баатыр (великодушный), кыраакы (дальнезоркий), арстан баатыр (богатырь лев), кабылан, шер айтор каармандын баатырдык сапатын баса белгилөөдө Манас, Нюргун, Урал, Алпамыш, Төштүк ж.б. Бул баатырларга мисалы:

1. Стоя рожденный,
2. Скачущий на Вороном коне,
3. Идет словно как ильбирс,
4. На пустынном поле Нюргун.

Бир сабынын 1-2-сабы Нюргун баатырдын кыймылдарынын баарында туруктуу форма катары колдонулат. Кыргыз эпосунда мындай туруктуулук башка баатырлардын баарына карата айтылат десек аша чаппайбыз. Мисалы, мындай параллелдүүлүктү Алманбеттин портрети менен бирдикте карап көрөлү: Айсарала алп минген, Азиз кандын Алманбет. (С. О.)

же, Канаттуу кара ат минген,
«Семетейде», Шыгайдын уулу Чынокжо (С. М.)

же, Скачущая по бранным полям,
На красно – буланом коне,
Прекрасная кыыс Нюргун.

же, Скачущего на Вороном коне,
Стоя рожденном на грани небес. Нюргун ботур. [3.142]

же, Скачущая по бранным полям
На красно – буланом коне
Прекрасная кыыс Нюргун. [3.161]

Стоя рожденный
Скачущий на Вороном коне
Илбирс Нюргун боотур Стремительный. [3.147]

– деген сыяктуу эпитеттер эпосто баштан аяк ушундай формада колдонулат. Мындай формула «Манаста» абдан туруктуу кабылданган.

Мисалы: Сары илепис тон кийген,
Айсарала ат минген.
Азиз кандын Алманбет (С. К).

же, Кабылан Манас, арстан Манас, болбосо,
Ак кула минип зонкоюп,
Кабылан шерин келатат (С. О).

айкөл Манас, шер Чубак, кабылан Алмаң, ж.б. Баатырдык эпостордогу бирден-бир өтө кеңири колдонулган көркөм каражаттын бири эпитет. Адамдын ким экенин, кандай экенин бир эки сап менен тааныта турган ыкма.

Колдонулган адабияттар:

1. Алпамыш-Алпомиш. Узбекский народный героический эпос [Текст] / под. ред: А. Мирбадалевой, Т. Мирзоева. – Ташкент: Фан, 1999. – 448 с.

2. Манас. С.Орозбаковдун варианты боюнча [Текст] / түзгөн: 2. т. – Ф: Кыргызстан, -189-191 бб.
3. Нюргун Боотур Стремительный. Якутский эпос. [Текст] / Воссоздал на основе народных сказаний П. А. Ойунский / Пер. на рус. яз. – Якут. кн. изд-во, 1982. – С. 140-142- 147-161.
4. Пропп, В. Я. Поэтика фольклора. [Текст] / В. Я. Пропп – Москва: Лабиринт, 1998. – 28 с.

References:

1. Alamysh-Alpomish. Uzbek folk heroic epic [Text] / edited by A. Mirbadaleva, T. Mirzoeva. – Tashkent: Fan, 1999. – 448 p.
2. Manas. S.Orozbekovdun variants of boyuncha [Text] / tyzgon: 2. T. – F: Kyrgyzstan, -189-191 bb.
3. Nyurgun Bootur is Swift. The Yakut epic. [Text] / Recreated on the basis of folk tales by P. A. Oyunsky / Translated into Russian. – Yakut. publishing house, 1982. - pp. 140-142– 147-161.
4. Propp, V. Ya. Poetics of folklore. [Text] / V. Y. Propp – Moscow: Labyrinth, 1998. – 28 p.

УДК: 81-13(575.2)(04)

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2022-1 (1)-95-100

Токоева Э.Т., Мукашева А.Ч., Бапалова Н.О.

Кыргызстандын эл аралык университети, ага окутуучу,
Ж. Баласагын атындагы КУУ, ага окутуучу,
Кыргызстан эл аралык университети, окутуучу

Токоева Э.Т., Мукашева А.Ч., Бапалова Н.О.

Старший преподаватель, Международный Университет Кыргызстана,
Старший преподаватель, КНУ им. Ж.Баласагына
Преподаватель, Международный Университет Кыргызстана

Tokaeva E.T., Mukasheva A.Ch., Batalova N.O.

Senior Lecturer, International University of Kyrgyzstan,
Senior lecturer, KNU named after Zh.Balasagyn
Lecturer, International University of Kyrgyzstan

**ЧЕТ ЭЛДИК СТУДЕНТТЕР ОКУГАН АРАЛАШ ТОПТОРДО АНГЛИС ТИЛИН
ҮЙРӨНҮҮНҮН ЫКМАЛАРЫН ЖАНА МЕТОДИКАЛАРЫН КОЛДОНУУ
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРИЕМОВ И МЕТОДИК ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА
В СМЕШАННЫХ ГРУППАХ, ГДЕ ОБУЧАЮТСЯ ИНОСТРАННЫЕ СТУДЕНТЫ
THE USE OF TECHNIQUES AND METHODS OF LEARNING ENGLISH IN MIXED
GROUPS WHERE FOREIGN STUDENTS STUDY**

Аннотация: Бул макалада чет околордон келген чет элдик студенттер билим алып жаткан Кыргызстандын университеттеринде англис тилин үйрөнүүнүн ыкмалары каралат жана окутуу орус тилинде же кыргыз тилинде жүргүзүлөт.

Аннотация: Данная статья рассматривает приемы и методики изучения английского языка в вузах Кыргызстана, где обучение проходят иностранные студенты из зарубежных стран, и где преподавание ведется на русском или на кыргызском языке.

Abstract: This article examines the techniques and methods of learning English in the universities of Kyrgyzstan, where foreign students from foreign countries study, and where teaching is conducted in Russian or in the Kyrgyz language.

Негизги создор: чет олколук студенттер, аралаш топтор, окутуу тили, англис тили.

Ключевые слова: иностранные студенты, смешанные группы, язык преподавания, английский язык.

Key words: foreign students, mixed groups, teaching language, English.

Преподавание английского языка в школах Кыргызской Республики с 1990 по 2010 годы заключалось в основном в заучивании правил, слов, в письменных работах, в заучивании и пересказе топиков, в переводах и др. В вузах Кыргызстана преподавание английского языка сводилось к такому же методу заучивания, письменным работам, переводам и пересказам с добавлением слов профильных дисциплин специальности, или к углубленному изучению школьного материала для филологических специальностей.

Однако более глубокая интеграция Кыргызстана в международные отношения и на мировой рынок на современном этапе показала необходимость коммуникативных навыков при общении на международном языке – английском.

Роль английского языка в современном обществе нельзя переоценить. По данным сайта Ethnologue, по состоянию на 2019 год, коренными носителями английского языка в мире являются 379 млн. человек, для 505 млн. человек английский язык является вторым языком общения, а общее число носителей английского языка в мире составляет 1,13 млрд. человек. При этом английский язык является самым распространенным языком в мире, на нем говорят в 137 странах Земного шара [1].

Из вышеуказанной статистики следует, что для перспективного карьерного роста, в том числе за границей, нашим студентам необходимо знание английского языка, причем основной акцент нужно сделать на коммуникативные методы преподавания. Об этом же говорила и бывший министр образования КР Гульмира Кудайбердиева. В 2019 году она отметила, что в Конституции КР закреплены гарантии обучения каждого ребенка государственному, официальному и одному международному языку, а в 90% случаев – это английский язык. В этой связи Министерство образования и науки ставит перед собой приоритетной задачей – разработку политики преподавания языковых дисциплин. А анализируя ход развития общества на современном этапе, становится очевидным, что в преподавании языковых дисциплин главным должен быть коммуникативный подход в обучении, а не грамматический [2]. Иными словами, важнее научить студентов свободно общаться на английском языке, а грамматические правила и навыки письма придут со временем сами. То есть такой подход очень напоминает изучение ребенком родного языка: сперва он учится говорить, потом он учится читать, потом он учится грамотно писать. На наш взгляд, нет никакого подхода лучше, чем естественный ход изучения языка, заложенный самой природой человека.

Еще одной сложностью преподавания английского языка в вузах Кыргызстана является обучение иностранных студентов, для которых и русский, и кыргызский языки также являются иностранными языками.

По данным Нацстаткома КР, по состоянию на 2020 год, в высших учебных заведениях страны проходит обучение 19529 иностранных студентов, из них 12272 студента из Индии,

или 63%; 6003 студентов (31%) из Пакистана, 509 студентов (3%) из Турции и 3% студентов из других зарубежных стран (не считая стран СНГ) [3]. При этом надо отметить, что, хотя и около 50% населения Индии разговаривает на хинди [4], английский язык в Индии, по Конституции, является государственным языком, так же, как и в Пакистане. А это означает, что студенты из Индии и Пакистана с большей вероятностью уже имеют знания английского языка.

Но есть и другая проблема в вузах Кыргызстана для иностранных студентов – это язык преподавания. В наших высших учебных заведениях преподавание может проходить как на государственном языке (кыргызском), так и на официальном языке (русском). Если предположить, что иностранные студенты владеют английским языком, то для них преподавание проще проводить только на английском языке. А если не владеют, то им придется изучать дополнительный язык для коммуникации в нашей стране.

Таким образом, учитывая вышеуказанные особенности смешанных групп в вузах Кыргызстана, нужно разрабатывать приемы и методики изучения английского языка с индивидуальным подходом, а в целом большой акцент делать на коммуникативный подход к обучению. Рассмотрим некоторые из методов изучения английского языка.

Метод коммуникативных заданий (Task based learning). Студентам предлагается решить ряд коммуникативных заданий, которые максимально приближены к реальным ситуациям общения. Выполняя речевые и неречевые действия, задача студентов вступить в диалог друг с другом, с преподавателем или отдельной группой учащихся. В попытке найти правильный путь решений той или иной коммуникативной задачи, обучающиеся должны использовать все доступные для их уровня владения языком языковые средства, а также невербальные средства общения: жесты, мимику и т.д. При использовании этого метода предполагается, что формирование иноязычной компетенции требует не систематизацию изучаемых явлений, а создание необходимых условий, которые будут способствовать вовлечению студентов в ситуации общения и мотивировать к решению поставленных задач данной коммуникации. На наш взгляд, метод коммуникативных заданий можно применять регулярно в качестве разминки или полноценного задания на практическом курсе иностранного языка. Обладая уже сформированными лексическими и грамматическими навыками, студенты смогут использовать свои знания на практике.

Проблемно-ориентированное обучение – это метод обучения, под которым подразумевают в первую очередь создание проблемных ситуаций, предоставление познавательных задач, а также их эффективное решение. Проблемное обучение может способствовать развитию навыков критического мышления, навыков решения проблем и навыков общения. Он также может обеспечить возможности для работы в группах, поиска и оценки исследовательских материалов и обучения на протяжении всей жизни. Основные требования к проблеме заключаются в следующем: проблема должна мотивировать студентов искать более глубокое понимание понятий; проблема должна требовать от студентов принятия обоснованных решений и их аргументации; проблема должна включать цели содержания таким образом, чтобы связать его с предыдущими курсами/знаниями; если метод используется для группового проекта, проблема требует такого уровня сложности, чтобы студенты, работая вместе, смогли решить ее; если метод используется для многоступенчатого проекта, начальные шаги проблемы должны быть открытыми и привлекательными для студентов; проблемы могут исходить из различных источников:

газет, журналов, книг, учебников и телевидения/ фильмов. При необходимости преподаватель должен уметь отредактировать проблему для того, чтобы извлечь максимальную пользу.

Проблемное обучение направлено на использование не только знаний по одной дисциплине, но и по другим смежным предметам. Сам процесс решений проблемных ситуаций предполагает сочетание индуктивного и дедуктивного методов организации мыслительной работы. Ценность знаний, полученных в ходе решения проблем, заключается в формировании навыков самостоятельного мышления. Знания, добытые собственными усилиями, вызывают положительные эмоции, а значит, прочно откладываются в долговременной памяти.

Кейс-метод (Case Study). Метод анализа конкретных ситуаций. Применение метода, основанного на активной мыслительной деятельности учащихся, позволяет решать задачи развития у учащихся творческого и критического мышления, умения самостоятельно конструировать свои знания и применять их для решения познавательных и практических задач, ориентироваться в информационном пространстве, анализировать и актуализировать полученную информацию, так как в разные моменты познавательной, экспериментальной, прикладной, творческой деятельности учащиеся используют совокупность всех перечисленных интеллектуальных умений и навыков. При этом создаются условия, в которых обучающиеся: приобретают новые знания, используя различные ресурсы, в том числе интернет-источники; научиться использовать полученные знания для решения познавательных и практических задач; приобретают коммуникативные навыки, работая в группах, развивают разговорные навыки; развивать свои исследовательские навыки; развивать навыки поиска информации. Благодаря высокой концентрации ролей в кейсах данная технология близка к игровым методам и проблемному обучению [5].

Метод проектов – это метод, который, на наш взгляд, способствует творческому развитию иностранных студентов. Предоставление возможности познать мир из первых рук и проявить инициативу в обучении помогает решать знакомые и осмысленные задачи, взятые из реальной жизни, путем применения полученных знаний и навыков, приобретенных в процессе работы над заданной проблемой. Проектное обучение, с одной стороны, сочетает в себе необходимые теоретические знания, знакомые иностранным студентам, которые они могут применять на практике для решения актуальных в данный момент задач. Следует отметить, что, несмотря на высокую эффективность данного метода, не следует строить весь учебный процесс только на использовании проектной деятельности. Такая практика может привести к быстрой утомляемости студентов и снижению уровня мотивации. При правильном сочетании с другими методами проектная деятельность способствует всестороннему развитию личностной и профессиональной компетентности.

Учебная дискуссия – это интерактивный метод обучения, суть которого заключается в проведении учебных дискуссий в малых группах. Дискуссионный метод является одним из методов проблемного обучения, который считается эффективным при обучении иностранному языку, главным образом потому, что он позволяет органично интегрировать знания учащихся из разных областей при решении задачи, дает возможность применять языковые знания, умения и навыки на практике. Обучение иностранному языку методом учебных дискуссий способствует формированию у студента способности мыслить глобально, критически воспринимать и анализировать информацию, выделять в ней главную

мысль, находить средства и аргументы для обоснования и подтверждения своей позиции. Это также позволяет студентам лучше понять теоретический материал.

Целью обсуждения является процесс поиска решения проблемы. Ведение учебной дискуссии учителем всегда носит коммуникативный характер, то есть его задача состоит в создании и поддержании доброжелательного и откровенного настроения в ходе дискуссии, одновременно направляя мысли учащихся в нужное русло на правильное время, не говоря, что правильно, но что ошибочно. Студенты должны самостоятельно прийти к правильному решению задачи.

Обучение – это метод активного обучения, основное внимание в котором уделяется практическому освоению изучаемого материала. В отличие от традиционного обучения, обучение полностью охватывает потенциал студента: уровень и объем его компетентности (социальной, эмоциональной и интеллектуальной), самостоятельности, способности к принятию решений, взаимодействию и т. д. Как и любой другой метод, обучение в процессе изучения иностранного языка имеет конкретную цель: информирование и приобретение участниками тренинга новых навыков и умений иноязычного общения; изменение взгляда на проблему и процесс обучения, повышение способности студентов позитивно относиться к себе и жизни. При выполнении тренировочных упражнений необходимо соблюдать принципы деятельности, творческой позиции, осознанности своего поведения, партнерского общения. Таким образом, использование обучения может способствовать социализации личности учащегося, формированию навыков сотрудничества, приобретения знаний посредством коллективной деятельности, умения принимать решения, основанные на толерантном отношении к противоположной точке зрения; развитие познавательных творческих процессов и, что очень важно, развитие иноязычной коммуникативной компетенции.

По нашему мнению, тренинги могут быть полезны на начальном этапе обучения иностранных студентов. В связи с тем, что тренинг является еще и психологическим приемом преодоления различного рода барьеров, возникающих в процессе адаптации, необходимо использовать его потенциал в работе с иностранными студентами.

Метод «советника» подразумевает, что ведущая роль в процессе обучения принадлежит не преподавателю, а студентам. Обучаемые самостоятельно выбирают удобный темп и режим обучения, а также интересующие их темы и необходимые для коммуникации языковые средства. Педагог является советником, который должен хорошо владеть иностранным языком и быть готовым предоставить любую интересующую студентам информацию. Сам процесс обучения выстраивается следующим образом: работа происходит в группе/группах, студенты заранее выбирают тему для обсуждения, а затем обсуждают ее на своем родном языке. После этого начинается общение непосредственно на английском языке, при этом преподаватель, наблюдавший за всем процессом со стороны, включается в процесс беседы, помогая в выборе необходимых для обсуждения фраз и выражений, а также подбирая эквиваленты на иностранном языке. Данный метод, на наш взгляд, находит свое отражение в личностно-ориентированном и гуманистическом подходах, так как процесс обучения полностью направлен на личность обучающегося. Обсуждая интересные для них темы на родном языке, самостоятельно определяя содержание обучения, студенты не чувствуют стресса, а значит, данный метод способствует не только преодолению языковых барьеров, но и гармоничному развитию личности обучающегося [6].

Выводы. Обучение английскому языку в смешанных группах становится трудной задачей как для преподавателей, так и для студентов. Для того, чтобы в таких группах ни один студент не остался без внимания, не столкнулся с непониманием преподаваемого материала, не потерял интерес к изучению английского языка, преподавателю необходимо применять лично-ориентированный подход обучения. А для более успешного и эффективного изучения английского языка в процессе обучения использовать преимущественно коммуникативные методы преподавания, такие как дискуссии, метод коммуникативных заданий, тренинг, кейс-метод и другие.

Список использованной литературы:

1. Международный язык // Википедия. – www.wikipedia.org
2. В базисном учебном плане увеличили количество часов английского языка // kutbilim.kg
3. Численность студентов из стран вне СНГ // Национальный статистический комитет Кыргызской Республики
4. Список языков Индии по количеству носителей // Википедия. – www.wikipedia.org
5. Воробьева О. В. Внедрение кейс-метода в обучение английскому языку в вузе [Текст] / О.В. Воробьева // Гуманитарный научный журнал. – 2015. – №1. – С.30-31.
6. Кашина Е. Г. Традиции и инновации в методике преподавания иностранного языка: учебное пособие для студентов филологических факультетов университетов [Текст] / Е. Г. Кашина; отв.ред. А. С. Гринштейн. – Самара: Изд-во «Универс - групп», 2006. – 75 с.

References:

1. International language // Wikipedia. – www.wikipedia.org
2. The number of hours of English has been increased in the basic curriculum // kutbilim.kg
3. The number of students from non-CIS countries // National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic
4. List of Indian languages by number of native speakers // Wikipedia. – www.wikipedia.org
5. Vorobyova O. V. Introduction of the case method in teaching English at a university [Text] / O.V. Vorobyova // Humanitarian Scientific Journal. – 2015. – No. 1. – pp.30-31.
6. Kashina E. G. Traditions and innovations in the methodology of teaching a foreign language: a textbook for students of philological faculties of universities [Text] / E. G. Kashina; ed. by A. S. Grinstein. – Samara: Publishing house of "Univers - group", 2006. – 75 p.

УДК:81.11:81.114(575.2)(04)

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1 (1)-100-106

Туйтеева Н. Б.

Ж. Баласагын атындагы КУУ, чет тилдер факультети

Туйтеева Н.Б.

КНУ им. Ж. Баласагына, факультет иностранных языков

Tuuteeva N.B.

Kyrgyz National University named after Jusup Balasagyn

**ТИЛ ДҮЙНӨСҮНДӨГҮ УБАКЫТТЫН БЕЛГИЛЕНИШИ
ОБОЗНАЧЕНИЕ ВРЕМЕНИ В ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА
RECEPTION OF TIME IN LINGUISTIC VIEW OF THE WORLD**

Аннотация: Убакыт бул философия жана физика илимдеринин негизги түшүнүктөрү. Убакыт- материянын (адам аң сезминен көз каранды болбогонреалдуулук) ошондой эле убакыт мейкиндигинин координаттарынын бири дүйнө сызыгынын физикалык катмарына чейин созулат. Убакыт бири-бирин алмаштырып турган объектилерди координациялоо формасы. Асман катмарларынын жолунун бөлүгү менен өлчөнгөн объективдүү убакытты, убакытты баамдоого негизделген, субъективдүү убакыттан айырмалоо керек. Убакыт кайталанбайт: бардык процесстер, жаратылыштын кубулуштары бир абалда бир жолу гана болот. Бул макаланын маанилүүлүгү тилди түшүнүп гана тим болбостон, аны кыйла жогору деңгээлде билген адистерди көбүрөөк тажрыйбалуу жана рационалдуу даярдоого мүмкүндүк берүүчү маселелерди чечүүгө жооп бере турганында, бул маселелердин чечилиши адистерге бизнести тааныштырууда же дагы башка ар түрдүү деңгээлдеги сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүдө аларды туура түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

Аннотация: Время является базовым понятием в философии и физике. Время является одной из координат материи (реальности, не зависящей от человеческого сознания), а также временного пространства, простирающегося до физического слоя мировой линии. Форма согласования объектов, сменяющих друг друга во времени. Необходимо различать объективное время, измеряемое частью пути небесных слоев, и субъективное время, основанное на восприятии времени. Время не повторяется: все процессы и природные явления происходят в одном и том же состоянии только один раз. Значимость данной статьи заключается в том, что она отвечает на актуальнейшие вопросы, решение которых позволит более практично и рационально подготовить специалистов, не только понимающих язык, а и владеющих им на более высоком уровне, что позволит им быть правильно понятыми при презентации бизнеса либо других переговорах различного уровня.

Abstract: Time is a basic concept in philosophy and physics. Time is one of the coordinates of matter (a reality that does not depend on human consciousness), as well as temporary space that extends to the physical layer of the world line. A form of coordination of objects replacing each other in time. It is necessary to distinguish between objective time, measured by part of the path of the celestial layers, and subjective time, based on the perception of time. Time does not repeat: all processes and natural phenomena occur in the same state only once. The significance of this article lies in the fact that it answers the most pressing questions, the solution of which will allow more practical and rational training of specialists who not only understand the language, but also speak it

at a higher level, which will allow them to be correctly understood during business presentations or other negotiations at various levels.

Негизги сөздөр: концепт, лингвомаданий концептилер, коммуникативдик, чөйрө, коммуникативдик аңсезим.

Ключевые слова: концепт, лингвокультурные концепты, коммуникативная среда, коммуникативное сознание.

Key words: concept, linguocultural concepts, communicative environment, communicative consciousness.

Кажется, нет никаких сомнений или разногласий в том, что время является важным аспектом потребительского поведения. Понимание природы и происхождения абстрактных понятий, таких как понятие, времени, является фундаментальной проблемой когнитивной науки. С младенчества люди могут различать короткие промежутки времени, представлять последовательности событий и связывать временные и пространственные величины. Во взрослом возрасте жители понимают время как абстрактное измерение, которое описывается и измеряется с помощью языка, часов и календарей. Каждый день мы воспринимаем течение времени как последовательность событий, возникающих в когнитивном сознании и растворяющихся в памяти. Начиная с раннего младенчества, мы ощущаем продолжительность наших переживаний, и их относительную упорядоченность во времени. Мы знаем, происходят ли события прямо сейчас, произошли ли они в недавнем или далеком прошлом, и насколько далеко в будущем они могут произойти. И наш жизненный опыт, и наши внутренние мысли имеют временную структуру. Кажется, что время летит незаметно, когда мы занимаемся когнитивной деятельностью, но кажется, что оно тянется, когда нам скучно. Кажется, что время ускоряется с возрастом, замедляется в случае опасности и даже останавливается, когда мы находимся в «зоне». Тем не менее, человеческим сообществам часто необходимо координировать свою деятельность, чтобы добиться цели. Чтобы справиться с этой проблемой, в ходе истории культуры разработали системы внешних символов, которые точно описывают и измеряют, течение времени, включая часы, календари и такие слова, как «минута» и «час». Разрыв между субъективным опытом временных событий и формальными системами, которые мы используем для их описания, велик. Хотя время тесно связано с нашим восприятием мира, его трудно объяснить только на основе восприятия. [1]

Изменения, которые связаны с ритмами в обществе, особенно важны для нашего понимания времени. Указывая на то, что время является базовой категорией в нашем понимании общества, наш интерес должен быть сосредоточен на общем времени, которое конституируется ритмами коллективной жизни в обществе, а не на различных ритмах жизни различных индивидуумов.

Первое понятие – механическое время определяется посредством часов и календарей. Год делится на единицы времени фиксированной длины, такие как месяцы, недели, дни, часы, минуты и секунды. Механическое время линейно и в значительной степени стандартизировано как общая система отсчета для всех народов мира. Земля разделена на разные часовые пояса, но длины единиц времени не зависят от сезонных или географических изменений. Вместо этого они точно измеряются с помощью точных механических или электронных приборов. [2]

Второе понятие – естественное время, которое определяется изменениями и ритмами в природе. Это понятие времени относится к таким природным явлениям, как смена дня и ночи, восхода и захода солнца, разных сезонов года, а также к биологическим изменениям и циклам человеческого организма. Естественное время часто циклично и может различаться в зависимости, например, от времени года и места на Земле. Таким образом, продолжительность дня меняется от лета к зиме, и это сезонное изменение увеличивается, когда мы движемся от экватора к полюсам.

Третье понятие времени – это социальное время, которое понимается применительно к человеческой и общественной деятельности. Социальное время относится к ритмам или изменениям, связанным с социальными процессами. Таким образом, мы можем воспринимать или переживать время в отношении наших собственных действий и взаимодействий или в отношении событий в нашем социальном окружении и в обществе в целом. Это означает, что социальное время может быть подвержено существенным вариациям, зависящим не только от организации социальных процессов в разных обществах, но и от отношения и участия в этих процессах различных групп и индивидов.

Время рассматривается в особенно разном свете в восточных и западных культурах, и даже внутри этих групп оно принимает совершенно разные аспекты от страны к стране. В Западном полушарии Соединенные Штаты и Мексика используют время настолько диаметрально противоположным образом, что это вызывает сильные трения между двумя народами. В Западной Европе швейцарское отношение ко времени имеет мало общего с отношением соседней Италии. Тайцы не оценивают течение времени так, как это делают японцы. В Британии будущее простирается перед вами. [3]

Начнем с американской концепции времени, ибо у них она самая дорогая, как скажет вам любой, кто имел дело с американскими врачами, дантистами или юристами.

Для американца время — это действительно деньги. В ориентированном на прибыль обществе время является ценным, даже дефицитным товаром. Она течет быстро, как горная река весной, и если вы хотите извлечь пользу из ее течения, вы должны двигаться вместе с ней быстро. Американцы — люди действия; они не могут бездействовать. С прошлым покончено, но настоящее вы можете захватить, рассортировать и упаковать, чтобы оно работало на вас в ближайшем будущем. Американцы также говорят о тратах, тратах, составлении бюджета и экономии времени. Это кажется достаточно логичным, пока не начнешь применять эту идею к другим культурам.

Не только американцы освящают хронометраж, но также и другие страны как Швейцария и Германия. Эти страны, наряду с Великобританией, англо-саксонским миром в целом, Нидерландами, Австрией и Скандинавией, имеют линейное видение времени и действия. Они подразумевают, как и американцы, что время проходит (тратится впустую), а если решения не принимаются, то тогда действия не совершаются.

Эти группы также монохронны, то есть они предпочитают делать только одно дело за раз, концентрироваться на нем и выполнять его в рамках фиксированного графика. Им кажется, что таким образом они делают больше дел и более эффективно. Более того, проникнутые протестантской трудовой этикой, они приравнивают рабочее время к успеху: чем усерднее вы работаете, то есть чем больше часов, тем успешнее вы будете и тем больше денег заработаете. [4]

Южные европейцы полиактивны, а не линейно-активны. Чем больше вещей они могут делать одновременно, тем счастливее и удовлетворённое они себя чувствуют. Они организуют свое время (и жизнь) совершенно иначе, чем американцы, немцы и швейцарцы. Полиактивные люди не очень заинтересованы в расписании или пунктуальности. Они делают вид, что соблюдают их, особенно если на этом настаивает линейно-активный партнер или коллега, но считают настоящую реальность более важной, чем встречи.

Испанцы, итальянцы и арабы будут игнорировать течение времени, если это означает, что разговоры останутся незавершенными. Для них совершение сделки с человеком — лучший способ инвестировать свое время. Для итальянца соображения времени обычно подчиняются человеческим чувствам. «Почему ты так сердисься, потому что я пришел в 9:30?» — спрашивает он своего немецкого коллегу. «Потому что в моем дневнике написано 9:00», — говорит немец. «Тогда почему бы тебе не написать в 9:30, и тогда мы оба будем счастливы?» — логичный итальянский ответ. Дело, которым мы должны заниматься, и наши близкие отношения настолько важны, что не имеет значения, в какое время мы встречаемся. Встреча — вот что важно. Немцы и швейцарцы не могут этого проглотить, так как это оскорбляет их чувство порядка, опрятности, планирования.

Испанец встанет на сторону итальянца. Вялая приверженность испанца пунктуальности неспроста. Немец верит в простую истину — истину научную. Испанец, напротив, всегда сознает двойную истину — истину непосредственной реальности и истину поэтического целого. Что касается встреч, то лучше не приходить строго вовремя на испанские встречи. В Испании пунктуальность портит графики.

Североамериканцы могут примириться с полиактивным использованием времени. Немцы и швейцарцы, если они не достигнут понимания лежащей в основе психологии, будут доведены до безумия. Немцы считают разделение программ, графиков, процедур и производства самым верным путем к эффективности. [5]

Швейцарцы, в которых преобладали время и правила, сделали точность национальным символом. Это относится к их часовой промышленности, их оптическим приборам, их фармацевтическим продуктам, их банковскому делу. Самолеты, автобусы и поезда отправляются точно в срок. Соответственно, все можно точно рассчитать и спрогнозировать. В странах, населенных линейно-активными людьми, время связано с часами и календарем, абстрактно сегментировано для нашего удобства, измерения и распоряжения.

В мультиактивных культурах, таких как арабская и латинская сферы, время связано с событием или личностью, субъективным товаром, которым можно манипулировать, формировать, растягивать или от которого можно отказаться, независимо от того, что говорят часы. [6]

«Мне нужно спешить, — говорит американец, — мое время вышло». Испанец или араб, пренебрегая таким покорным отношением к расписанию, употребил бы это выражение только в том случае, если бы смерть была неминуемой.

Жители Запада часто ожидают, что азиат примет быстрое решение или рассмотрит текущую сделку по существу, независимо от того, что произошло в прошлом. Азиаты так не могут. Прошлое формулирует контекстуальный фон настоящего решения, о котором они, как азиаты, в любом случае должны думать в долгосрочной перспективе — их руки во многом связаны. Американцы считают, что время, проходящее без принятия решений или действий, было потрачено впустую. Азиаты не считают время убегающим, неиспользованным в

линейном будущем, а считают, что оно снова возвращается по кругу, где те же самые возможности, риски и опасности будут представлять себя, когда люди станут мудрее на много дней, недель или месяцев.

В буддийской культуре (например, Таиланда, Тибета) не только время, но и сама жизнь движется по кругу. Что бы мы ни планировали, как бы мы ни организовывали наш конкретный мир, поколение следует за поколением; правительства и правители будут сменять друг друга; урожай будет собран; повторятся муссоны, землетрясения и другие катастрофы; налоги будут уплачены; солнце и луна будут всходить и заходить, акции будут расти и падать. Такие события даже американцы не изменяют, уж точно не торопя события.

Китайцы остро чувствуют ценность времени при принятии обдуманных решений. Особенно это заметно по их отношению к тому, чтобы отнимать чужое время, за что они часто извиняются. В конце встречи в Китае принято благодарить участников за их ценное время. Пунктуальность по прибытии также считается важной — в большей степени, чем во многих других азиатских странах. Китайская склонность к смирению требует, чтобы время другого человека считалось драгоценным; с другой стороны, китайцы ожидают, что будет выделено много времени для повторного рассмотрения деталей сделки и тщательного развития личных отношений вокруг сделки.

Люди, знакомые с Японией, хорошо знают контраст между головокружительным темпом, поддерживаемым японским фабричным рабочим, с одной стороны, и неторопливой созерцательностью, наблюдаемой в японских садах, или мучительно медленным темпом пьесы Но, с другой. Японцев больше заботит не то, сколько времени нужно, чтобы что-то произошло, а то, как время разделено в интересах приличия, вежливости и традиции. Обязательный двухминутный обмен визитными карточками между руководителями, впервые встречающимися друг с другом, является одним из самых ярких примеров использования сегмента временной активности для обозначения начала отношений. Другим примером является начало и окончание всех типов занятий в Японии, где урок не может начаться без того, чтобы ему не предшествовала формальная просьба со стороны учащихся к учителю начать. Точно так же они должны предложить ритуальное выражение признательности в конце урока. Другими событиями, требующими не только четкого начала и окончания, но и недвусмысленных сигналов переключения фаз, являются чайная церемония, новогодние рутины, ежегодная уборка дома, любование цветущей сакурой, весенние «наступления» (забастовки), гуляния в середине лета, дар-рутины, корпоративные пикники, сеансы распития sake, даже второстепенные ритуалы, связанные с занятиями дзюдо, карате и кендо. Японец не может участвовать ни в одном из вышеперечисленных действий в небрежной, прямой манере, которую мог бы принять житель Запада. Японцы, напротив, должны испытать развертывание важных фаз события. Это связано с азиатской косвенностью, но в Японии это также связано с любовью к разделению процедуры, традиции, красоты ритуала. [7]

Подводя итог, при общении с японцами вы можете предположить, что они будут щедро выделять время вам или вашей конкретной сделке. В свою очередь, вам рекомендуется стараться делать «нужные вещи в нужное время». В Японии форма и символы важнее содержания. Культуры, придерживающиеся как линейной, так и циклической концепции времени, видят прошлое как нечто, что мы оставили позади, а будущее — как нечто, что ждет нас впереди.

Список использованной литературы:

- 1.Алефиренко Н.Ф. Значение и концепт // Спорные проблемы семантики. Волгоград: Перемена, 1999. С.59-67.
- 2.Алефиренко Н.Ф. Методологические проблемы теории взаимодействия сознания, значения и смысла // Языковая личность: проблемы значения и смысла: Сб. науч.тр./ Под ред. И. В. Сентенберг, В. И. Карасика.- Волгоград: Перемена, 1994. С. 3-13.
- 3.Алефиренко Н.Ф. Ценностно-смысловая природа языкового знания // Языковая личность: проблемы когниции и коммуникации: Сб. науч.тр./ Под ред. Н.А. Красавского - Волгоград: Колледж, 2001. С. 3-11.
- 4.Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. М.: Русский язык, 1990. 246 с.
- 5 .Витгенштейн Л. Философские исследования // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16. М., 1985. С. 79-128.
- 6.Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки №1, 2001. С. 64-72.
- 7.Воркачев С.Г., Кусов Г.В. Концепт «оскорбление» и его этимологическая память // Теоретическая и прикладная лингвистика. Выпуск 2. Язык и социальная среда. Воронеж: Изд-во ВГТУ, 2000. С.90-102.

References:

1. Alefirenko N.F. Meaning and concept // Controversial problems of semantics. Volgograd: Peremena, 1999. pp.59-67.
2. Alefirenko N.F. Methodological problems of the theory of interaction of consciousness, meaning and meaning // Linguistic personality: problems of meaning and meaning: Collection of scientific tr./ Edited by I. V. Sentenberg, V. I. Karasika.- Volgograd: Peremena, 1994. pp. 3-13.
- 3.Alefirenko N.F. Value-semantic nature of linguistic knowledge // Linguistic personality: problems of cognition and communication: Collection of scientific tr./ Edited by N.A. Krasavsky - Volgograd: College, 2001. pp. 3-11.
- Russian Russian, 1990. 246 p. 5. Wittgenstein L. Philosophical researches // New in foreign linguistics. Vereshchagin E.M., Kostomarov V.G. Language and culture: linguistics in the teaching of Russian as a foreign language. Moscow: Russky yazyk, 1990. 246 p
- . 5 . Wittgenstein L. Philosophical studies // New in foreign linguistics. Vol. 16. M., 1985. pp. 79-128.
- 6.Vorkachev S.G. Linguoculturology, linguistic personality, concept: the formation of an anthropocentric paradigm in linguistics // Philological Sciences No. 1, 2001. pp. 64-72.
7. Vorkachev S.G., Kusov G.V. The concept of "insult" and its etymological memory // Theoretical and applied linguistics. Issue 2. Language and social environment. Voronezh: VSTU Publishing House, 2000. pp.90-102.

УДК 82-131(575).2

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1 (1)-107-115

Шабданов А.

КТМУ, Коомдук илимдер институту, Түркология программасы, магистрант

Шабданов А.

Магистрант, программа Тюркология, Институт социальных наук, КТУМ

Shabdanov A.

Master student, the program Turkology , Institute of Social Sciences, KTMU

**“НАЙМАН” ПОЭМАСЫ – МАДАНИЯТТЫН АҢ-СЕЗИМИ БОЛГОН МИНИ ЭПОС
ПОЭМА "НАЙМАН" – МИНИ-ЭПОС КУЛЬТУРНОГО СОЗНАНИЯ
THE NAIMAN POEM IS SMALL EPIC ON SENSE OF CULTURE**

Аннотация: Кыргыз адабиятын сынчыл көз караш менен изилдеген эмгектер жок эмес, бирок ошондой болсо да эгемендик жылдарындагы тема басаңдап калганы чындык. Өзгөчө акыркы он жылдын ичинде канчалаган адабий чыгармалар жаралды. Тилекке каршы аларды адабий сын көз караш менен анализдегендер өтө эле аз. Тарыхый доорубуздун адабияты менен учурдун заманбап адабиятын синхрондуу изилдөө бир жактан коомузбундун жашоо турмушун жакшыраак аңдоого жардам берсе, экинчи жактан жазуучу же акындын чыгармачылыгынын убагында бааланышына шарт түзөт. Коомубуздун белгилүү акыны Бактыгүл Чотурованын “Найман” поэмасы – социалдык турмушта биз жоготуп бара жаткан эң жогорку баалуулуктарды чагылдырган кийинки мезгилдердеги мыкты чыгарма.

Бул макалада акын Бактыгүл Чотурованын “Найман” поэмасын сюжеттик-композициялык, каармандардын типтик өзгөчөлүгү жана тема, идея, проблемасы жагынан сын көз караш менен карап, анализдөөгө аракет жасалды.

Аннотация: Существуют немало исследований по критическому анализу кыргызской литературы ,но правда в том , что тема пришла в упадок в годы независимости. Особенно за последние десять лет было написано множество литературных произведений. К сожалению,мало кто сделал критический анализ этих произведений с литературой точки зрения. С одной стороны, одновременное синхронное изучение литературы нашей исторической эпохи и современной литературы, позволяет качественно понять жизнь нашего общества,с другой стороны, позволяет своевременно оценить творчество наших писателей и поэтов. Поэма "Найман"- известного поэта нашего общества Бактыгуль Чотуровой, является лучшим произведением нашего общества, отражающее высшие ценности , которые мы теряем за последнее время.

В данной статье, мы постарались с критической точки зрения проанализировать поэму Бактыгуль Чотуровой- "Найман" , в аспекте: сюжетно-композиционном,типического характера персонажей,темы,идеи и проблемы.

Abstract: There are no works that examine Kyrgyz Literature from a critical point of view, but the truth is that the topic fell into decline in the years of independence. In addition, many literary works have emerged in the last ten years. Unfortunately, there are very few people who examine them from a literary critical point of view. Simultaneous research of the literature of historical times and the contemporary literature of nowadays helps to understand the life of our society better, on the other hand, allows to value writer and poets of our times in timely manner. The poem Naiman the famous poet of

our society Baktygul Choturova the best work of our society, reflecting the highest values that we have been losing lately.

In this article, poet Baktygul Choturova's poem named Naiman has been critically analyzed in terms of plot, structure, heroes, theme and subject.

Негизги сөздөр: “Найман” поэмасы, сын, адабият, кыргыз адабияты

Ключевые слова: поэма “Найман”, критика, литература, кыргызская литература

Key Words: The Naiman Poem, Criticism, Literature, Kyrgyz Literature

Кыргыз поэзиясы учурда ар тараптан өнүгүп жаткан абалда. Мына ушул поэзия жанрынын өнүгүүсүнө өз салымын кошуп келе жаткандардын бири – белгилүү акын Бактыгүл Чотурова. Ал – көптөгөн адабий сыйлыктардын ээси. Өзүнүн чыгармачылыгында өзгөчө чыгармаларды жаратуусу менен башкалардан айырмалана алды. Алсак, анын “Тумар Ханыша” аттуу музыкалык драмасы коомчулукта жаңылык жаратты десек болот. Акындын ырларынан тышкары поэмаларды дагы жазып жүргөнү белгилүү. Анын 2013-жылы чыккан “Найман” аттуу ырлар жана поэмалар жыйнагында “Найман” аттуу поэмасы бар. Бул поэмасы алгач “Жаңы Ала-Тоо” журналында 2011-жылы жарык көргөн. Эң биринчи булак катары бул чакан макала үчүн аталган журналдагы алгачкы варианты негиз болду.

“Найман” поэмасы Бактыгүл Чотурованын акындык чеберчилиги артып калган мезгилинде жазылганын белгилөө керек. Акындын поэмасы боюнча И. Арабаев атындагы Мамлекеттик тил жана маданият институтунун Кыргыз адабияты жана аны окутуунун технологиялары кафедрасынын магистранты Бактыбек кызы Жыпаркүлдүн “*Акын Бактыгүл Чотурованын “Найман” поэмасында генофонд маселесинин көтөрүлүшү*” (2020) деген макаласы жарыяланган.

Аталган макалада автор Бактыгүл Чотурованын “Найман” поэмасы аркылуу генофонд маселесин алып чыккан деген жыйынтыкка келет: “*Бул сыяктуу жогорку мазмунду камтыган поэмасы аркылуу акын Бактыгүл Чотурова, биз башында белгилегендей, генофонд маселесин көтөргөн. Жеке бир уруунун, бир баатырдын мисалында болуп жатса дагы, сөз кырк уруу кыргыз элинин келечек тагдырына, эртеңкисине байланыштуу чоң маселе экендигине поэманы окуган окурмандын көзү жетет*” (Бактыбек кызы, 2020: 5-б.).

Бизге чейинки аталган макалада поэманын сюжети дагы кайсы бир деңгээлде анализге алынган. Бирок биздин көз карашыбызда поэманын сюжети, композициясы, каармандар системасы, темасы, идеясы жана проблемасы алда канча катмарлашкан, акын аларды абдан дыккаттык менен иштеп чыккан деп айтууга болот. Ошондуктан аталган маселелерге дагы да кайрылуу зарылчылыгы жаралып турат. Төмөндө “Найман” поэмасынын сюжеттик-мотивдик адабий анализин жүргүзүүгө аракет жасап көрөлү.

Сюжеттик-мотивдик адабий анализди поэманын проблемаларына токтолуу менен баштоо туура болчудай. Себеби, чыгармалардын проблемасы жана идеясы чыгарманы чыгарма кылып турган негиздердин бири болот десек жаңылыш болбостур. “Найман” поэмасында Бактыгүл Чотурованын бир нече проблеманы козгогонун байкай алабыз. Мисалы, хандын уулу согуштан курман болот:

Атанын жалгыз уулун аямакпы,

Согушта ажал билбейт бирби, миңби. (Чотурова, 2011: 93-б.)

Бул жерде согуштун жакындарыбыздан айрылып калуубузга себеп болгон жаман нерсе экенинен кабар берилип жатат. Ошол эле учурда, мамлекет башкаруучу жана анын эли

менен болгон мамилеси, бийлик талашуу, баласыз калуу, элдин келечеги, акылдуулук, аял кишинин жашоодогу орду, каада-салт, жаман жакшынын айырмасы сыяктуу көп тараптуу маселени камтыган поэма экенин айтууга негиз бар. Мындай проблемаларга сюжеттик-мотивдик адабий анализдин жүрүшүндө дагы кененирээк токтолуу мүмкүнчүлүгү бар.

Автор сюжетти түзүүдө жана каармандарды жаратууда кыргыз оозеки чыгармачылыгына таандык өзгөчөлүктөрүнө баш ийгенин байкай алабыз. Чыгармадагы согуш жана тарыхый доор темасы бизди архетиптик же баштапкы булактарга алып барат. “Найман” поэмасынын аталышы тууралуу Б. Чотурова чыгарманын башында эле найман уруусунан алганын белгилейт. Андан аркы окуялардын системасында бир атанын согуштан курман болгон баласынан ажырап калган окуясына күбө болобуз. Бир атанын жалгыз туягынан ажырап, туяксыз калышы биздин эпостордо жыш жолуккан мотив болуп саналат. Бул ошол эле учурда поэманын сюжетинин кульминациясы болуп саналат. Себеби, сексен жаштагы хан жалгыз уулунан ажырайт жана анын өмүрлүк жары дагы дүйнөдөн кайткан болуп сүрөттөлөт. Жалгыз уулдан айрылуу чыгармада мындайча сүрөттөлгөн:

Билдирбей турса дагы мууну бошоп,

Дал ушул көз ирмемдер болду тозок.

Жымжырттык тумчуктуруп убакытты

Кылымдай сездирет да созот... созот...

Жакындап кол ордого келет улам...

Көрүнбөйт хандын уулу арасынан,

Аттиң ай мураскерден мурун дагы,

Ата үчүн кымбат не бар баласынан?! (Чотурова, 2011: 91-б.)

Тоо кулап, көл чайпалып кеткенсиди,

Көрүнбөй калды хандын көзүнө жол... (Чотурова, 2011: 91-б.)

Бул сүрөттөөлөр аркылуу хандын кандайдыр бир деңгээлде көркөм портретин көрө алабыз. Бул абалды пейзаждык параллелизм менен коштогону дагы акындык чеберчиликтен кабар берет. Психологиялык абалды сүрөттөө менен автор бизге хандын адамдык сапатынын жогору экенин айтып жаткандай. Бир уулдун атасы ошол эле учурда элдин атасы болуу кандай гана зор, кыйын түйшүк экенин төмөнкү саптар менен сүрөттөйт:

Болот деп мында эске келбегенби,

Хан уулун кантип чыдап жерге берди?!

Мен дагы жазалбадым ошол күндү,

... курган жан баштан кечти эмнелерди... (Чотурова, 2011: 91-б.)

“Найман” поэмасында хан жана анын келини негизги башкы каармандар болуп саналат. Булардын портреттери мыкты деңгээлде психологиялык жактан ачылган деп айта алабыз. Хандын келининин көркөм портрети анын өзүнүн речтик өзгөчөлүгү аркылуу сүрөттөлгөн. Келиндин сөздөрү поэмада композициянын компоненти болгон диалогдук жол менен берилген:

- Жок, ата, кетпейм жалгыз сизди таштап,

Сырткы ишти кызматчылар кылат каттап.

Бир аял үй ичинде сизди карап,

Турганы керек акыр барктап, таптап. (Чотурова, 2011: 95-б.)

Сюжеттеги дагы эң маанилүү өзгөчөлүктөрдүн бири бул жогоруда дагы айтылгандай мотивдердин колдонулушу. Башкача айтканда, чыгарманын өзөгүндө архетиптик өзгөчөлүктөрдүн камтылышы.

Ар бир маданияттын генетикалык коду бар, ал тарыхый –цивилизациялык өнүгүүдөгү байыртан өзөк алган архетип болуп саналат (Гапаров, 2019: 5-б.). Архетип (гр. arche - башат жана typos - образ) - баштапкы образ, биринчи форма, үлгү. Юнгдун «аналитикалык психологиясындагы» Архетиптер - бардык психологиялык процесстердин жана коопсуздануулардын мүмкүнчүлүгүнүн түйүлдүгүндө жатуучу коллективдүү сезимсиздиктин структуралык элементтери. Архетип бүтүндөй адамзаттык символиканын негизинде болуп, мифтерде, ишенимдерде, түш көрүүлөрдө, искусстводо жана адабиятта көрүнөт (Гапаров, 2019: 237-б.).

Жогорудагы абзацтагы ойго таянуу менен бул поэмадагы хандын баласыз калышын эпостор менен байланыштырууга болот. Мисалы, *“Манас” эпосунда Жакыптын баласыз болушу, бир учурда жаман, уяттуу нерсе болсо ошол эле учурда абдан трагедия катары бааланат. “Эпостун баш жагында Жакыптын баласыз өтүп баратканына арман кылышы-бул жеке адамдын муң-кайгысы эмес, татыктуу башчысы жоктуктан азап-тозокко учураган элдин трагедиясы катары көрүнөт. Жакыптын күткөнү-перзент эле эмес, бүткүл кыргыз журтунун арзуусуна ылайык келе турган баатыр уул”* (Сайпидинова, 2015: 35-б.) Ал эми атанын баласыз калышы кыргыздар үчүн бир аз кемчилик катары бааланарын төмөндөгү ойдон көрө алабыз: *“<...> себеби кыргыз маданиятындагы баалуулук “балалуу болуу” какбаш деген сөз баласыздарга же жалгыз калган адамдарга карата айтылуучу жаман сөз”* (Алишова, 2020: 255-б.).

Поэманын автору чыгарманын башында эле сексен жаштагы ханды баласыз калтыруу менен окуяга толугу менен сүңгүп кирүүбүздү шарттайт. Жогорудагы архетиптердин мисал катары берилиши бул чыгармада салттуу теманын колдонулушун баса белгилөө. Ошол эле учурда поэманын акырында акылдуу, баатыр, абройлуу хандан мыкты уулдун жаралышы кайрадан эле бизди эпостук сюжеттерге алып барат. *“Алмамбеттин атасы Соорондук (С. Каралаевдин варианты б-ча Азиз кан), ал бүткүл кытай аскерлерин башкарган өзгөчө чоң даражалуу адамдардын бири. Соорондук узак убак баласыз жүрүп, Алмамбетти көрөт. Жашынан зээндүү, терең акылга ээ Алмамбет сергектиги м-н өзүн окуткан мугалимдерин да таң калтырып, эрте жетилет”* (Кыргыз адабияты энциклопедиялык окуу куралы, 2004: 139-б.). Хандын жаңы төрөлгөн баласы дагы бат эле эр жетилерин байкаса болот. “Найман” поэмасынын негизги идеяларынын бири дагы “жакшыдан жакшы жаралат” деген ой. Тагыраагы, жакшы атадан жакшы уул.

Поэманын баштапкы чыгармаларыбыз эпостор менен болгон дагы бир байланышы балага ысымынын берилиши. Поэмада бул кырдаал мындайча сүрөттөлгөн:

“Ат коюп бергиле” – деп алып чыкты,

Макул таап акылмандар эмне дешсе...

Даанышман бир карыя көзү ачыктай,

Акырын үн чыгарып, сөз сурап жай.

“Баланын аты Найман болсун”, - деди,

Бардыгы муюп калды унчугушпай. (Чотурова, 2011: 96-б.)

Туура ушундай эпизодду “Манас” эпосунда Манаска ат берүү аземинде көрө алабыз:

Ат коё албай көпчүлүк

Камалып турган тушу” – деп,

Бердике сүйлөп салганы,

“Берген болсоң, уруксат

Мен коёюн атын” – деп,

Дубана сүйлөп калганы.

“Ат коюңуз, акыр!” – деп,

<...>

Оозуна келди шондой кеп.

Ат коюлду – “Манас!” – деп, (“Манас” эпосу Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча, 2017: 95-б.)

Эки учурда тең балдарын эл алдына алып чыгып ат коюшун сурануу, даанышман адам тарабынан ысым берилиши сүрөттөлгөн. Бул жагынан алып караганда поэма өзүбүздүн элдик оозеки чыгармачылыктын мотивдерин алып жүрөт десек болот. Учурдун он бир муундан түзүлгөн лирикалык чыгармаларынын стили менен оозеки чыгармачылыгыбыздын ыр түзүлүшүндө кездешкен мотивдерди заманбап доорго алып келип айкалыштыруу бул өтө таланттуулуктун белгиси болуп саналат.

Ошол эле учурда баласыздык темасы арман ырларынын темасы экенин дагы баса белгилөө керек. Бул тууралуу Кыргыз адабияты энциклопедиясында мындай деп жазылган: *“Арман ырлары – оозеки адабиятыбыздын дагы бир өнүккөн тармагы. Армандын бир түрү – адамдын жеке тагдырына: армандуу сүйүүгө, баласыздыкка, оорукчалдыкка ж. б. байланыштуу жеке инсандын ички күйүтүн, кайгы-муңун чагылдырат”* (Кыргыз адабияты энциклопедиялык окуу куралы, 2004: 9-б.).

Поэманын сюжеттиндеги келиндин акылмандыгы, көрөгөчтүгү, жана кайнатасына турмуштун оор кырдаалында жардам бериши дагы кайра эле биздин оозеки чыгармачылыктын негизгилеринен болгон жомокторго такалат. Эл оозунда абдан белгилүү болгон “Акыл Карачач” жомогундагы окуя кандайдыр бир деңгээлде “Найман” поэмасында дагы иштелген десек болот. Акылкарачач өзүнүн кайнатасы Жээренче чеченди турмуштун кыйын абалынан өзүнүн көрөгөчтүгү, акылмандыгы менен куткарып калат: *“Акыл Карачач үйүнө келип, окуяны Жээренче чеченге айтып берди. Кайнатасы келининин акылына, тапкычтыгына ыраазы болуп, ага ак батасын берди. <...> Кабар жеткен соң, сөздүн түйүнүн казак, кыргыз жалпы түрк балдары чече албай айран калышты. Акырында Жээренче чечендин айтылуу келини Акыл Карачач чечет го деп катты алып барышып, калктын мыктысы, жол баптоочулары карап турушту.”* (Бектурганова, 2014: 121-б.). Жомоктон алынган бул айрым мисалдар Акыр Карачачтын акылдуулугун ачык түрдө көрсөтүп турат.

Бактыгүл Чотурованын дагы поэмасында акылдуу, келечекти алдын ала божомолдой билген хандын келини сүрөттөлөт. Акыл Карачач менен окшоштугу бул дагы кайнатасын абдан өтө эле татаал учурдан куткарышы, ага жол көрсөтүп, колдоо көрсөтүшү. Келиндин көсөмдүгү поэмада мындайча берилген:

Купуя бир ойду ойлоп көөнү зирек,

Ал аста кайнатасын байкап жүрөт.

Бир күнү көрүп даарат кылган жерин,

Өзү ойлоп жүргөн сырды тактап билет.

Жерди оюп аккан заара табарсыктан,

Саргайтып жашыл чөптү жаңы чыккан.

Белинде бир уруктун калгандыгын,

Белгисин көрдү дагы түшүндү ыкчам. (Чотурова, 2011: 93-б.)

Чыгат чын, сен төрөгөн бала баатыр,

Ата ордунн бош калтырбай басат акыр. (Чотурова, 2011: 94-б.)

Дагы эле зирек келин билет баарын,

Баштаган бир ою үчүн бүлөп жанын. (Чотурова, 2011: 95-б.)

Жогорудагы келиндин акылмандыгын, зиректигин чагылдырган саптар ошол эле учурда бизге келиндин образын, көркөм портретин чагылдырып турат.

Поэманын сюжетинин негизги өзөгүн жомоктогу архетиптер түзөт деп айтууга жүйө бар. Себеби эпостордогу баласыздык мотив жомоктордон өткөндүгүн белгилеген булактар да жок эмес. “*Мисалы, эпостордо кезиккен сыйкырдуу бойго бүтүү, баласыз атанын балалуу болушу туурасындагы сюжет, мотив балдар жомокторунан орун алган.*” (Кыргыз адабияты энциклопедиялык окуу куралы, 2004: 54-б.). Ошондо баласыздык, ысым коюу, акылман келиндин кайнатасына жардам берүү, акылдуу баланын төрөлүшү, карыган адамдын балалуу болушу сыяктуу эпизоддор биздин жомоктордо дагы байкалган, жалпы эле дүйнө таануубузда, маданиятыбызда колдонулган, элдик оозеки чыгармаларыбызда чагылдырылган маданий коддорубуз деп айта алабыз. Жана ошондой эле, бул архетиптердин “Найман” поэмасында чагылдырылышы маданий өңүттөн алганда өтө эле баалуу. Ошол эле учурда, булар адамзаттын жашоосунда дайыма болгон маселелер катары дагы белгилүү. Кайсы гана доор болбосун бул маселелер, окуялар болуп турат.

Сюжеттин жыйынтык бөлүгү – толугу менен автордун жеке индивидуалдуу табылгасы. Чыгарманын жыйынтык бөлүгү поэмадагы экинчи кульминация десек болот. Себеби, уул бала төрөлгөндөн кийин атасы дүйнө салат, башкаруу ханышага өтөт. Жаш жигит хан болуу жашына келгенге дейре ханыша башкарат. Бул учурда анын жеңеси эмне болду? деген суроо жаралбай койбойт. Жеңесинин кайниси менен баш кошушу окурманга күтүүсүздүк жаратат.

Поэма үчүн фабула терминин колдонуу дагы да туура болчудай, анткени окуялар системасы хронологиялык тартипте берилген. Окуянын бактылуу болуп бүтүшү кайрадан жомоктогу “...ушинтип алар бактылуу өмүр сүрүшүп жашап калыптыр” деген аяктоону чагылдырып тургансыйт.

Каармандар системасында жалпысынан төрт каарман бар. Алардын экөө архетип болсо экөө абдан пассивдүү ролду алышкан. Келин Акылкарачач тибби боло аларын жогоруда дагы белгиледик. Ал эми хан болсо, акылдуу, элин ойлогон жомоктогу оң каарман болгон хан тибби боло аларын дагы баса белгилөө керек. Хандын жаңы төрөлгөн баласы жана экинчи жубайы чыгармада пассивдүү болуп сүрөттөлгөн. Каармандар поэмада атайын идеалдуу сүрөттөлгөн. Бул аркылуу автор аял кишинин акылдуулугун, көсөмдүгүн чагылдырууну каалаган десек жаңылышпайбыз. Идеалдуу каармандар ошол эле учурда элдик оозеки чыгармачылыктын каармандары. Бул өңүттөн алганда этнопедагогикабыз менен байланыштуу. Кыргыз маданиятынын өкүлдөрү өзүнүн оозеки чыгармачылыктарын дайыма угуп келет. Бул – биздин тарбиялоодогу этнопедагогикалык колдонгон ыкмалардын бири. Ошондуктан каармандардын идеалдуу түрдө берилиши анын ишенимдүүлүк критерийине зыян келтирбейт. Тескерисинче, өзүбүздүн нукура, табигый жанр болушу менен таасири күчтүү болуп башка чыгармалардан өзгөчөлөт.

“Найман” поэмасында пейзаждык жана кырдаалдык сүрөттөөлөр биздин өзүбүздүн каада-салтыбызды чагылдырат деп айта алабыз. Мисалга алсак чыгармада кыргыз маданиятында жаман кабардын жана жоготуунун белгиси катары кара түс колдонулган:

Артынан кара кийген кара атчан,

Башынан бутуна че бүт жаракчан...

Кайгылуу кабар барын сездиргендей,

Сындырып жаа жебесин, түшүп аттан... (Чотурова, 2011: 91-б.)

Багы учуп, Кудай берген жалгыз белек...

Байландык найза учунда кара желек! (Чотурова, 2011: 91-б.)

Көчмөндөр маданиятында кара түс дайыма жоготуу, суук кабардын белгиси болуп келген. Мына ушул маданий кодду колдонуу менен Б. Чотурова пейзаждык сүрөттөөлөрдү жасоодо. Бул пейзаждык же кырдаалдык сүрөттөөлөр өзүбүздүн маданиятка суугарылган.

Чыгармада каада-салттарыбыздын дагы бири абдан жакшы сүрөттөлгөн:

Толду деп он алтыга Найман жашын...

Келиндин түшүнүштү “тамашасын”.

“Жесири катарында акесинин”,

Салт менен кайнисине кошту башын. (Чотурова, 2011: 97-б.)

Мындай салт учурда дагы аз болсо дагы колдонулуп келүүдө. Өзүнөн аябай кичүү кайнисине турмушка чыгуу менен келин дагы бир ирет өз акылдуулугун тастыктап турат. Аны менен бирге “Тең теңи менен, тезек кабы менен” деген макалыбыздагыдай кылып, акылдуу жана адилеттүү хандын тукумун акылдуу, зирек келинден болушу жакшы жыйынтык экенин баса белгилөө үчүн автор сюжет куруу талантын колдонгон.

Салтка байланыштуу дагы төмөнкүдөй саптар бар:

Ошентип, сөз бекилип бүттү дагы,

Эстелип элден келген салттуу жагы.

Руксат берди жөн-жай билинген соң,

Жесирдин күйөөсүнүн туугандары. (Чотурова, 2011: 95-б.)

Уулу жана кемпири өлгөн ханга жаңы жубай алуу учурунда ушундай эпизод сүрөттөлөт. Бул сыяктуу каада-салтыбыздын элементтерин чагылдырган учурлар поэмада абдан жыш кездешет. Автор бул өзгөчөлүктөрдү сюжетти курууда колдонуу менен чыгарманын ишенимдүүлүк жана тарыхыйлуулук принцибин ишке ашырган болду. Каада-салт чыныгы жашообузда колдонгон маданий мурасыбыз. Анын чыгармаларда чагылдырылышы чыгарманы чындыкка жакындатуучу кадамдардын бири десек жаңылышпайбыз.

“Найман” поэмасындагы сүрөттөлөрдүн арасында сандарды дагы белгилеп кетүү керек. кырк ууру, сексен, сегиз жана тогуз ай, тогуз күн сыяктуу сандык сөз айкаштары ошол эле учурда кыргыз маданиятын, каада-салтын чагылдырып туруу менен поэманын ишенимдүүлүк критерийи болуп саналат. Булар окурманга чыныгы жашоодо дагы белгилүү болгон ырым-жырымдарда колдонулган ритуалдык сандык түшүнүктөр болгондуктан поэманы дагы реалдуулукка жакындатат. Мунун акын абдан чеберчилик менен иштегенин баса белгилөө керек.

Корутундулап айтканда, Бактыгүл Чотурова “Найман” поэмасы аркылуу өзүнүн чеберчилигин, талантын, өзгөчөлүгүн көргөзө алган. Сюжет куруудагы баштапкы булактар менен жеке индивидуалдуу табылгаларынын (оозеки чыгармачылык менен учурдагы ыр түзүлүшүнүн айкалышы, мотивдердин колдонулушу, сюжеттин күтүүсүз жыйынтыкка ээ

болушу ж.б.) айкалышы, каармандардын көркөм портретин композициялык жана сюжеттик ыкмалар менен чагылдаруусу, идея жана проблеманын көп кырдуулугу жогорку баага татыйт. Чыгармасында жөн гана генофонд маселесин эмес, “Башкаруу кандай болушу керек? Ата кандай болушу керек? Уул кандай болушу керек? Жакшы кандай болушу керек? Аял кандай болушу керек? Акылдуулук кандай болушу керек?” деген сыяктуу бир нече маселени көтөргөн. Бул суроолорго жоопту поэмадан табууга болот. Алсак, башкаруучу бир гана өз улуунун эмес жалпы журттун атасы, ал жалпы журтунун тандырын ойлонушу керек. Уул бала ата жолун улап, бүтүндөй журттун камын көрүүгө тийиш. Чыгармада атанын уулунун курман болушуна кайгырышы үстүртөн гана сүрөттөлбөй терең мазмундуу өзгөчөлүккө ээ. Хан баласынан ажыраганы – жалпы журттун жаңы башчысынан айрылганы. Эгерде хандын жашын жана абалын эске ала турган болсок, бул бир улут үчүн чоң трагедия болуп саналат. Ошондуктан, башкаруучу элин ойлоп өзүнүн аркасында анын ордун ала турган бирөөнү калтырууга тийиш деген жыйынтык чыгарууга болот. Акылдуулук жана аялзатынын көсөмдүгү поэмадагы келиндин образынан ачык түрдө байкалып турат. Келиндин речтик өзгөчөлүктөрү, сүрөттөлүшү, акылмандыгы, сабырдуулугу бизге аялзатынын башкаруучулардын жанында сөзсүз болушу керектигинен кабар берет. Себеби, поэмада дагы байкалгандай, элди өтө чоң трагедиядан куткарган жана улуттун маданиятынын, каада-салтынын, тарбиянын булагы бул – аялзаты. “Найман” поэмасы тема, идея, проблема, сюжет, каармандар системасы, композициясы жагынан кыргыз маданиятын чагылдырган, кыргыз каада-салтынын аң сезими болгон биздин замандын мини эпосу жана жомогу. Эпос өзүнүн көп кырдуулугу менен өзгөчөлөнгөндөй, “Найман” поэмасы дагы өзүнүн көп тараптуулугу менен эпостук өзгөчөлүккө ээ чыгарма. Поэманын тили дагы лингвопоэтикалык жактан, көркөм сөз каражаттары жагынан, стилистикалык жактан изилденүүгө тийиш. Бактыгүл Чотурованын бул поэмасынын уникалдуу тилин дагы жогору баалоо керек.

Колдонулган адабияттар:

1. Алишова, М. (2020). Кыргыз жана англис тилдеринде дүйнөнүн тилдик сүрөтүн салыштырып изилдөө (көркөм, стилистикалык тилдик каражаттардын негизинде) (Доктордук диссертация). К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университети, Бишкек. Интернет адреси: http://www.arabaev.kg/kgubgu/uploads/Алишова_диссертация.pdf
2. Бактыбек кызы, Ж. (2020). Акын Бактыгүл Чотурованын “Найман” поэмасында генофонд маселесинин көтөрүлүшү. Научный журнал «Вестник КГУ им. И. Арабаева», 7-10-б. Бишкек. Интернет адреси: http://jarchy.arabaev.kg/?7d33b22a0be6cd56a536ac7d4fe619e7=avtor_newsRw&id_blok=342/search?ei=yLpOXIDGJlupsAG_6ba4Aw&q=58238e9ae2dd305d79c2ebc8c1883422
3. Бектурганова Калбүбү. Кыргыз аялдары мифтерде жана уламыштарда. – Б.: “Турар”, 2014. – 168 б. Кыргыз, орус жана англис тилдеринде.
4. Гапаров, С. (2019). Маданият таануу (студенттер үчүн лекциялык курстун кыскача материалы) окуу куралы. Бишкек: Ч.П. «Аязбеков Алмазбек».
5. Кыргыз адабияты энциклопедиялык окуу куралы. (2004). Кыргыз адабияты энциклопедиялык окуу куралы. Бишкек: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору.
6. “Манас” эпосу Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча. (2017). Стамбул: TDBB Yayın № 22.

7. Сайпидинова, Н. (2015). «Семетей» эпосундагы Семетей баатырдын образынын руханий-адептик маңызы жана көркөмдүк өзгөчөлүктөрү (кандидаттык диссертация). К. Тыныстанов атындагы Ысык-көл мамлекеттик университети, Кыргыз Республикасынын Илимдер Академиясынын Ч. Айтматов атындагы тил жана адабият институту, Каракол. Интернет адреси:

https://libraryksu.kg/public/assets/upload/works/3082_IGU_SAIPIIDINOVA.pdf5e43aad667e08.pdf

8. Чотурова, Б. (2011). Найман. “Жаңы Ала-Тоо” журналы. 8 (28), 90-97-б. Бишкек: «Турар» басмасы.

References:

1. Alishova, M. (2020). Comparative study of the linguistic picture of the world in Kyrgyz and English (based on artistic, stylistic linguistic means) (doctoral dissertation). K. Bishkek State University. Karasaeva, Bishkek. Internet address:

http://www.arabaev.kg/kgubgu/uploads/Алишова_диссертация.pdf

2. Baktybek kyzy, J. (2020). The poet Baktygul Choturova's poem “Naiman” raises questions of the gene pool. Scientific journal "Bulletin of the I. Arabaev KSU", pp. 7-10. Bishkek.

Internet address: http://jarchy.arabaev.kg/?7d33b22a0be6cd56a536ac7d4fe619e7=avtor_newsRw&id_blok=342/search?ei=yLpOXIDGJIupsAG_6ba4Aw&q=58238e9ae2dd305d79c2ebc8c1883422

3. Bekturganova Kalbubu. Kyrgyz women in myths and legends. - B. “Turar”, 2014. - 168 B. In Kyrgyz, Russian and English.

4. Gaparov, S. (2019). Textbook on cultural studies (a short course of lectures for students). Bishkek: Ch.P. "Ayazbekov Almazbek".

5. Kyrgyz literature is an encyclopedic textbook. (2004). Kyrgyz literature is an encyclopedic textbook. Bishkek: Center of the State Language and Encyclopedia.

6. The epic "Manas" according to the version of Sagymbai Orozbekov. (2017). Istanbul: Bavaria 22.

7. Saipidinova, N. (2015). Spiritual and moral essence and artistic features of the image of Semetey the hero in the epic "Semetey" (PhD thesis). Issyk-Kul State University named after K. Tynystanov., Member of the Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic. Institute of Language and Literature named after Aitmatova, Karakol. Internet address:

https://libraryksu.kg/public/assets/upload/works/3082_IGU_SAIPIIDINOVA.pdf5e43aad667e08.pdf

8. Choturova, B. (2011). Nyman. Magazine” New Ala-Too”. 8 (28), pp. 90-97. Bishkek: Turar Publishing House.

УДК: 81.11:362:811.111-26(575.2)(04)

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1 (1)-116-120

Шакеева Н.М., Байчукеева Л.С., Райымбаева С.Б.

Ж.Баласагын атындагы КУУнун Кыргыз-кытай факультетинин Маданият аралык байланыш
кафедрасынын, кафедра башчысынын м.а.,

Ж.Баласагын атындагы КУУнун Кыргыз-кытай факультетинин Маданият аралык байланыш
кафедрасынын ага окутуучусу,

Ж.Баласагын атындагы КУУнун Кыргыз-кытай факультетинин Маданият аралык байланыш
кафедрасынын окутуучусу

Шакеева Н.М., Байчукеева Л.С., Райымбаева С.Б.

и.о. зав. кафедры Межкультурные коммуникации Кыргызско-китайского факультета КНУ
им. Ж.Баласагына

Старший преподаватель кафедры Межкультурные коммуникации Кыргызско-китайского
факультета им. Ж.Баласагына,

Преподаватель кафедры Межкультурные коммуникации
Кыргызско-китайского факультета им. Ж.Баласагына

Shakeeva N.M., Baichukeeva L.S., Raiymbaeva S.B.

a.h. Department of Intercultural Communications of the Kyrgyz-Chinese Faculty of KNU named
after Zh. Balasagyn

Senior Lecturer of the Department of Intercultural Communications of the
Kyrgyz-Chinese Faculty. J. Balasagyn,

Lecturer at the Department of Intercultural Communications
Kyrgyz-Chinese Faculty named after. J. Balasagyn,

**ЖОЖдордо ЗАМАНБАП АНГЛИС ЛЕКСИКАСЫН ТАЛДОО ЖАНА ИНТЕРНЕТ
СӨЗДҮКТӨРҮН КОЛДОНУУ МҮМКҮНЧҮЛҮГҮ
ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕРНЕТСЛОВАРЕЙ ДЛЯ
ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОГО АНАЛИЗА И ИЗУЧЕНИЯ СОВРЕМЕННОГО
АНГЛИЙСКОГО ВОКАБУЛЯРА В ВУЗЕ
POSSIBILITIES OF USING INTERNET DICTIONARIES FOR LEXICOGRAPHIC
ANALYSIS AND STUDY OF MODERN ENGLISH VOCABULARY AT THE
UNIVERSITY**

Аннотация: Макалада лексиканын формалдуу жана семантикалык жактарын изилдөөдө сөздүктөрдүн ар кандай түрлөрүн, анын ичинде Интернет сөздүктөрүн лексикалык талдоонун мүмкүнчүлүктөрү чагылдырылат. Бул максатта өзгөрмө парадигматикалык дизайндын ар кандай этектери үчүн мотивацияны изилдеп жатканда, ошондой эле жаңы сөздөрдү жана маанилерди иштеп чыгуудагы өзгөрүүлөрдү талдоодо сөздүктөрдөн кандай маалымат алууга болору көрсөтүлөт.

Аннотация: В статье демонстрируются возможности лексикографического анализа разных типов словарей, в том числе, интернет-словарей, при изучении формальной и семантической сторон лексики. С данной целью показано, какую информацию можно извлечь из словарей при изучении мотивации варьирования глаголов вариативного

парадигматического оформления, а также при анализе сдвигов в развитии новых слов и значений.

Abstract: The article demonstrates the possibilities of lexicographic analysis of different types of dictionaries, including Internet dictionaries, when studying the formal and semantic sides of vocabulary. To this end, it is shown what information can be extracted from dictionaries when studying the motivation for varying verbs of variable paradigmatic design, as well as when analyzing shifts in the development of new words and meanings.

Негизги сөздөр: сөздүктөр, Интернет сөздүктөрү, лексикографиялык анализ, формалдуу вариация, өзгөрмө парадигматик дизайндын оозеки, семантикалык өзгөрүүлөр.

Ключевые слова: словари, интернет-словари, лексикографический анализ, формальное варьирование, глаголы вариативного парадигматического оформления, семантические сдвиги.

Keywords: словари, интернет-словари, лексикографический анализ, формальное варьирование, глаголы вариативного парадигматического оформления, семантические сдвиги.

Азыркы учурда көптөгөн онлайн сөздүктөр бар, бул жаңы сөздүктөр, жана көптөн бери бар сөздүктөрдүн онлайн версиялары, жана эмне деп аталат "эл лексика", мисалы: "Викилексия" же "Викисөздүк", аны авторлор өздөрү "ар бир адам катыша ала турган көп тилдүү сөздүк жана тезаурус" деп аныкташат. Бул сөздүктөрдө авторлор аларды толуктоого катышууга чакырат (бардык артыкчылыктардын сөздүктөрү). мындай сөздүк жаңы кубулуштарды бекитүү натыйжалуулугунан турат, жеткиликтүүлүктө, акысыз. Бул орус тилине да, англис тилине да тиешелүү. Мындай англис долбоорлорунун арасында word.spy жана urban dictionary деп аталышы мүмкүн. Албетте, мындай ресурстар пайдалуу, ошондой эле корпустук лингвистиканын ар кандай ресурстары, мисалы, Кобуилд сыяктуу беделдүү - Cobuild – Collins Birmingham University International Language Database – алар тилге тиешелүү сөздү түзүү процесстерин байкоого, карыз алууга, стилистикалык өзгөрүүлөргө жана башка кубулуштарга карата ачыктык көйгөйлөрүн изилдөөгө мүмкүндүк берет.

Белгилүү болгондой, сөздүктөр үч негизги милдетти аткарат: маалыматтык, коммуникативдик жана нормалдуу.

Бул макалада биз ар кандай түрдөгү сөздүктөрдүн маалыматтык милдетине кызыкдарбыз, бул бизге өзүбүз тандаган төмөнкү эки тармакта англис лексикасын изилдөө максатында лексикалык анализ жүргүзүүгө мүмкүндүк берет: 1) оозеки лексика материалы боюнча формалдуу вариацияны талдоо, 2) семантика чөйрөсүндөгү өзгөрүүлөрдү талдоо, жаңы сөздөрдүн жана маанисинин пайда болушу жана алардын лингвистикалык периферияга кетүүсү.

Келгиле, бул учурлардын ар биринде лексикографиялык анализдин мүмкүнчүлүктөрүн жана аны колдонуунун натыйжалуулугун сүрөттөп берели.

Биринчи багыт эки жактама парадигмасы бар этиштердин материалы боюнча каралды, биз аны вариативтик парадигматикалык тузүлүштүн этиштери деп атайбыз, мисалы, learn – learnt, learned – learnt, learned. Англо-англис жана сөз айкаш сөздүктөрүн изилдеп жатканда төмөнкү маалымат биринчи кезекте алынган, мындай этиштердин толук тизмеси түзүлүп заманбап англис тили 33 болуп чыкты. Сөздүктөр жазуу жүзүндө бекитилбеген, бирок айкалышууда чагылдырылган морфологиялык өзгөрүүлөр деңгээли бар

экенин көрсөтүп турат. Мисалы , leaned деп айтууга болот /lent/ и /li:nd/, leaped – /lept/ и /li:pt/, learned – /lə:nt/ и /lə:nd/, dreamed – /dremt/, /dremp/ жана dreamed – /dremt/, /dremp/ и /dri:md/. (“Longman Pronunciation Dictionary” by J. C. Wells (1990) жана “English Pronouncing Dictionary” by Daniel Jones (2003)) сөздүктөрүнөн берилди.

Айкалыштыруу сөздүктөрү стандарттык эмес парадигма формаларынын басымдуулугун көрсөтөт, анткени стандарттык эмес орфографиялык формалар гана "стандарттуу эмес" деп жарыяланат, жана стандарттык орфографиялык формалар - эки (же андан көп) жолдор менен, британдык жана англис тилиндеги америкалык версияларында да "стандарттык" жана "стандарттык эмес". Сөздүктөр талаа теориясын эске алуу менен претерита жана атоочтук II формаларынын салыштырмалуу өзгөргүчтүгүн карап чыгууга мүмкүндүк берет. Белгилүү болгондой, өзгөргүчтүк баарына мүнөздүү. Морфологиялык кубулуштар жана категориялар, бирок формалдуу вариациянын диапозону ядродон жарым-жартылай талаанын перифериясына өтүшү менен көбөйөт . Борбордон периферияга кыймылы да оозеки алсырап, бөлүкчөлөрдүн жана сын-пикир касиеттеринин көбөйүшү менен коштолот. Сөздүктөр 1) контексттерде бул бирдик тарабынан аныкталган маанилердин бири да сөздүктөрдө берилген этиштин лексикалык маанисинен байкала албаган учурларда этиш лексикасынан бирдиктердин бөлүнүшүн да билдирүүгө мүмкүндүк берет, 2) башында эле этиш формалары транскрипция жана / же формаларында ант белгиси менен берилгенде agéd, learnéd, blesséd (бул жерде өткөн чакта атоочтуктар сын атоочко өтүп кетет).

Сөздүктөр бизге ВПТ дагы бир өзгөчөлүгүн байкаганга мүмкүндүк берет: алардын стандарттык парадигмасы көп учурда бул этиштерден алынган лексикосемантикалык варианттарына же кандайдыр бир этапта ошол ЛСВга дайындалат, кээде, ал тургай, туура эмес кабыл алынган деп кабыл алынган. Стандарттык парадигма менен байланыш жалпы атоочтон жазалган этишге мүнөздүү болуп саналат. Бул түшүнүктүү, эгер стандарттык жактоо тарыхый деривативдер менен байланышкан экенин унутпасак ал эми көбүрөөк байыркы тамыры менен стандарттык эмес парадигма. Мисалы, spell бир катар маанилерде эки парадигмага ээ spell – spelled, spelt – spelled, spelt.

Ар бир варианттын мааниси жөнүндө белгилүү бир түшүнүк, акыры, алардын сөздүктө жайгашуусунун ырааттуулугу менен берилет. Кээ бир сөздүк түзүзүчүлөр аң-сезимдүү бул мүнөзүн колдонуп жана түздөн-түз бул куралды колдонууну көрсөтүп турат.

Сөздүктөрдү изилдөө зарыл болгон экинчи багыт – чоң жана чакан убакыт аралыгында сөздүк жана семантикалык өзгөрүүлөрдү талдоо. Мисалы, басылманын ар кандай жылдардагы неологизмдеринин сөздүктөрүн, Интернет сөздүктөрүн жана азыркы англис тилинин ар кандай басылмадагы түшүндүрмө сөздүктөрүн изилдөө аркылуу жаңы сөздөрдүн жана маанилердин өнүгүү тарыхын байкоого болот.

Көрсөтүлгөндөй, жаңы сөздөр 1) алар баштапкы сөздүктөрдө жазылган маанилеринде узак убакытка сакталат, 2) семантикалык жана стилисттик эволюциялаштыруу, 3) акырындык менен лингвистикалык периферияга өтүү же сөздүктөн чыгып кетүү, 4) колдонуунун өсүшүндө, тилде сакталып калуу, тарыхый болуу жана метафоралык кайра ойлоону .Макаладагы мисалдарды талдоонун булагы катары 20-кылымдын ортосунан баштап англис тилинин неологизм сөздүктөрү жана 21 кылымдын башындагы англис тилинин түшүнүктүү сөздүктөрү алынды.

1955-жылы неологизм катары катталган жана 2005-жылы неологизм катары катталган smog деген сөз ошол эле маанини сактаганы көрсөтүлдү ("("polluted air that is a mixture of smoke and fog" – 1955 жана "polluted air that is a mixture of smoke and fog" – 2005). Ошондой эле аббревиатура VIP үлгүсү менен көрсөтүп турат.

Өнүгүүнүн экинчи жолу gay жана guru сөздөрү менен сүрөттөлүшү мүмкүн, 1980-жылы мааниси менен бекитилген: 1. 2) рухий лидер, идеолог, 2. 1) бир жаркыраган, жетектөөчү фигура (ар кандай чөйрөдө); 2) адис; билимдүү адам; 3. Тамашакөй психиатр ал эми 2005-жылы guru noun 1 аал эми Hindu or Sikh religious teacher or leader 2 (informal) a person who is an expert on a particular subject or who is very good at doing sth: a management / health / fashion, etc. guru). Башкача айтканда, маанисинин ырааттуулугу жана стилистикалык мааниси, ошентип, алардын өзгөчө мааниси өзгөрдү. Белгилүү болгондой, анын ичинде сөздүктөрдөн да, gay деген сөз иш жүзүндө биздин убакта "кубанычтуу" деген мааниде колдонулбайт, ошондуктан анын учурдагы мааниси көлөкөлөнүп, бул сөз 20-кылымдын биринчи жарымында кеңири колдонулган мурункунун маанисин, оригиналдуу, кеңири колдонулган азыркы учурдан толугу менен жок болгон.

Периферияга кетүү жэ сөздүктөрдөн толугу менен жоголуп кетүү luau деген сөздүн өнүгүшүндө сүрөттөлгөн, 20 кылымдын 80-жылдары "Hawaiian style party or feast" дегенди билдирип ал эми 90жылдары "American a sudden source of large profit; a bonanza" дегенди билдирет. Бул сөз мындан ары ХХI кылымдын башында беделдүү сөздүктөрдө пайда болбойт. Autostereogram (stereogram, товарный знак "Magic Eye")дегенди билдирет "an image, generated by a computer, consisting of a pattern of dots and lines which are perceived as a three-dimensional by focusing one's eyes in front of or behind the plane of the image," 1998 ж. сөздүктөгү неологизм катары катталат. Бул үч өлчөмдүү иллюзия сүрөттөр 20 кылымдын башында алардын популярдуулугунун чокусуна болгон, адегенде Японияда, андан кийин АКШда жана Британияда. Бирок, кызыктуусу, бул сөз, анын варианттары сыяктуу эле, бул мааниде биз колдонгон сөздүктөрдүн эч биринде, жаңы сөздөрдүн сөздүктөрүндө да, түшүндүрмөлөрдө да, англо-англис тилинде да табылбады.

Колдонуунун өсүшүн башынан өткөргөн мурунку неологизмдердин өзгөрүшү, мисалы, perestroika, glasnost деген сөздөр жана алардын уңгуларын метафоралоо жана тарыхый трансформация багытында байкалышы мүмкүн. Бул өзгөрүүлөрдүн баарын неологизм сөздүктөрүнүн маалыматтарын салыштырмалуу лексикографиялык талдоонун жардамы менен аныктоого болот, эки тилдеги англис-орус сөздүктөрүнө, түшүндүрмө сөздүктөрүнө кошулат.

Ошентип, лексикографиялык анализ, ар кандай түрдөгү бул сөздүктөрдү изилдөө жемиштүү жана натыйжалуу ыкма болуп калууда сөздүн формалдуу да, семантикалык жактарын да изилдөөдө.

Жөнөкөй электрондук лексикографиянын негизги коркунучу, ал инсандын лексикографиялык жана метатилдик компетенциялары жөнүндө түшүнүгүн түп-тамыры менен өзгөртөт: азыркы өсүп келаткан муундагы адамдар, кагаз сөздүктөрүн колдонбой калышты, алар "бардыгын Интернеттен табууга болот" деп ишенишет. Бирок сайттарды түзүү эрежелерин аныктаган "канааттануу" принциби катары "колдонуучулар керектүү маалыматты издөөдө оптималдуу жолду тандашпайт. Алар эң мыкты жана ишенимдүү чечимге муктаж эмес, тескерисинче – алар көп учурда "абдан жагымдуу" боло турган эң мыкты чечимге эмес, тез жана канааттанууга даяр болушат.

Онлайн- сөздүктөр жана интернет- сөздүктөр менен иштөө, тажрыйбасыз колдонуучуну адаштырышы мүмкүн болгон белгилүү бир тузактарды жана коркунучтарды эске алышы керек.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Эфремов В. А. Интернет заманындагы жаңы лингвистиканын түзүлүштөрү/ Антропологиялык форум. No 21, 2014. – Кирүү режими: <http://anthropologie.kunstkamera.ru/>.
2. Лингвисттик энциклопедиялык сөздүк / В.Н. Ярцева. М.: Советская энциклопедия, 1990-жыл.
3. Мангушев С. В., Шекхтман Э. Н. Англис тилиндеги бренддердин кээ бир котормо кат-каттары // Вестник Череповет Мамлекеттик Университети. 2018.
4. Чет сөз сөздүгү : иш жүзүндөгү лексика, түшүндүрмөлөр, этимология. / Н. Н. Андреева, Н. С. Арапова, Л.М. Башэтал.М.: Цитадель, 1997.
5. Жаңы сөздөрдүн Оксфорд сөздүгү. Эд. Элизабет Ноулз, Джулия Эллиотт . Оксфорд – Н.Я.: OUP заманбап университетте чет тилдерди окутууну колдонууга жазылган чет өлкөлүк материалдар менен байланышуу мүмкүнчүлүктөрү.

List of used literature:

1. Efremov V.A. New linguistics in the Internet age. / Anthropological Forum. No 21, 2014. Login mode: <http://anthropologie.kunstkamera.ru/>.
2. Linguistic Encyclopedic Dictionary / V.N. Yartseva. M.: Soviet Encyclopedia, 1990.
3. Mangushev S. V., Shekhtman E.N. Some translation letters of brands in English // Vestnic of Cherepovet State University. 2018.
4. Dictionary of Foreign Dictionary: actual vocabulary, explanations, ethymology. / N. N. Andreeva, N.S. Arapova, L.M. Bashetal.M.: Citadel, 1997.
5. Oxford Dictionary of new words. Ed. Elizabeth Knowle, Julia Elliot. Oxford - n.y.: Opportunities for communication with foreign materials written for use in teaching foreign languages at OUP modern university.

УДК: 81.2:808:811.111-26(575.2)(04)

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1 (1)-120-124

Шакеева Н.М., Байчукеева Л.С., Райымбаева С.Б.

Филология илимдеринин кандидаты, Ж.Баласагын атындагы КУУ, Кыргыз-кытай факультети, Маданият аралык байланыш кафедрасы, кафедра башчысынын м.а., доцент, Ж.Баласагын атындагы КУУ, Кыргыз-кытай факультети, Маданият аралык байланыш кафедрасы, ага окутуучу, Ж.Баласагын атындагы КУУ, Кыргыз-кытай факультети, Маданият аралык байланыш кафедрасы, окутуучу

Шакеева Н.М., Байчукеева Л.С., Райымбаева С.Б.

и.о. зав. кафедра межкультурной коммуникации, Кыргызско-китайского факультет, КНУ им.Ж.Баласагына

Старший преподаватель, кафедра межкультурной коммуникации, Кыргызско-китайский факультет, КНУ им. Ж.Баласагына,

Преподаватель, кафедра межкультурной коммуникации, Кыргызско-китайский факультет, КНУ им. Ж.Баласагына

Shakeeva N.M., Baichukeeva L.S., Raiymbaeva S.B.

a.h. Department of Intercultural Communications of the Kyrgyz-Chinese Faculty of KNU named after Zh. Balasagyn

Senior Lecturer of the Department of Intercultural Communications of the Kyrgyz-Chinese Faculty. J. Balasagyn,

Lecturer at the Department of Intercultural Communications Kyrgyz-Chinese Faculty named after. J. Balasagyn

**ЧЕТ ТИЛДЕРИН ОКУТУУДА МААЛЫМАТТЫК-КОММУНИКАЦИЯЛЫК
ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУ
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ И КОММУНИКАЦИОННЫХ
ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ
USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES
IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING**

Аннотация: Макалада маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын түзүлүшү жана алардын заманбап университеттерде чет тилин окутуудагы ролу талкууланат. МКТнын каражаттары:

- окуучулардын таанып билүү активдүүлүгүн өрчүтүүгө мүмкүндүк берет,
- окуу үчүн оң мотивацияны камсыз кылат;
- билимге, билгичтиктерге жана жөндөмдөргө контролдуулукту жакшыртат

Аннотация: В статье рассматривается структура информационно-коммуникационных технологий и их роль в обучении иностранным языкам в современных вузах. ИКТ- ресурсы:

- позволяет развивать познавательную активность учащихся,
- обеспечивает положительную мотивацию к обучению;
- Улучшает контроль над знаниями, навыками и способностями

Abstract: The article discusses the structure of information and communication technologies and their role in teaching foreign languages in modern universities. ICT resources:

- Allows to develop students' cognitive activity,
- provides positive motivation for learning;
- Improves control over knowledge, skills and abilities

Негизги сөздөр: маалыматтык-коммуникациялык технологиялар, интернет, презентациялар, видео-конференциялар, вебинарлар, программалык камсыздоо.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, Интернет, презентации, видеоконференции, вебинары, программное обеспечение.

Keywords: information and communication technologies, Internet, presentations, video conferences, webinars, software.

«Маалыматтык-коммуникациялык технологиялар» (МКТ) термини маалыматты чогултуу, иштетүү, сактоо, жайылтуу, чагылдыруу жана пайдалануу максатында

интеграцияланган методдордун, процесстердин жана программалык-аппараттык каражаттардын жыйындысы катары чечмеленет. МКТ өзүнө компьютердик техниканын негизинде иштеген ар кандай программалык-техникалык каражаттарды жана түзүлүштөрдү, ошондой эле маалыматты чогултууну, топтоону, сактоону, өндүрүүнү жана берүүнү камсыз кылган маалымат алмашуунун заманбап каражаттарын жана системаларын камтыйт.

Чет тили мугалиминин куржунунда төмөнкүдөй МКТ каражаттары: 1) компьютер жана мультимедиялык проектордун жардамы менен көрсөтүлгөн электрондук окуу китептери жана окуу куралдары; 2) электрондук энциклопедиялар жана маалымдамалар; 3) тапшырмалар жана тестирилөө программалары; 4) интернеттеги билим берүү ресурстары; 5) iTutor онлайн видеоматериалдары; 6) видео жана аудио жабдуулар; 7) мультимедиялык презентациялар; 8) компьютердик окутуу жана тесттик программалар; 9) электрондук китепканалар; 10) студенттерге профессионалдык багыттагы лексиканы жана профессионалдык багыттагы окууну үйрөтүүдө колдонулган сөздүктөр, тексттик жана видео; 11) аудио жана видеоконференциялар аркылуу маданияттардын диалогуна катышуу мүмкүнчүлүгүн берүүчү телекоммуникациялык технологиялар бар

Университетте чет тилдерин окутууда МКТ төмөнкү маселелерди чечүүгө жардам берет: окуу процесстерин өркүндөтүү, билим берүүнүн натыйжаларын жана мотивацияны жакшыртуу, тармактарды түзүү жана биргелешкен долбоорлорду ишке ашыруу, окуу процессин уюштурууну жана башкарууну жакшыртуу. Белгилей кетчү нерсе, МКТ материалды берүү каражаты гана эмес, ошондой эле көзөмөлдөө каражаты. Алар материалдын жогорку сапаттагы презентациясын камсыз кылат жана ар кандай байланыш каналдарын (текст, сенсордук, графикалык, үн ж.б.) колдонушат. Жаңы технологиялар окуу процессин жекелештирүүгө жана интенсификациялоого мүмкүндүк берет. Дифференциацияланган ыкма ар бир окуучунун ийгиликтүү иш-аракети үчүн шарттарды түзүп, позитивдүү эмоцияларды пайда кылат жана ошону менен анын окуу мотивациясын жогорулатат. Мындан тышкары, компьютерди сабактын бардык этаптарында: жаңы тилдик материал менен таанышууда, окутуу стадиясында, калыптанган билимди, көндүмдөрдү, көндүмдөрдү колдонуу баскычында жана аларды контролдоо баскычында эффективдүү колдонууга болот. Компьютерди жеке курактык жана инсандык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен түрдүү коммуникативдик тапшырмаларда жана кырдаалдарда колдонууга болот. Чет тили сабагында МКТны колдонуу окуучулардын когнитивдик активдүүлүгүн жогорулатат, алардын көз карашын кеңейтет жана КТны интерактивдүү окутуунун инсанга багытталган технологиясын, башкача айтканда, өз ара аракеттенүүдө окутууну колдонууга мүмкүндүк берет. Окуучу өзү башкы каарманга айланат жана өзү билимди өздөштүрүүсүнө жол ачат. Мугалим активдүү жардамчы, анын негизги милдети – окуу процессин уюштуруу, багыттоо жана стимулдаштыруу. Бүткүл дүйнөлүк желени түзүү билим берүү процессине чоң таасирин тийгизүүдө. Маалыматтык система болуу менен **интернет** өз колдонуучуларына ар түрдүү маалыматты жана ресурстарды сунуштайт: электрондук почта, жеке маалыматтарды жарыялоо мүмкүнчүлүгү, маалымат ресурстарына жетүү; чет тилдерин окутуу процессинде активдүү колдонулушу мүмкүн болгон маалымдамалар жана издөө системалары. Чыныгы текст, аудио жана видео ресурстарды колдонуу чет тилдик чөйрөнү түзүүгө өбөлгө түзөт. Артыкчылыктардын арасында курстун мобилдүүлүгүн да белгилей кетүү керек, анткени студент каалаган убакта ага кайрыла алат. Мындан тышкары, кагаздагы окуу материалы абдан тез эскирип калат, ал эми мугалим электрондук түрдө берилген окуу материалын

дайыма жаңырта алат. Ал эми материалдын жаңылыгы, актуалдуулугу жана учурга ылайыктуулугу студенттердин чет тилдерди үйрөнүүгө болгон кызыгуусуна да таасирин тийгизүүдө. Жаңы темаларды, өзгөчө региондук мүнөздөгү темаларды берүү үчүн студенттердин жакшыраак түшүнүүсүнө шарт түзүүчү актуалдуу темалар боюнча (мисалы, изилденип жаткан тилдин өлкөсүнүн кооз жерлери жөнүндө ж.б.) видеолорду көрүү сунушталат. Изилденүүчү тилдин өлкөсүнүн реалдуулуктары жана анын сүйлөгөндөрдүн менталитетинин өзгөчөлүгү. Видеоконференция бул процесстин дагы бир маанилүү методологиялык компонентине айланууда. Форумдар жана вебинарлар сыяктуу эле, видеоконференциялар да чет тилинде мазмундуу баарлашууга мүмкүндүк берет, сабактын убактысын кеңейтет, алар чет тилдеги темаларды талкуулоого, ошондой эле студенттер арасында талкууну калыптандырууга багытталган.

Видеоконференциянын негизги функциясы форумдун функциясына окшош – чет тилинде дискуссия көндүмдөрүн өнүктүрүү, анткени баарлашуу учурунда психологиялык тоскоолдук жоюлат, студенттер чет тилинен коркпой калышты, виртуалдык баарлашууда алар көбүрөөк колдонушат. татаал, деталдуу конструкциялар, алар кийинчерээк реалдуу кепке которулат.

Студенттердин өз алдынча иштөөсүнүн маңызы – алар интернетти колдонуу менен жооп даярдоого, сүйлөмдөрдүн түзүлүшүн жана жазылышын текшерүүгө мүмкүнчүлүк алышат жана мугалим аларды ар кандай функцияларды колдонуу менен оңдой алат: астын сызуу, тексттеги кеп катасын бөлүп көрсөтүү, өзгөртүү. сүйлөмдөгү сөздөрдүн тартиби ж.б.. Мугалим окуучуга болгон материалдарга кайрыла алат, ошондой эле класста бетме-бет сабактарда аларга көңүл бура алат. Бизнес коммуникациясынын компетенцияларын калыптандыруучу жана кеңири таралып жаткан дагы бир инновациялык форма вебинарлар болуп саналат. Вебинар – бул мугалимге маалыматты, тапшырмаларды берүүгө жана катышуучуларга виртуалдык класстын жардамы менен маалымат алуу жана үйрөнүү мүмкүнчүлүгүн камсыз кылган онлайн семинар, анда дүйнөнүн каалаган жеринде бири-бирин угуп жана көрүүгө болот. Мындай семинардын мүмкүнчүлүктөрү өзгөчө маанилүү: катышуучуларга презентацияларды көрсөтүү, виртуалдык доскага тартуу, сурамжылоолорду активдүү кылуу жана көбүрөөк интерактивдүүлүк үчүн катышуучулар онлайн чат терезесинде суроолорду бере алышат. Заманбап Smart технологияларды колдонуу менен студенттер менен диалог куруунун бул альтернативалуу форматы студенттерди аралыктан окутууга, ошондой эле онлайн видеоконференцияларды уюштурууга мүмкүндүк берет. Вебинарлар бай демонстрациялык куралдар менен студенттерге чет тилдерин аралыктан окутууну уюштуруунун натыйжалуу куралы болуп саналат. Маалыматты каалаган форматта, анын ичинде сүрөттөрдү жана видеолорду көрсөтүүнүн ыңгайлуу жолу маектешинин угуусун жана көрүшүн камсыз кылат. Бул жагынан алганда, заманбап университет технологиясында чет тилдерин мындай окутуу чет тилдерин үйрөнүүдө ар дайым абдан маанилүү болуп келген бетме-бет жолугушууга толук кандуу альтернатива болуп саналат деп айтууга болот.

Англис тилин онлайн окутуу чоң аудиторияга жетүүгө жана "электрондук" окутуунун максималдуу мүмкүнчүлүктөрүн пайдаланууга мүмкүндүк берет. Билим алуу жана аларды оперативдүү башкаруу Интернет менен жабдылган дүйнөнүн каалаган жеринде мүмкүн. Бул бири-бирин угуп жана көрүүгө, маалымат алмашууга жана аларды интерактивдүү режимде биргелешип иштеп чыгууга мүмкүндүк берүүчү технология, бул аралыкта байланышты реалдуу жандуу байланышка мүмкүн болушунча жакындатуу

каражаты. Жогорку окуу жайларынын окутуучуларынын жаңы окуу куралдарына болгон кызыгуусу чет тилинде угууну жана жазууну үйрөтүү процессинде заманбап аппараттык жана программалык камсыздоонун билим берүү мүмкүнчүлүктөрүн көрүүгө мүмкүндүк берет. Учурда онлайн журналдар (блогдор) өзгөчө кызыгууну туудурат, алардын негизги мазмунуна жазуулар же коомдук доменде жарыяланган маалыматтардын башка формалары үзгүлтүксүз кошулуп турган веб-сайттар болуп саналат, аларга комментарийлер берилиши мүмкүн. Ошентип, азыртадан эле студенттерди акыркы инновациялык технологияларды колдонуу менен талкуу жүргүзүүгө үйрөтүү когнитивдик активдүүлүктүн өнүгүшүнө өбөлгө түзүп, окууга болгон кызыгууну бир топ жогорулатып, жакшы натыйжаларды берип жатат. Заманбап билим берүү чөйрөсүнүн шарттары студенттерге ар кандай электрондук ресурстарды колдонуу менен ар кандай деңгээлдеги айырмачылыкты камсыз кылуу үчүн тил боюнча өз алдынча иштөөгө олуттуу мүмкүнчүлүктөрдү берет. Бул жеке траекторияны иштеп чыгууга мүмкүндүк түзүп окуучуга ишке ашырууга жана өркүндөтүүгө мүмкүндүк берет. Чет тилдерин окутуу процессинде МКТны колдонуу чет тилдерин үйрөнүүдө оң натыйжалар жана студенттердин мотивациясын жана кызыгуусун жогорулатуу жөнүндө айтууга мүмкүндүк берет.

Колдонулган адабияттар:

1. Белкова М.М. Информациялык жана компьютердик технологиялар англис тили сабактарында // Англис тили мектепте. 2008, № 2, б. 73–75;
2. Зими́на М.В., Люляева Н.А. Чет тилдерин окутууда маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуу // Илим жана билим берүүнүн заманбап көйгөйлөрү. - 2017, № 4.
3. Назарова Н.Б., Мохова О.Л. Чет тилдерди окутуудагы жаңы маалыматтык технологиялар // Илим жана билим берүүнүн заманбап көйгөйлөрү. - 2016. - № 3.;
4. Сысоев П.В., Евстигнеева М.Н. Чет тилин окутуудагы заманбап билим берүүчү интернет булактары. мектепте тилдер. 2008, № 6, б. 2–9.

List of used literature:

1. Belkova M. M. Information and computer technologies in English lessons // English language at school. 2008, no. 2, p. 73–75;
2. Zimina M.V., Lyulyaeva N.A. The use of information and communication technologies in teaching foreign languages // Modern problems of science and education. - 2017, No. 4.
3. Nazarova N.B., Mokhova O.L. New information technologies in teaching foreign languages // Modern problems of science and education. - 2016. - No. 3.;
4. Sysoev P. V., Evstigneeva M. N. Modern educational Internet resources in teaching a foreign language. languages at school. 2008, no. 6, p. 2–9.

УДК: 81'42+378(045)

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1 (1)-125-129

Шакеева Н.М., Дуйшеналиева Н.А.

Филология илимдеринин кандидаты, Ж.Баласагын атындагы КУУ, Кыргыз-кытай факультети, Маданият аралык байланыш кафедрасы, кафедра башчысынын м.а., доцент,

Ага окутуучу, Н. Исанов атындагы КМАКТАУ

Шакеева Н.М., Дуйшеналиева Н.А.

К.ф.н., доцент, КНУ им. Ж. Баласагына,

Старший преподаватель, КГУСТА им. Н. Исанова

Shakeeva N.M., Duishenalieva N.A.

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department KNU n.a.Dj. Balasagyn, Senior Lecturer, KSUSTA n. a. N. Isanov

**ТИЛДИК ЭМЕС УНИВЕРСИТЕТТЕРДИН СТУДЕНТТЕРИНИН АКАДЕМИЯЛЫК
ЖАЗУУ КӨНДӨМДӨРҮН ӨНҮКТҮРҮҮ
РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ АКАДЕМИЧЕСКОГО ПИСЬМА У СТУДЕНТОВ
НЕЯЗЫКОВОГО ВУЗА
DEVELOPMENT OF ACADEMIC WRITING SKILLS IN NON-LINGUISTIC
UNIVERSITY STUDENTS**

Аннотация: Бул макалада тилдик эмес университеттин студенттеринин академиялык жазуу көндүмдөрүн өздөштүрүүнүн негизги ыкмалары, этаптары жана дидактикалык мүмкүнчүлүктөрү окутуунун көз карашынан каралат.

Аннотация: В данной статье рассматриваются основные подходы, этапы и дидактические возможности освоения студентами неязыкового вуза навыков академического письма с точки зрения преподавательской деятельности.

Annotation: The main approaches, stages and didactic possibilities of mastering the skills of academic writing by students of a non-linguistic university from the point of view of teaching are considered in this article.

Негизги сөздөр: инновациялык ыкмалар, жемиштүү методдор, практикалык ишке ашыруу, компетенттүү интеграция, теориялык негиздөө, академиялык көндүмдөр.

Ключевые слова: инновационные подходы, продуктивные методы, практическая реализация, грамотная интеграция, теоретическое обоснование, академические навыки.

Key words: innovative approaches, productive methods, practical implementation, competent integration, theoretical justification, academic skills.

As recent studies show, as part of the development of socio-economic relations with foreign countries, one of the leading areas of training specialists in non-linguistic universities is the development of academic writing skills in a foreign language. Today, in various foreign language courses, academic writing is one way or another included in the curriculum, but the practice is such that in modern conditions a comprehensive approach is needed to develop the skills and abilities of academic writing.

This is also evidenced by the results of the PISA International Student Assessment Program, in which our students, for example, failed to complete tasks related to testing their academic literacy

skills. Thus, in the analysis of the Center for Assessment of the Quality of Education, such shortcomings were noted as the lack of strictness of thinking and accuracy of thought among young students, a low level of analysis and generalization, a weak expression of independence and initiative in choosing one's own life position [4]. In this regard, the actualization of this problem is determined by new requirements for the quality of professional training of young specialists, in which the knowledge of academic writing in a foreign language also plays an important role. This is due to the need of society for specialists who speak and write in a foreign language against the backdrop of all those socio-political and socio-economic transformations, and the growth of economic and cultural ties with foreign countries.

The purpose of this article is to identify and reveal the main approaches, stages and didactic possibilities of mastering the skills of academic writing by students of a non-linguistic university from the point of view of teaching.

In the course of studying the psychological and pedagogical literature on the problem of teaching a foreign language in a non-linguistic university, the following contradictions were found between :

- the need for a high level of professional training of specialists who are fluent in academic writing in a foreign language, and a low level of written proficiency among graduates of general education schools and university students due to the secondary nature of studying writing in speech activity;
- between the need to improve the efficiency of preparing students for mastering academic writing and the insufficient development of pedagogical conditions for this;
- between the need to apply innovative approaches for productive teaching of academic writing in a foreign language and the lack of scientific substantiation of educational and methodological developments for the practical training of students of non-linguistic faculties of a university in foreign language writing;
- between the need to learn a foreign language at various levels of speech activity (reading, writing, listening , speaking) and the degree of their implementation in practice;
- between the content, forms and methods of the educational process at the non-linguistic faculties of the university and the need for students in productive approaches to their professional development and personal development.

In the system of higher education, these contradictions, in our opinion, should be resolved at the methodological level with elements of practical implementation. Since academic writing is today an important component of speech activity in most professions, the following trends can be distinguished in the theoretical justification for the importance of developing academic writing skills:

- academic writing contributes to the realization of knowledge in a foreign language through the linguistic and cultural content of the educational material;
- academic writing (for example, in English), in interaction with reading, speaking and listening , creates the corresponding integrative qualities, such as: consistency, integrity and complexity of speech activity in the professional development of a future specialist;
- academic writing in a foreign language in the professional training of a specialist of any profile should become not only an independent type of speech activity, but also perform educational, developmental and educational functions of the student's personality development.

To do this, it is necessary to increase the effectiveness of teaching a foreign language and improve the practical orientation of its content towards professional training in the field of academic writing, which, in turn, leads to the formation of the following areas:

- organization of the process of teaching students on the basis of personality-oriented and activity approaches;
- application of productive methods for the practical implementation of the use of academic writing in teaching students in a non-linguistic university;
- development of methodological aspects of improving the process of teaching academic writing in the course of learning a foreign language.

These areas are associated with the maximum development of academic writing skills among students, which involves the integration of all types of speech activity in a non-linguistic university with the introduction of productive learning based on targeted and systematic professional training based on the individual creative abilities of the individual [2].

Hence, for the implementation of productive teaching of students in academic writing in English, it is necessary to apply such didactic principles as: continuity of learning levels (from elementary to advanced); the integrity of teaching speech activity as such; competent integration of all types of speech activity (reading, writing, listening, speaking). The need for these principles is due to the fact that academic writing in the system of training specialists in a non-linguistic university will always act in the interaction of the following components: as an independent type of speech activity, along with reading, speaking and listening; as a means of improving the quality of the actual professional training of students in integration with reading, listening and speaking. Therefore, for the productive teaching of students in academic writing in a foreign language, it is also important to focus on the principles of complexity and adaptability in order to ensure both the effectiveness of teaching students academic writing in a foreign language from an intermediate to advanced level, and the development of professional qualities of students' speech activity as future specialists. [2; 3].

An analysis of the work of non-linguistic universities in this aspect shows that today, as a rule, an approach is used that considers writing in a foreign language only as a means of teaching other types of speech activity, i.e. writing skills and abilities lag behind the level of training in other types of speech activity. To solve this problem, it is necessary to implement certain pedagogical conditions for teaching the skills of academic writing in a foreign language, which, in particular, would ensure the continuity of the following stages: 1) at the initial stage, students study spelling, grammar, vocabulary and the adequacy of its application; 2) at the second stage, academic writing is taught, where students develop the skills of writing an official academic letter on the basis of test tasks.

These stages are implemented subject to the following pedagogical conditions:

- providing such content, forms and methods of teaching students, in which the study of a foreign language would be a holistic process of speech activity (reading, writing, listening and speaking), aimed at improving the skills of academic writing;
- establishing meaningful and functional links between all types of speech activity in order to ensure the consistency and consistency in the development of academic writing skills;
- the relationship between the development of academic writing skills and the creative self-realization of students in the course of their speech activity;

- continuity of levels of primary, secondary and advanced assimilation in the process of teaching a foreign language;
- a differentiated approach to teaching a foreign language, taking into account the mastery of students' language competencies;
- continuous addition of a holistic educational process with innovative methods of teaching academic writing of increased difficulty in a foreign language.

Based on this, when studying the course "Academic Writing", students of a non-linguistic university form the following academic competencies:

- mastering the skills of structuring the text at the level of competent organization of its content within sentences and paragraphs;
- the development of language skills in terms of style and vocabulary for the competent writing of articles and texts, as well as various business and information documents;
- the ability to analyze and evaluate written works of various levels, including both one's own and other people's texts;
- the ability to work with authentic sources, as well as to substantiate one's own point of view based on their assessment, etc. [7].

Since a feature of academic writing is its formal style of presentation, students must correctly use scientific vocabulary, exercise clarity and clarity when composing the text, and also not abuse phraseological units and words of colloquial style [5]. In this regard, the teacher is faced with the task of developing the ability of students to structure the text so that they can later use this skill in their scientific activities, since the correct structuring of the text is an essential component of academic writing. When students master the discipline "Academic Writing", teachers carry out the following activities: introduce students to various samples of texts; they teach students, based on these samples, to express their thoughts in writing through such types of texts as narration, reasoning, composition, etc. Thus, students should know the main features of the genres of academic writing, such as: scientific article, abstract, abstract, essay; be able to analyze scientific articles from the point of view of the author's research strategy; have the skills to independently create abstracts and annotations of scientific articles, etc. [6].

In conclusion, we note that within the framework of this discipline, a large set of topics for study should be offered, on the basis of which the corresponding control tasks are compiled to check the assimilation of both formal material (the correct structure of the article, its volume, etc.) and to check its content. side (proper use of vocabulary and grammar of a scientific article). At the same time, based on the different orientations of the faculties of a non-linguistic university, an adequate selection of language material is also important, which, of course, requires taking into account thematic and genre affiliation [2].

That is, the question is to choose the subject of a particular faculty, where a certain specificity of training future specialists is most in demand, for which the problem of mastering professional and highly specialized vocabulary comes to the fore [1]. Hence, the main feature of this course is its practical focus on the development of academic writing skills, and this also provides for the parallel development of students' both cognitive (the ability to put forward hypotheses, analyze information, etc.) and language skills (the ability to formulate an idea and present it with the help of linguistic means [8].

The modernization of the higher education system, which has been taking place in recent years, is aimed at finding the best ways to improve the teaching of a foreign language. The learning

process today is becoming closely associated with a real opportunity for university graduates to integrate into the international scientific environment, where it will be necessary to demonstrate not only language skills, but also research skills. In this process, special attention in recent years has been paid to written communication in the form of scientific articles, reports, business reports. This makes the task of developing foreign language academic skills of students extremely relevant.

Literature

1. Valeeva L.A., Sirazeeva A.F., Morozova A.F. Development of Academic Writing Skills in Non-Linguistic University Students // *Modern Problems of Science and Education*. 2015. No 3.
2. Korotkina I.B. Academic Writing: New Events, New Perspectives // *Higher Education in Russia*. 2013. No 7. p. 99–100.
3. Ivanov V.G., Osipov P.N. On the way of internationalization of engineering education // *Higher education in Russia*. 2014, p. 117–123.
4. Ziyatdinova Yu.N. Additional language education programs for internationalization of engineering university // *Additional professional education in the country and the world*. 2013. No 5. p. 18–20.
5. Shageeva F.T., Khramova A.Yu., Kraisman N.V. Additional professional education as a potential for the development of academic mobility of future engineers // *Additional professional education in the country and the world*. 2013. No. 5, p. 26–29.
6. Abramov E.G. What should be the abstract to a scientific article // *Scientific periodicals: problems and solutions*. 2012. No3.p. 4–6.
7. Dobrynina O.L. Propaedeutics of mistakes when writing an English-language author's annotation to a scientific article // *Higher education in Russia*. 2015. p. 42-50.
8. Romanov D.A. Briefly about the structure of an experimental scientific article in English // *Bulletin of the Kazan Technological University*. 2014. No. 6 p. 325-327.

ПЕДАГОГИКА

УДК:372.853(575.2)(04)

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1 (1)-130-134

Асанбекова Д.Д., Исмаилова Г.Д.

Педагогикалык илимдердин кандидаты, доцент, теориялык жана жалпы физика кафедрасы,
Ж. Баласагын атындагы КУУ

Педагогикалык илимдердин кандидаты, доцент, теориялык жана жалпы физика кафедрасы,
Ж. Баласагын атындагы КУУ

Асанбекова Д.Д., Исмаилова Г.Д.

Кандидат педагогических наук, доцент, кафедра теоретической и общей физики, КНУ
им.Ж.Баласагына,

Кандидат педагогических наук, доцент, кафедра теоретической и общей физики, КНУ
им.Ж.Баласагына

Asanbekova D.D., Ismailova G.D.

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Department of Theoretical and
General Physics, KNU named after Zh.Balasagyn,

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Department of Theoretical and
General Physics, KNU named after Zh.Balasagyn

**ОКУУЧУЛАРДЫН «ФИЗИКА» ПРЕДМЕТИНЕ БОЛГОН ОКУУ МОТИВАЦИЯСЫН
ЖОГОРУЛАТУУ
ПОВЫШЕНИЕ УЧЕБНОЙ МОТИВАЦИИ У УЧАЩИХСЯ ПО ПРЕДМЕТУ
“ФИЗИКА”
INCREASING THE LEARNING MOTIVATION OF STUDENTS IN THE SUBJECT
"PHYSICS"**

Аннотация: Макалада окуучулардын физика предметине болгон окуу мотивациясын жогорулатуунун ыкмалары жана каражаттары каралган. Физиканы окутуу процессинде жыңы маалыматтык технологияларды пайдалануу, окутууда стандарттык эмес окутуунун формаларын колдонуу, интерактивдүү методдорду, дидактикалык оюндарды колдонуу, сабактан тышкаркы иштердерде окуучулардын окуу мотивациясын калыптандыруу предметке болгон кызыгууну жаратат.

Аннотация: В статье рассматриваются методы и средства повышения учебной мотивации учащихся к предмету физика. Использование новейших информационных технологий в процессе обучения физике, применение нестандартных форм обучения в обучении, использование интерактивных методов, дидактических игр, формирование учебной мотивации учащихся во внеурочной работе вызывает интерес к предмету.

Annotation: The article discusses methods and means of increasing the educational motivation of students for the subject of physics. The use of the latest information technologies in the process of teaching physics, the use of non-standard forms of teaching in teaching, the use of interactive methods, didactic games, the formation of educational motivation of students in extracurricular work arouses interest in the subject

Негизги сөздөр: мотив, компетенция, компетенттүүлүк, эмоция, интерактивдүү метод, дидактикалык оюн, компьютердик технологиялар.

Ключевые слова: мотив, компетентность, компетентность, эмоция, интерактивный метод, дидактическая игра, компьютерные технологии.

Key words: motive, competence, competence, emotion, interactive method, didactic game, computer technologies.

Физика – илимий техникалык өнүгүүнүн илимий базасы болуп саналат. Бүгүнкү күндө өлкөдө жаштардын илимий-техникалык билимдерин калыптандыруу зарылдыгы келип чыгат. Мектептерде илимий-техникалык билимдер менен байланышы бар предметтерди, биринчи кезекте физика предметин окутуунун сапатын, окуучулардын физика предметине болгон окуу мотивациясын жогорулатуу актуалдуу маселелерден болуп саналат. Физика эксперименталдык илим, анын айрым жеке көрүнүштөрүн жана процесстерин куралданбаган көз менен түшүндүрүү өтө кыйын. Физиканы окутуунун методикасы башка предметтерди окутуунун методикасына салыштырмалуу татаал. Ошондуктан физикалык тажрыйбалардын илимий усулдук табиятын, таанып билүүчүлүк маңызы менен таанышуу, аларды өздөштүрүү жана окугуп үйрөтүү ар бир доордун жаңы муундары үчүн актуалдуу маселе катары кала берүүдө.

Учурда билим берүүнүн көйгөйлүү маселелеринин бири – окуучулардын окуу мотивациясын калыптандыруу.

“Мотивация” түшүнүгүнө окумуштуулардын көз караштарынын жалпылыгы, айрым бир максаттарга жетишүүгө багыттуулукту мүнөздөгөн активдүүлүк катары түшүнүүдө турат, психологияда мотивация инсандын багыттуулугун түшүндүргөн сапаты, компоненти, белгиси катары аныкталат.

Окуу мотивациясы деп окуучунун жүрүм-турумунун максатуу багытын жөнгө салуучу, анын активдүү таанып билүүчүлүк жана окуу ишмердүүлүгүн ойготуучу ички факторлор системасын түшүнөбүз. Окуучулардын окуу мотивациясына таасир этүүчү факторлордун бири - бул предметке болгон кызыгуу. Кызыгууну стимулдаштыруунун жолдорунун бири - окуу материалынан жаңы жана кызыктуу маалыматты бөлүп көрсөтүү. Жаңы жана кызыктуу маалыматты бөлүп көрсөтүү жана материалды билгичтик менен берүүнүн айкалышы окуучулардын көңүлүн буруп, алардын кызыгуусун арттырып, окууга болгон мотивациясын жогорулатат.

Бизди курчап турган дүйнөнү илимий таанып билүүдө да, негизги роль физика илимине таандык экендигин эч ким тана албайт. Ошол себептүү физика предметин талапка ылайык окутуу билим берүүнүн орчундуу маселелеринин бири десек болот. Тилеке каршы, практикалык байкоолор, Эл аралык баалоолордун, Жалпы республикалык тестирилөөнүн, олимпиадалардын, атайын констатациялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктары көрсөткөндөй окуучулардын физика предметинен билимдери жетишерлик дэңгээлде эместиги байкалат. Көпчүлүк окуучулар үчүн физика предмети татаал жана түшүнүксүз сезилет. Окуучуларды кенже класстан тартып табигый илимдерге болгон кызыгуусун жаратуу ар бир мугалимдин милдети деп эсептейбиз. Окуучулардын предметке болгон кызыгуусун жаратуу ар бир мугалимдин колунда.

Окуучулардын физика предметине болгон окуу мотивациясын жогорулатуунун ыкмалары жана каражаттарына токтолсок.

1. Физиканы окутуу процессинде жаңы маалыматтык технологияларды пайдалануу аркылуу предметке болгон кызыгууну жаратуу.

Заманбап технологияларды окуу куралы катары пайдалануу билим берүүнүн сапатын жана эффективдүүлүгүн жогорулатууга, жаңы материалдарды терең өздөштүрүүгө жана компьютердик сабаттуулуктарын өркүндөтүүгө түрткү берет. Компьютердик технологиялар колдонулбастан өтүлгөн сабактарда стандарттык түрдө колдонулуп келе жаткан лекциялар, плакаттар, схемалар менен чектелүү мугалимдин берейин деген оюн, жалпы сабактын мазмунун толук камтый албайт. Компьютерди колдонуу менен берилген маалыматтарда окуучуда эскетутуу бир гана угуу аркылуу жүрбөстөн, көрүү аркылуу да ишке ашып эстеп калуусу бир топ жогорулайт. Компьютердик каражаттар бир гана текстти чагылдырып бербестен, анда графикалык объектерди, жогорку сапаттагы сүрөттөрдү чагылдырууга, анимация, үн, компьютердик модельдерди, видеолорду көрсөтүп берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ. Мисалы: Ядролук реакцияларды окутууда компьютердик технологиялардын мүмкүнчүлүктөрүн колдонуу өзгөчө видео анимациялар, көрүүгө мүмкүн болбогон ядролук реакциялардын жүрүшүн элестетүүгө мүмкүнчүлүк түзөт.

Көп мектептерде лабораториялык иштерди аткарууга керектүү приборлор жетишсиз, физика эксперименталдык илим болгондуктан лабораториялык иштерди аткаруу өтө маанилүү. Компьютердик технологиялардын мүмкүнчүлүгүн пайдаланып вертуалдык лабораториялык иштерди аткарууга мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Физиканы окутууда ар бир жаңы теманы түшүндүрүү демонстрациялык эксперимент менен дайыма коштоп жүрүү зарыл. Бирок, азыркы мектепте физика боюнча эксперименталдык иштерди жүргүзүү көбүнчө окуу убактысынын жетишсиздигинен, заманбап материалдык-техникалык жабдуулардын жетишсиздигинен улам кыйынга турат. Компьютердик техниканын пайда болушу менен физика курсунун "эксперименталдык" бөлүгүн толуктоо жана сабактардын натыйжалуулугун кыйла жогорулатуу мүмкүнчүлүгү пайда болду. Физика сабактарында компьютерлерди колдонуу аларды чыныгы чыгармачылык процесске айландырат, өнүгүп келе жаткан окутуунун принциптерин ишке ашырууга мүмкүндүк берет. Керектүү материалды тандап алууга, аны ачык, визуалдуу жана жеткиликтүү берүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт.

2. Физика предметин окутууда стандарттык эмес окутуунун формаларын колдонуу аркылуу предметке болгон кызыгууну жаратуу.

Сабакта жагымдуу психологиялык абал, жагдай шарт түзүлүшү зарыл. Сабакта оң эмоционалдык фонду түзүү – мугалим класска киргенден башталат. Мугалимдин маанайы окуучуларга да берилет. Сиз класска киргенде жүзүңүздө жылмаюу болобу же каардуу маанай менен киресизби, сабактын эмоционалдык фонду ошого көз каранды. Юмор – мугалимдин ишенимдүү жардамчысы болуш керек. Юмор чарчаганда эс алдырып, зеригүүнү кууп чыгат. Кыйналып турганда – юмор алмаштыргыс жардамчы болуп эсептелет. Адатта, биз физиканы каардуу, расмийленген, иреттүү, тажрыйбалардан, байкоо жүргүзүүлөрдөн, ойжүгүртүүлөрдөн, жыйынтыктардан, формулалардан, мыйзамдардан, натыйжалардан турат деп элестетебиз. Бирок, мында көңүлдүн сыртында калган, ошол эле учурда, физиканын өзүнө тарткан, гумандуу, адамгерчиликтүү, аны жандандырган жактары да бар. Физикалык илимди жаратуучулар бизге ачылыштарды жана мыйзам-ченемдүүлүктөрдү гана эмес, бай материалдарды: тамашаларды, оюндарды, парадоксторду, күлкүлүү окуяларды да калтырды.

Окумуштуу-физиктердин турмушундагы кызыктуу эпизоддор, алардын тамашалай жана юморду кабыл ала билүү жөндөмү алар тууралуу, кадыр-баркы жана кемчиликтери сыяктуу адамдык сапаттары мүнөздүү болгон кадимки адамдар катары туура түшүнүктү

калыптандырат жана окумуштуулар эмгектенген кырдаалды туура түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

Белгилүү болгондой, көптөгөн окумуштуу-физиктер тамашалаганды билген. Ыңгайлуу учурун таап кызыктуу, тарбиялык окуяларды айтып берсе болот. Мисалы, рентген нурларын изилдегенде, айта кетчү нерсе, алар алгач икс-нурлары де аталган, бир күнү бул нурларды ачкан Рентгенге бир нече икс-нурларын жана аларды кантип колдонуу керектиги тууралуу көрсөтмө жиберүү сунушу менен кайрылган кат келген. Көрсө, каттын ээсинин төшүндө револьвердин огу калып, ал эми окумуштууга келиш үчүн убактысы болбой жаткан экен. Рентген тамашакөй адам болгон экен, ал мындай деп жооп берет: «Өкүнүчтүү, азыркы учурда менде икс-нурлары жок эле, анын үстүнө, аларды салып жиберүү, абдан татаал иш. Андыктан, биз оңоюна карайлы да, сиз төшүңүздү мага салып жибеңиз».

«Спектрлер» темасын үйрөнүүдө кийинки окуяны мисал келтирем. Физик Кирхгоф бир жолу өзү түзгөн спектралдык анализ тууралуу айтып берип жаткан. «Күндүн спектри анда алтын бар экендигинен күбөлөндүрүп турат» - дейт. «Мындай ачылыштан не пайда? Баары бир Күндөн алтынды алып келе албайсың да!» - деп нааразы болду, угуучулардын бири. Көп өтпөй Кирхгофко бул ачылышы үчүн алтын медаль беришти. «Мына, мен Күндөн алтынды алып түштүм!» - деп тамашалады ал. Тамашаны, юморлук кырдаалды кабыл алуу жана түшүнүү активдүү ой жүгүртүү менен байланыштуу. Ошентип, сабактагы оң эмоционалдык фон сабакты ийгиликтүү өткөрүүгө өбөлгө түзөт, предметке кызыгууну арттырып, окуучу менен окутуучу ортосунда жылуу мамилени орнотот.

3. Физиканы окутууда интерактивдүү методдорду колдонуу предметке болгон кызыгууну арттырат. Окутуунун интерактивдүү методдору – бул окутуучу менен окуучунун, окуучулар ортосундагы жандуу, активдүү иш-аракеттерди талап кылган, коюлган максатка жетүүнүн коллективдүү формасы. Мында окутуучу үйрөтүүчү эмес, үйрөнүүгө шарт өбөлгө түзүп, түрткү берүүчү, үйрөнүүнү багыттап жөнгө салып, белгиленген максатка жетүүнү көзөмөлдөөчү субъект катары кызмат кылат.

4. Окууга мотивацияны калыптандыруунун таасирдүү ыкмаларынын бири болуп дидактикалык оюн саналат. Дидактикалык оюндун кырдаалдарына окуучуларды киргизүү окуу ишмердүүлүгүнө болгон кызыгууну дароо күчөтөт, ишке болгон жөндөмдүүлүктү жогорулатат. Окуу процессинде оюн иш-аракетин активдүү колдонуу менен окуучулардын мотивациялык системасынын оң динамикасын жана туруктуу билгичтик мотивациясын калыптандырса болот деп эсептейбиз.

Азыркы мектептин маанилүү тапшырмасы, окуучунун инсандык жана жекелик калыптануусун айкалыштыруу. Ошону менен бирге окумуштуу-педагог И. Б. Бекбоев: “Оюнсуз эч кимди эч нерсеге үйрөтө албайсың, анткени оюн окутууга инсандык мүнөз берет. Ошондуктан окутуу процессинде оюнга артыкчылыктуу маани берүү керек, ансыз окутуу сезимталдуу эмес, супсак болот” деген

5. Сабактан тышкаркы иштерде окуучулардын окуу мотивациясын калыптандыруу..

Сабактан тышкаркы иштердин ар кандай түрлөрү бар, анын ичинде дистанттык конкурстар жана предметтик олимпиадалар интеллектуалдык жактан өнүккөн жана руханий жактан бай инсанды тарбиялоого багытталган мугалимдердин, окуучулардын жана алардын ата-энелеринин бирдиктүү, татаал жана өз ара байланышкан иш-аракеттеринин комплекси болуп саналат, окуучулардын "Физика" предметине болгон окуу мотивациясын жогорулатат.

Интернет тармагынын заманбап билим берүү мейкиндиги дистанттык олимпиадаларга, конкурстарга жана ар кандай предметтер боюнча викториналарга катышуу аркылуу балдардын чыгармачылык жана интеллектуалдык жөндөмдөрүн өнүктүрүү боюнча иштерди уюштурууга мүмкүнчүлүк берет. Дистанттык олимпиада – бул окуу мотивациясын жогорулатуунун натыйжалуу жолу, предметке болгон кызыгууну жаратуугу өбөлгө түзөт. Бул иш - аракет өзүн уялчаак, өзүнө ишенбеген, жай, класста отурууга аргасыз болгон балдарга өзүн көрсөтүүгө жардам берет. Дистанттык формалардын артыкчылыктары: жашаган жерине карабастан катышуу мүмкүнчүлүгү, балага ыңгайлуу убакта өткөрүү, окуу процесси менен айкалыштыруу мүмкүнчүлүгү, катышуучулардын санына чектөө коюлбагандыгында.

Педагогикалык практика көрсөткөндөй билим берүүдө колдонулган ар бир жаңы ыкмалар, дидактикалык каражаттар окуу процессин уюштурууда өз жемишин берет. Мындай учурда окуу каражаттары менен ыкмалары бири бирин толуктап окуучулардын сабакка болгон кызыгуусун туудурат.

Колдонулган адабияттар:

1. Бекбоев, И. Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери [Текст] / Бекбоев И. Б. – Бишкек: Бийиктик 2011- 340 б.
2. Мамбетакунов Э. Физиканы окутуунун теориясы жана практикасы [Текст]: / Кыр.Респ. Билим берүү министрлиги, Ж.Баласагын атындагы КУУ, НМУ. – Б.: “Мок” басма борбору, 2004. –490б.
3. Сияев Т.М. Азыркы мугалимдин компетенттүүлүгү: эмоция жана эмпатия// Жалал – Абад мамлекеттик университетинин Жарчысы, 2012.

References:

1. Bekboev I. B. Theoretical and practical problems of technology of personality-oriented learning [Text] / Bekboev I. B. - Bishkek: Height 2011-340 p.
2. Mambetakunov E. Theory and practice of teaching physics [Text]: / edge.Representative. Ministry of Education, J.Balasagyn KNU, NSU. - B.: Publishing Center” Ioc”, 2004. - 490b.
3. Siyayev T.M. Competence of a modern teacher: emotions and empathy// Bulletin of Jalal–Abad State University, 2012.

УДК: 375.5

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1 (1)-135-145

Чоюнов Т. И.

Ош мамлекеттик университети, Математика жана информациялык технологиялар
факультетинин магистранты

Чоюнов Т. И.

Магистр математики и информационных технологий, Ошский государственный университет

Choyunov T. I.

Master of Mathematics and Information Technology, Osh State University

**МЕКТЕПТИН АЗЫРКЫ ЭТАПТАГЫ ӨНҮГҮҮСҮНДӨГҮ ИНОВАЦИЯЛЫК
БАШКАРУУЧУЛУКТУН МАҢЫЗЫ ЖАНА МАЗМУНУ
СУЩНОСТЬ И СОДЕРЖАНИЕ ИННОВАЦИОННОГО УПРАВЛЕНИЯ
НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ РАЗВИТИЯ ШКОЛЫ
ESSENCE AND CONTENT OF INNOVATIVE MANAGEMENT AT THE PRESENT
STAGE OF SCHOOL DEVELOPMENT**

Аннотация: Ааламдашуу доорунда жаңы мүмкүнчүлүктөрдү, жаңы усулдарды, методдорду колдонуу абдан маанилүү болуп саналат. Мына ушундай жолдордун бири иновациялык башкаруучулук болуп эсептелет. Бул макалада иновациялык башкаруучулук боюнча негизги маалымат берилип, айрым окумуштуулардын пикирлери жазылды. Ошондой эле Ош облусунун Кара – Кулжа районундагы мектептериндеги иновациялык башкаруучулук боюнча жүргүзүлгөн сурамжылоонун натыйжасында жыйынтык чыгарылды.

Аннотация: В эпоху глобализации очень важно использовать новые возможности, новые методы и приемы. Одним из таких подходов является инновационное управление. Эта статья содержит основную информацию об инновационном управлении и мнения некоторых ученых. Также были подведены итоги опроса по инновационному менеджменту в школах Кара-Кульджинского района Ошской области.

Annotation: In the era of globalization, it is very important to use new opportunities, new methods and techniques. One such approach is innovation management. This article contains basic information about innovation management and the opinions of some scholars. The results of a survey on innovation management in schools of the Kara-Kulja district of the Osh region were also summed up.

Негизги сөздөр: Педагогика, педагог, башкаруучулук, иновациялык башкаруучулук.

Ключевые слова: Педагогика, педагог, управленческий, инновационный управленческий.

Key words: Pedagogy, teacher, managerial, innovative managerial.

Педагогдун кесиптик өнүгүүсүндөгү башкаруунун проблемасын ачып көрсөтүү үчүн “башкаруу” категориясынын маңызын түшүнүү, мектептин мугалимдери тарабынан бул сапатка маани берүү зарыл. Башкаруучулуктун калыптандыруунун изилденишине жана ачып көрсөтүлүшүнө философия, психология жана педагогика илимдери тарабынан комплекстик мамилени талап кылат. Бул мектептин мугалимдеринин эмпирикалык тажрыйбасын теренирээк түшүнүүгө жана байытууга мүмкүнчүлүк берет.

Азыркы учурда “башкаруучулук” категориясы илимий-практикалык контекстте улам тез-тез угулуп жатат. Бул сөз айкалышынын вариативдик түшүндүрмөсүнүн артында туундунун жөнөкөй суммасы аркылуу биз педагогикалык-башкаруучулукту, бүтүн феномен катары карайбыз. Биз бул адамдын өзгөчө сапаты жана абалы деп эсептейбиз. Анын кесиптик сабагы адамдар менен иштөөнүн спецификалык чөйрөсү сыяктуу кенен түшүнүктөгү педагогикалык башкаруу болуп саналат. Ошондуктан, биздин изилдөөнүн жетектөөчү категориялары төмөнкү түшүнүктөр болот: “башкаруу”, “педагогикалык башкаруу”, “педагогикалык менеджмент” (Конаржевский, 2000; 224).

Илимий адабиятта бул маалыматтарды изилдөө анын ар кандай түшүндүрүүсүн көрсөттү. Башкаруу түшүнүүдөгү эң бир талаштуу учур анын аныктамасы болот. Азыр башкаруунун аныктамасынын бир канча ондогон аныктамалары бар, анын үстүнө, алардын ичинде бири бирине карама каршылары да бар.

Философтор башкаруу адамдардын социалдык бытиени кайра өндүрүү жана жаңылоо боюнча ишкердиги, ошондой эле бул ишкердиктин жемиши жана жыйынтыгы катары карашат. Эгерде адам коомунун алгачкы этаптарында социалдык уюмду сактап калууну камсыз кылган башкы форма сы традиция болсо, ал эми андан кийин маанилүүрөөк инновация болуп келет, ал эми акыркы он жылдыктарда – ар түрдүү традициялардын жана инновациялардын өз ара аракетин.

Маданият ишкердиктин ыкмасы катары бул тажрыйбанын жана ишкердиктин процессинде калыптануучу ачык алгоритмдерди алып жүргөн жабык эмес, ачык система. Бул система чыныгы маданий-тарыхый жана коомдук-социалдык жаратуусуз, чыгармасыз жашай албайт. Ошондуктан жаңы жана жаратуучу (креативдик) активдүүлүктү туудурган, өзүнүн динамикалык аспектинде алынган чыгармачылыксыз, личностту калыптандыруучу ишкердиксиз маданият мүмкүн эмес. Ушуга байланыштуу мындан ары маданияттуулуктун ар түрдүү босоголорун көрсөтсөк жөндүү болот. Маселен, маданияттуулуктун төмөнкү босогосу – бул бытиеге пассивдүү адаптация (Мамбетакунов, 2008; 300).

Маданият окутуу маданий ишкердиктин жыйынтыктарын гана изилдейт, ошондой эле теренирээк маселени чечет - маданияттын духун өздөштүрүү (менталитетти, маданий парадигманы, традицияларды ж.б.у.с.). Маданиятта маданияттын экинчи коммуникативдик катмары табылат.

Ошентип, маданияттын феномени татаал болуп калды жана аны изилдөөнүн ушул этабында ар түрдүү аспектерде сүрөттөгөн мамилелердин жана интерпретациялардын көптүгү укуктуу. Биздин изилдөө үчүн төмөнкү абал маанилүү маңызга ээ:

- маданият бул материалдык жана рухий чыгармачылыктын жемиштеринде, эмгектин ыктарын жана усулдарын үйрөнүү мүнөзүндө, интеллектуалдык ишкердикте, жеке дене жана рухий өнүгүүдө көрсөтүлгөн адамдардын жашоо ишкердигин уюштуруунун деңгээли.
- башкаруу бул индивиддин өз алдынчалык эмес социалдык сферасы, коомдун бардык социалдык системасынын туура баруучу мүнөздөмөсү, ошондуктан ар кайсы коомдук кубулушта анын социологиялык маданий аспекти жашайт;
- башкаруу жеке жана ар бир адамдын, адамдардын тобунун, социалдык, кесиптик жана улуттук жалпылык, бүтүн бардык коомдун ачык көрсөтүлгөн маңыздуу белгисине ээ;
- башкаруунун маңызы баарынан мурда ишкердикте көрүнөт, тарыхый өнүгүүнүн процессинде топтолгон жетишкендиктердин жана баалуулуктардын гана биримдигинде эмес; личносттун маданий потенциалы бир катар элементтердин айкалышын, башкарууда

башкалардан бөлөкчө “чөйрөлөрүн” көрсөтөт – физический, акыл, нравалык, эстетикалык, укуктук, саясий, кесиптик, жүрүм-турумдук ж.б. Ар бир башкаруунун элементиңде төрт фундаменталдык сапат бөлүнүп чыгат: тандоонун билимдери, сезим же мамиле, тандоонун себеби, кызыгуу жана аракеттер:

- башкаруунун маданиятын негизги социалдык функциясы – бул адам чыгармачылыгы, б.а. личность маданияттын абсолюттук объективдүү жана субъективдүү предмети катары (Мамбетакунов, 2008; 300).

Мунун баары личностто билим берүүнүн процессинде, кесиптик жана эмгектик үйрөнүүнүн процессинде өнүгөт. Биздин изилдөөбүз жалпы маалымат мекемелерине адистерди даярдоого багытталбасын, биз негизги көңүлдү “педагогикалык башкаруу” категориясына бурабыз. Берилген түшүнүк дале тийиштүү маани берүүгө ээ боло элек жана категориялуууда педагогиканын аппаратын таба албады. Көбүнчө саясий, экономикалык, эстетикалык, укуктук педагогиканы бөлүп көрсөтүшөт жана азыраак педагогикалык маданиятты тийип өтүшөт.

Азыркы мезгилде педагогикалык башкаруу боюнча изилдөөгө окумуштуулардын күчөтүлгөн кызыгуусу байкалат. Бирок илимий адабиятта биз бул түшүнүктү түшүндүрүүдө бирдиктүүлүктү таппадык. Авторлордун бири личносттун социалдаштыруу механизм караганда “кесиптик маданият” терминин пайдаланышат, башкалары – аны “жалпы башкаруу” түшүнүгүнө каршы коюшат. Үчүнчүлөрү, тескерисинче, анда личносттун жалпы башкаруунун бир бөлүгүн көрүшөт.

Педагогикалык кесип коом тарабынан кесиптик ишкердиктин белгилүү түрүндө аны локалдаштыруунун эсебинен тике өткөрүп берүүгө максаттуу багытталган керектөөсүн камсыз кылуу үчүн жаралгандыктан, биз “педагогикалык башкаруу” педагогикалык ишкердиктин маданиятынын анык мүнөзү деп эсептейбиз, жана, бир жагынан, өзү менен башкаруунун подсистемасын жана өзгөчө түрүн, ал эми башка жагынан, анын ар бир түрүндө болгон элементти түзөт. Андан сырткары, педагогикалык маданият өзүндө материалдык маданияттын элементтерин (ишкердиктин ыктарына окутуу) жана рухий маданиятты (рухий дүйнөнүн калыптанышы) үзгүлтүксүз бириктирет. Бир катар авторлор В. Виноградов, А. Синюк ж.б. кесиптик структураны маданияттын мындай элементтери болгон дене тарбия, рухий маданият, акыл ишкердигинин маданиятын бөтөнчө интегралдык сүрөттөө деп эсептешет (Васильев, 1990; 144).

Педагогикалык башкаруудагы маданиятты личносттун, жалпы маданиятынын ажырагыс бөлүгү сыягы карап жатып, Т.В. Иванов бул түшүнүк педагогдун личностунун интегративдик сапаты дейт (жогорку методологиялык жана методикалык маданият, чыгармачыл ишкердикке даярдык ж.б.); маданият таануу (культурологический) тажрыйбасы (маданият жөнүндө билими бар, аны менен жана анда мамиле кылуу, анын кайра жаратууга жөндөмдүүлүгү); жаңы педагогикалык ой (маданияттын маданий-шартталган түшүнүгүнө, таануусуна жана баштан өткөрүүсүнө жөндөмдүүлүк).

“Педагогикалык менеджмент” термини менен катар “башкаруучулук боюнча бирдиктүү” түшүнүгү колдонулат, анын аныктамасына маанилеш мамиле жок болсо да. Ошентип, В.А. Слостенин муну көрсөтөт: “башкаруучулук” педагог личностунун мектепти башкарууда баалуулуктарды жана технологияларды өздөштүрүүгө, өткөрүп берүүгө жана жаратууга багытталган башкаруучулук ишкердигинин ар башка түрлөрүндө чыгармачыл өзүн реализациялоонун чеги жана ыгы болот. Н.М.Таланчук башкаруучулук “объективдүү

башкаруучулук функцияларын ишке ашыруу боюнча тарбиялык процессти башкаруунун конкреттүү маселелерин аткарып жатканда педагогтун ишкердигинин чебердиги, “сондуктун чеги катары” карайт. “Педагогикалык башкаруучулук маданияты” түшүнүгү “башкаруунун маданияты” түшүнүгүнө жакын. Бирок алар бирдей. Биринчиси адистин кесиптик-личносттук сапаттарын мүнөздөйт, экинчиси – анын ишкердигин. Башкаруучулук маданияты башкаруу маданиятынын эң маанилүү өбөлгөсү болот, мындай бөлүү анчалык чоң эместигин моюнга алуу керек.

Спецификалык кесиптик кубулуш катары башкаруучулук-педагогикалык адамзаттын башкаруучулук тажрыйбасына адис тарабынан ээ болуунун белгилүү деңгээли, адамдын личностунун дал педагог катары өнүгүү деңгээли менен жетишилген, анын умтулуусу менен өзүнүн ишкердигин тынымсыз жаңылоону туюндурат. Анда адистин өзүнүн ишкердигине мамилеси, мекеменин педагогикалык процессин башкарууда анын маңызын, өзүнүн ролун жана өзүнүн ордун, башкаруучулук даярдоонун мүнөзүн, башкаруучулук ишкердигинин стилин, сүйлөшүүнү, жүрүм-турумду, өзүн жаңылоого мамилени түшүнүү көрсөтүлөт.

Башкаруучулук, ошентип өзү менен психопедагогикалык ишеним жана чебердиктин синтезин, жалпы өнүгүүнүн башкаруучулук-педагогикалык сапаттарын, башкаруучулук этиканын жана көп кырдуу мамилелердин системасын, ишкердиктин жана жүрүм-турумдун стилин туюндурат. Личносттун өз ара шартталган бул компоненттерин бириктирип, башкаруучулук маданияты алардын ар бирин жогорку катар деңгээлине чейин байытат жана өрчүтөт. Башкаруучулук-педагогикалык ишкердиктин процессинде анын ишке ашуусунун зарыл шарты сыяктуу жаралат жана өнүгөт.

Илимий адабияттарда бул түшүнүктөрдү изилдөө, алардын түрдүү чечмеленээрин көрсөттү. Маданиятты түшүнүүдөгү эң бир талаштуу учур - анын аныктамасын берүү. Азыр маданияттын аныктамасынын ондогон түрү бар, анын үстүнө, алардын ичинде бири-бирине карама-каршы келгендери да жок эмес.

Башкаруунун негизги принциптеринин бири болуп анын туруктуу жаңыланып туруусу эсептелет. Бул, баарыдан мурда, окутуунун жаңы технологияларын жана методикаларын өздөштүрүү, уюштуруучулук жана башкаруучулук түзүмдөрдүн өзгөрүшү ж.б. Билим берүүнү жаңыртууга байланыштуу анын түзүмүн жана мазмунун жаңы шарттарда өркүндөтүү маселеси актуалдуу болууда. Бул маселелердин чечилиши олуттуу даражада инновациялык жолдор менен байланышкан.

Педагогикалык кесип коом тарабынан кесиптик ишмердүүлүктүн белгилүү бир түрүндө аны локалдаштыруунун эсебинен тике өткөрүп берүүгө максаттуу багытталган керектөөсүн камсыз кылуу үчүн жаралгандыктан, бизбашкаруу педагогикалык ишмердүүлүктүн анык мүнөзү деп эсептейбиз, жана бир жагынан, өзү менен башкаруунун подсистемасын жана өзгөчө түрүн, ал эми башка жагынан алганда, анын ар бир түрүнөн орун алган элементти түзөт.

Акыркы мезгилдерде билим бер тутумун башкарууга байланыштуу “педагогикалык менеджмент” термини колдонулат. Педагогикалык менеджмент – бул баарыдан мурда билим берүү процессин башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатууга багытталган принциптердин, усулдардын, уюштуруу формаларынын жана технологиялык ыкмалардын комплекси.

Педагогикалык менеджмент термининин аныктамасы окумуштуулар тарабынан бирдей маани берилбесе да, бул термини менен катар “башкаруучулук маданияты” түшүнүгү

колдонулууда. Маселен, В.А.Сластенин, И.Ф.Исаев, Е.Н.Шиянов мындай дешет: “башкаруучулук маданият” жетекчинин мектепти башкарууда баалуулуктарды жана технологияларды өздөштүрүүгө, өткөрүп берүүгө жана жаратууга багытталган башкаруучулук ишмердүүлүгүнүн ар башка түрлөрүндө чыгармачыл өзүн реализациялоонун ченеми жана ыгы болот. П.И.Третьяков башкаруучулук маданиятты “объективдүү башкаруучулук функцияларын ишке ашыруу боюнча тарбиялык процессти башкаруунун конкреттүү милдеттерин аткарып жаткандагы жетекчинин ишмердүүлүгүнүн чеберчилиги катары карайт. “Башкаруучулук маданият” түшүнүгү “башкаруунун маданияты” түшүнүгүнө жакын, бирок алар бирдей эмес. Биринчиси, адистин кесиптик-инсандык сапаттарын, экинчиси, анын ишмердүүлүгүн мүнөздөйт. Башкаруучулук маданият башкаруу маданиятына эң маанилүү өбөлгө болот, мындай бөлүү анчалык эле зарыл эместигин моюнга алуу керек.

Бул сапаттардын бири-бири менен байланышы 1. -сүрөттө көрсөтүлдү:

Мектептеги башкаруучулук ишмердүүлүгү

Спецификалык кесиптик көрүнүш катары мугалимдин башкаруучулук-педагогикалык адис тарабынан адамзаттын башкаруучулук тажрыйбасына ээ болуунун белгилүү деңгээли, адамдын так ушул жетекчи катары өнүгүү деңгээли менен жетишилген, анын умтулуусу менен өзүнүн ишмердүүлүгүн тынымсыз жаңылоону туюндурат. Анда адистин өзүнүн ишмердүүлүгүнө болгон мамилеси, мекеменин педагогикалык процессин башкарууда анын маңызын, өзүнүн ролун жана ордун, башкаруучулук даярдыктын мүнөзүн, башкаруучулук ишмердүүлүгүнүн стилин, сүйлөшүүнү, жүрүм-турумду, өзүн жаңылоого болгон мамилени түшүнүү көрсөтүлөт.

Башкаруучулук, ошентип, өзү менен психологиялык - педагогикалык ишеним жана чеберчиликтин, жалпы өнүгүүнүн жана башкаруучулук-педагогикалык сапаттардын, башкаруучулук этиканын жана көп кырдуу мамилелердин системасынын, ишмердүүлүктүн жана жүрүм-турумдун стилинин синтезин туюндурат. Инсандын өз ара шартталган бул компоненттерин бириктирип, башкаруучулук маданият, алардын ар бирин жогорку катардагы деңгээлге чейин байытат жана өөрчүтөт.

Башкаруучулук башкаруучулук-педагогикалык ишмердүүлүктүн процессинде анын ишке ашуусунун зарыл шарты сыяктуу жаралат жана өнүгөт. Аны менен бирге кесиптик ишмердүүлүк педагогдун өзүнө да, кесиптик маанилүү сапаттарына да бир катар өзгөчө талаптарды коюп, анын өсүшүнө таасир кылат, ошондуктан мектептеги ишмердүүлүктү башкаруунун өзгөчөлүгүн бөлүп көрсөтөбүз: Таблица 1.

Таблица 1. Мектептин өнүгүүсүндөгү башкаруунун өзгөчөлүктөрү

Биринчи өзгөчөлүк	Экинчи өзгөчөлүк	Үчүнчү өзгөчөлүк	Төртүнчү өзгөчөлүк
- жалпы билим берүү бүгүн үчүн мамилени кылат, балдардын маалыматтык социалдык илгерилеген категориясы менен иштеп жатканын эсте тутуусу керек;	- мектеп педагогунун башкаруучулук ишмердүүлүгүнүн эң негизги мүнөздөмөлөрүнүн бири болуп, анын татаалдыгы эсептелет. Жумуш убактысынын көп бөлүгү (63,8%) түрдүү пландагы окуу-тарбия жагдайларынын, окуучулар, ата-энелер менен, жумуш боюнча коллегалар жана башка педагогикалык процесстин катышуучулары менен сүйлөшүү кырдаалында өтөрү белгиленген. Андан сырткары, мугалимдер кеңешмелердин, усулдук иш чаралардын,	Үчүнчү өзгөчөлүк - башкаруучулук-педагогикалык ишмердүүлүктүн чыгармачыл мүнөзү мугалим өзү окуучу жамаатын уюштуруп, окуу процессин балдардын өнүгүүсүн жетектеп, ишмердүүлүгүнүн чөйрөсүн өзү менен шартталат. Ошону менен катар мугалимдин ишмердүүлүгү тынымсыз өзгөрүүдө жана өсүүдө болот, бул билим берүүнүн мазмунун дайыма жаңыртуу менен педагогикалык башкаруунун жаңы идеяларынын жана усулдарынын дайыма пайда болуусунан,	Төртүнчү өзгөчөлүк педагогикалык башкаруу “ишмердүүлүктүн орду” болот, б.а., башкалардын ишмердүүлүгүн уюштуруучу ишмердүүлүк, атап айтканда, мугалимдердин жана окуучулардын ишмердүүлүк орду бар. Мектеп жетекчисинин ишмердүүлүгү педагогдордун жана окуучулардын ишмердүүлүгүнүн үстүндө курулган сыяктуу. Ошондой эле максаттар да педагогдордун, балдардын, ата-энелердин ишмердүүлүгүн уюштуруу аркылуу ишке ашырылат.

окуучулар башкаруунун
жамаатынын түрдүү формаларын
ишмердүүлүгүн жаңылоодон
жетектөөнүн ж.б. көрүнүп турат;
иштеринде
катышат.
Жыйынтык катары,
көпчүлүк
педагогдордо жана
жетекчилерде (45%)
алсыроо,
көңүлсүздүк,
ашыкча
чарчагандык
сезилет;

Мектептеги педагогдун жана жетекчисинин окуу-тарбия процессин башкарууну бир нече аспектиде кароого болот:

- жалпы мектептин ишин башкаруу (директор);
- окуу, окутуу иштерин башкаруу (окуу бөлүмүнүн башчысы);
- тарбиялык (класстык, мектептен тышкаркы) иштерди башкаруу (тарбия иштери боюнча директордун орун басары, социалдык педагог, мектеп психологу ж.б.);
- чарба иштерин башкаруу (чарба иштери боюнча директордун орун басары, ата-энелер комитети);
- мугалимдердин, окуучулардын окуу иштерин жана жүрүм-турумун, инсандык жактан калыптануусун башкаруу ж.б.

Бир күндүн ичинде орто мектептин жетекчилери жүзгө жакын башкаруучулук функцияларды, б.а., аткарылган иштердин (операциялардын) мазмунунун окшоштугу жана алардын максаттуу багытталышы менен айырмаланган башкаруучулук ишмердүүлүгүнүн адистештирилген түрлөрүн аткарганы адистер тарабынан эсептелген. Бул окуу процессин да, жамааттын социалдык өсүшүн, эмгек жана техникалык коопсуздугун, жалпы иш кагаздарын, кадрларды, материалдык-техникалык жабдууну, күндөлүк оңдоолорду башкарууну уюштурууну жана жаңылоону, тарбиялык жана усулдук процессти пландуу башкаруу ж.б. ата мекендик башкаруу теориясында башкаруунун конкреттүү функцияларын өзүнө камтыган төрт негизги функция: пландоо, уюштуруу, жөнгө салуу жана көзөмөлдөө деп ажыратылат.

Адистин ийгиликтүү ишмердүүлүгүнүн шарттарынын бири болуп ишмердүүлүктө өнүккөн жана адамдын ага болгон жарамдуулугун аныктаган ылайыктуу жөндөмдүүлүктөрдүн болуусу. В.А.Федорованын аныктамасы боюнча, “жөндөмдүүлүк – бул ушул инсандын белгилүү ишмердүүлүктүн талаптарына ылайык келүүсүнүн даражасы, бир сапаттын башкалар менен болгон комбинациялары ачылып көрсөтүлөт”. Жөндөмдүүлүктүн ар кыл түрлөрүн бөлүп көрсөтүүгө болот: ар түрдүү ишмердүүлүктүн түрлөрүн аткаруунун негизин түзгөн жалпы жөндөмдүүлүктөр (ишке жөндөмдүүлүк, чыдамкайлык,

тырышчаактык, активдүүлүк ж.б.у.с.); ишмердүүлүктүн конкреттүү түрлөрүн аткаруунун ийгилигинин негизин түзүүчү атайын (кесиптик) жөндөмдүүлүктөр.

Проблеманы изилдөөнүн жүрүшүндө адиске кайсыл жөндөмдүүлүктөрдүн жыйындысы, анын кесиптик ишмердүүлүгүн ишке ашыруу мүмкүнчүлүктөрү менен камсыз кылары аныкталган. Мисалы, башкаруучулук ишмердүүлүк мектеп жетекчисинен коммуникативдүүлүктү, чечкиндүүлүктү, лидерликти (уюштуруучулук жөндөмдөрдү), тырышчаактыкты ж.б. талап кылат. Аткарылуучу ишмердүүлүктөгү жаңычыл элементтер боюнча аткаруучулук жана чыгармачыл жөндөмдөрдү айырмалашат. Чыгармачылык – башкаруучулук ишмердүүлүктүн зарыл компоненти экени шексиз. Жетекчинин инсанынын психологиялык түзүмүнүн ядросу болуп математикалык же көркөм жөндөмдүүлүктөргө караганда бир топ сейрек учуроочу уюштуруучулук жөндөм эсептелет.

Илимий адабияттарда уюштуруучулук жөндөмдүүлүк үч негизги топчого бөлүнөт:

Таблица 2. Мектепти өнүктүрүүдө жетекчинин уюштуруучулук жөндөмдүүлүгүнүн негизги топтору

Уюштуруучулук байкагычтык, ал өзүнө төмөнкүлөрдү камтыйт:	Башкаларга эрки жана эмоциялары менен кылуу катары каралган эмоционалдык-эрктик аракетчилдик жөндөмдүүлүгү.	Уюштуруучулук ишмердүүлүгүнө болгон жөндөмдүүлүк, ал өзүнө төмөндөгүлөрдү камтыйт:
а) психологиялык тандап алуучулук (өз ара мамилелердин кылдаттыгына көңүл буруу, жетекчилердин жана карамагындагылардын эмоционалдык абалынын синхрондуулугу, өзүн бирөөнүн ордуна кое билүү жөндөмдүүлүгү);	а) кайраттуулук, “дүрмөттөө” жөндөмдүүлүгү жана айланадагыларды максатка жетүүдө өзүнүн тилеги, умтулуусу, ишеничи жана оптимизми менен дүрмөттөө);	а) себептүү факторлордон баштап кесиптик даярдык менен аяктаган уюштуруучулук ишмердүүлүккө болгон даярдык;
б) интеллекттин практикалык багытталышы (жетекчинин педагогикалык маселелерди чечүү үчүн коллективдин психологиялык абалы тууралуу маалыматты пайдаланууга прагматикалык багыт алуусу);	б) талап кое билүү, айланадагыларга талаптарды жолго коюуда жана ишке ашырууда “өзүнүкүнө” жетишүү жөндөмдүүлүгү.	б) ишмердүүлүк процессиндеги тап, б.а., “тонус”, канааттануу жана ишке болгон жөндөмдүүлүк ж.б.
в) психологиялык такт (б.а., өзүнүн психологиялык тандоосунда жана		

прагматикалык багыт алышында чектен чыкпоо жөндөмдүүлүгү).

Адистин башкаруучулук ишмердүүлүктөн көп аспектилүү көрүнүштөрүн, анын кесиптик даярдыгына болгон талаптарды талдап, мугалимдин башкаруучулугун төмөнкүдөй деңгээлин көрсөтүүгө болот:

□ башкаруучулук ишмердүүлүктүн базалык деңгээлин – инсандын маалымат билимдеринин кеңири базасында калыптануучу башкаруучулук билимдеринин жана кызыкчылыктарынын системасы, кругозору түзөт (анын көрсөткүчү катары активдүү аракеттеги түшүнүк запасы, кызмат кылат). Педагогикалык системаларды башкаруу жаатындагы кругозор менен эрудиция окуу-таанып билүү ишмердүүлүк процессинде өнүгөт.

□ адистин башкаруучулугу дүйнө таанымдык деңгээли –ынаным системасын жаратат, башкаруучулук ишмердүүлүк процессиндеги кызыкчылыктарда, турмушта тигил же бул нерсеге артыкчылык берүүдө жана баалуулукка багытталууда аксиологиялык ишмердүүлүк, рефлексия, өзүн таанып билүү аң-сезими калыптанат. Анын көрсөткүчү – жетекчинин идеялык позициясы. Ынаным педагогдун дүйнө таанымдык позициясында калыптанат.

Инсандын эмоционалдык чөйрөсүнүн өнүгүшүн жана гуманисттик багытталуусун көрсөтүүчү сезим башкаруучулук ишмердүүлүктөгү жүрүм-турумдун эмоционалдык каныккандыгын аныктайт.

Белгилүү болгондой, педагогикалык башкаруу ишмердүүлүгү: интеллектуалдык (когнитивдик, гнесеологиялык, илимий-теориялык), эмоционалдык (мотивациялык-баалуулуктук, эмоционалдык-психологиялык) жана эрктик (практикалык-ишмердүүлүк, операционалдык-технологиялык) сыяктуу өз ара байланышкан үч подсистемага ээ экенин эске алып, педагогдун башкаруучулук өзүнө, биз белгилегендей, аксиологиялык, гнесеологиялык жана технологиялык негизги үч компонентти камтыйт.

Жалпы билим берүүчү мектептин директорунун башкаруучулук маданиятына эмнелер кирет? деген суроого жооп алуу максатында сурамжылоо жүргүзүлдү.

Кара-Кулжа районундагы сурамжылоого алынган мугалимдеринин пикири боюнча педагогтун жана жетекчинин башкаруучулук ишмердүүлүгүнө төмөндөгүлөр кирет:

□ мектепте мугалимдер өз мектеби менен жана педагогикалык жамааты менен сыймыктангандай шарттарды түзүү;

□ мектеп мугалимдери жана кызматкерлери өз идеялары, сунуштары жана эскертүүлөрү мектеп администрациясы тарабынан дайыма караларына жетишүү;

□ бардык маанилүү чечимдер мугалимдер менен, жамаат менен жана окуучулар менен алдын ала талкулоо;

□ мектеп администрациясы жана педагогикалык жамаат жаңы келген жаш мугалимди сүймөнчүлүк менен тосуп алуу;

□ мугалимдердин инновациялык жана көз карандысыз – чыгармачылык иштерин мактоо;

□ мугалимдердин мектеп директоруна кесиптик оор жана башка кырдаалдарда колдоо издеп эркин кайрыла алуусу;

- окуучулар жана окуучулук өзүн-өзү башкаруу комитетинин мүчөлөрү директордун каанасына ар кандай маселе боюнча коркпой кире алуусу;
- мугалимдер менен окуучулар директорго өз идеяларын, ойлорун жана сырларын ишенип айта алуусу;
- мектеп директорунун мугалимдерге жана окуучуларга болгон сый мамилеси.

Адис-педагогдун башкаруучулук ишмердүүлүгүнүн маңызын мүнөздөп жатып, аны мазмундуу чечмелөөнүн төмөнкү аспектилерин бөлүп көрсөтүшөт: башкаруучулуктун баалуулугу, процесси, жыйынтыгы. Башкаруучулук-педагогикалык баалуулук мүнөздөмөсү, аны коомдук баалуулук жана инсандык баалуулук катары кароону божомолдойт.

Башкаруучулук-педагогикалык ишмердүүлүк жалпы билим берүү системасын башкаруунун тарыхый-маданий тажрыйбасын интеграциялайт жана адамдардын өз ара аракеттер чөйрөсүн жөнгө салат. Башкаруучулук-педагогикалык ишмердүүлүктүн жыйынды субъектиси катары социализациялоо жана билим берүү процессинин максатын жана мазмунун аныктоочу бүткүл коом эсептелет, ал эми билим берүү боюнча өз ара аракеттенүүсүндө бул буюртманы ишке ашыруунун катышуучусу катары жетекчилер, тарбиячы, педагог, ата-энелер эсептелет.

“Мектептин азыркы этаптагы өнүгүүсүндөгү иновациялык башкаруучулуктун маңызы жана мазмуну” аттуу макалада төмөнкүдөй жыйынтыктар чыгарылды.

Мектептин азыркы этаптагы өнүгүүсүндөгү иновациялык башкаруучулуктун маңызы жана мазмуну жөнүндө илимий- теориялык негиздери жетишерлик толук ачылып берилген эмес. Ошондой эле темага байланыштуу китептер кыргыз тилинде абдан эле аз. Мектептин азыркы этаптагы өнүгүүсүндөгү иновациялык башкаруучулуктун маңызы жана мазмуну жөнүндө китептер жазылууга муктаж.

Жалпы билим берүүчү мектептеги башкаруучулук кесиптик ишмердүүлүктүн негизги курамдык компоненти болуп эсептелет; ал өзүнө социалдык сапаттар - адамдар арасындагы мамилелерди сактоо ыкмасы; рухий каада - салттын жана маданияттын жалпы адамзаттык жана улуттук аспектиси; кесиптик ишмердүүлүгүнүн жана мугалимдин, жетекчинин инсандык касиеттеринин чөйрөсү – позициясы, сапаттары, кесиптик жана уюштуруучулук билгичтиктери, жүрүм - турум ж.б.у.сыяктуу педагогдун инсанынын интегративдик мүнөздөмөлөрүн камтыйт.

Билим берүү жана билим берүүнү тейлөө жаатындагы изилдөөлөр мектеп мугалиминин башкаруучулугун терең анализдөө жана андан ары өркүндөтүү зарылдыгы жөнүндө жыйынтык чыгарууга мүмкүнчүлүк берет.

Мугалимдин башкаруучулук маңызы баалуулук, процесс жана аракеттердин белгилүү бир натыйжасы сыяктуу өзгөчөлүктөр менен мүнөздөлөт. Макаладан айкын болгондой, педагогдун ийгиликтүү кесиптик ишмердүүлүгү үчүн шарттардын бири болуп адистин квалификациялык мүнөздөмөсүндө аныкталган сапаттар эсептелет. Алардын ичинде пландаштыруу уюштуруучулук, башкаруучулук сапаттар, көзөмөлдөө жана өзүн-өзү көзөмөлдөө, талаптагыдай анализ жүргүзүү жана башкалар маанилүү орунда турат.

Колдонулган адабияттар:

1. Васильев, Ю.В. Педагогическое управление в школе: методология, теория, практика [Текст] /Ю.В. Васильев. – М.: Педагогика, 1990. – 144с.

2. Данкман, А.М. Структура и содержание управленческой деятельности в профессиональном лицее [Текст]: дис.... канд. пед. наук / А.М.Данкман. – СПб., 1997. – 238 с.
3. Конаржевский, Ю.А. Менеджмент и внутришкольное управление [Текст] / Ю.А. Конаржевский. – М.: Центр «Пед. поиск», 2000. – 224 с.
4. Мамбетакунов, Э. Педагогиканын негиздери [Текст] / Э.Мамбетакунов, Т.Сияев. – Бишкек: Айат, 2008. – 304 б.
5. Матикеев, Т.К. Болочок мектеп жетекчилеринин башкаруучулук маданиятын калыптандыруу усулдары жана ыкмалары [Текст] /Т.К.Матикеев, Ж.Каниметов // Ж.Баласагын атындагы КУУ Жарчысы.- 2013.- №1. – 343-347 б.

References:

1. Vasiliev, Yu.V. Pedagogical management at school: methodology, theory, practice [Text] /Yu.V. Vasiliev. - M.: Pedagogy, 1990. - 144s.
2. Dankman, Im.M. Structure and content of managerial capacity in a professional person [Text]: dis.... blood. pedagogical sciences / A.M.Dankman. - St. Petersburg, 1997. - 238 P.
3. Konarzhevsky, Yu.A. Management and intrapersonal management [Text] / Yu.A. Konarzhevsky. - M.: Center "Ped. buses", 2000. - 224 p.
4. Mambetkunov, E. Fundamentals of pedagogy [Text] / E.Mambetkunov, T.Siyayev. - Bishkek: Ayat, 2008. - 304 P.
5. Matikeev, T.K. Methods and approaches to the formation of managerial culture of future school leaders [Text] /Т.К.Матикеев, Ж.Каниметов // J.Lebediny Vestnik named after Balasagyn.- 2013.- No. 1. - 343-347 p.

ПСИХОЛОГИЯ

УДК : 159.9:177.1(575.2)(04)

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1 (1)-146-150

Ниязова Ж.К., Нурбек к. С.

Философия илимдеринин кандидаты, доцент, психология кафедрасы,
Ж.Баласагын атындагы КУУ,

Окутуучу, психология кафедрасы, Ж.Баласагын атындагы КУУ

Ниязова Ж.К., Нурбек к. С.

Кандидат философских наук доцент, кафедра психологии, КНУ им. Ж. Баласагына,
Преподаватель, кафедра психологии, КНУ им. Ж. Баласагына

Niyazova Zh.K., Nurbek k. S.

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Department of Psychology,
KNU named after Zh. Balasagyn,

Lecturer, Department of Psychology, KNU named after Zh. Balasagyn

**ВЕРБАЛДЫК ЭМЕС ЭТИКЕТТЕГИ ЖАҢСОО ЭМБЛЕМАЛАРЫНЫН РОЛУ
РОЛЬ ЖЕСТОВЫХ ЭМБЛЕМ В НЕВЕРБАЛЬНОМ ЭТИКЕТЕ
THE ROLE OF GESTURE EMBLEMS IN NON-VERBAL ETIQUETTE**

Аннотация: Бул макалада жаңсоо эмблемаларынын вербалдык эмес этикеттеги ролуна талдоо берилген. Изилдеп жаткан проблема абдан актуалдуу жана практикалык мааниге ээ. Изилдөөнүн натыйжаларын практикалык колдонуу башка этностук жана маданий системалардын өкүлдөрү үчүн этикет боюнча сунуштарды даярдоо процессинде да мүмкүн, бул маданияттар аралык ишкер байланыштарды ийгиликтүү өнүктүрүү үчүн маанилүү, ошондой эле келип чыккан маселелерди чечүүгө мүмкүндүк берет. маданияттар аралык байланыш процессинде.

Аннотация: В данной статье представлен анализ роли жестовых эмблем в невербальном этикете. Исследуемая проблема имеет большую актуальность и практическую значимость. Практическое применение результатов исследования возможно также в процессе подготовки рекомендаций по этикету для представителей других этнокультурных систем, что немаловажно для успешного развития межкультурных деловых контактов, а также позволяет решать вопросы, возникающие в процессе межкультурной коммуникации.

Abstract: This article presents an analysis of the role of gesture emblems in non-verbal etiquette. The problem under study is of great relevance and practical significance. The practical application of the results of the study is also possible in the process of preparing recommendations on etiquette for representatives of other ethnic and cultural systems, which is important for the successful development of intercultural business contacts, and also allows you to solve issues that arise in the process of intercultural communication.

Негизги сөздөр: маданияттар аралык байланыш, вербалдык эмес этикет, ишараттар-эмблемалар, вербалдык эмес коммуникация каражаттары, этикет нормалары.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, невербальный этикет, жесты-эмблемы, невербальные средства общения, этикетные нормы.

Keywords: intercultural communication, non-verbal etiquette, emblem gestures, non-verbal means of communication, etiquette norms.

Исследования в области эволюции человеческих систем общения позволяют утверждать преобладание визуальных средств общения. Существенный пласт этикета – это невербальный этикет, т.к. наибольшая часть информации передается визуально, оптическим путем. Этот факт доказывают результаты исследования известного психолингвиста Меробяна, которые показывают, что в повседневном акте коммуникации слова человека составляют – 7%, звуки и интонации 38% и неречевое взаимодействие 55%. Таким образом, процесс общения можно охарактеризовать словами Публиция: «Говорим голосом, беседуем всем телом».

Вторичность же вербальных (словесных) средств общения проявляется в том, что во многих этикетных ситуациях словесные выражения даже не предусматриваются. Любая этикетная ситуация превращает поведение человека в определенную последовательность жестов, т.е. в этой ситуации нужно быть готовым к тому, что любое движение может быть соответствующим образом истолковано.

К невербальным средствам общения относят: мимику, позы, взгляд собеседника и расстояние в момент акта коммуникации, которые, так же как интонации способны придавать эмоциональную окраску сообщению. В репертуаре кинесических средств общения ведущее место занимают жесты, которые несут много информации, могут, как дополнять, так и опровергать смысл вербальной речи. Чаще всего они употребляются подсознательно. Таким образом, мы видим, что жесты выполняют различные функции: с их помощью можно обозначать предметы, выражать эмоции и чувства, а также заменять собой речь. Для того, чтобы иметь более полное представление о жестах в невербальном этикете можно обратиться классификации, предложенной Столяренко Л.Д. [5,с.362]. Поскольку главным объектом исследования невербального этикета являются жесты-эмблемы, здесь следует остановиться подробнее. Жесты-эмблемы это своеобразные заменители слов или фраз в общении, поэтому их называют «лексикализированными жестами».

Исторически сложилось так, что эмблемы всегда олицетворяли сугубо конкретные понятия и объекты, это могут быть нравственные категории, хорошо известные и точно определяемые человеком – мужество, трусость, праздность и т.п.

По определению Похлебкина В.В., «эмблема – это идея, в которой существует молчаливая договоренность, общее понимание либо в масштабе целой страны, региона или всего мира» [1,с.26]. Эмблема, следовательно, должна обладать узнаваемостью практически интернациональной, или, по крайней мере, общенациональной. Но есть эмблемы и с еще более узким географическим ареалом распространения, со своим специфическим содержанием для того или иного народа или узкой этнической группы.

Жесты-эмблемы – это жесты, которые сильно варьируют от одной культуры к другой, сохраняя при этом свою форму и значение. Иногда внутри одной и той же культуры использование эмблем отличает один социальный слой от другого, одно поколение от другого, один пол от другого и, наконец, один регион от другого.

Случаи наиболее частого использования жестовых эмблем:

1. Когда вербальный обмен невозможен по причине шума, дистанции, ситуации.
2. При замене или подчеркивании слова или выражения, не имеющего достаточную силу.
3. При выборе положения, позы: театральное, агрессивное, комическое и т.п.

4. Они также могут заменить словесное выражение или усилить его. Они могут еще противоречить смыслу, в том случае они являются источником иронии и цинизма, или могут выражать желание быть заодно с собеседником, без ведома других.

Термин «эмблема» впервые был введен Д. Эфроном который выделяет эмблему на основе следующих характерных признаков:

1. Они могут быть прямо переведены одним или двумя словами или же целой фразой.
2. Их точный смысл признается всеми членами группы, принадлежащими к одной и той же культуре.
3. Они используются естественно и преднамеренно для передачи точного послания одному или нескольким собеседникам.
4. Смысл эмблемы и преднамеренный характер ее использования признаются (узнаются) получателем послания (информации).
5. Тот, кто использует эмблему, несет повествовательную ответственность за коммуникативный акт.
6. Они могут быть закодированы символически или же иконически и предполагают глобальную телесную деятельность (руки, направление головы, мимика лица и т.д.) [1,с.26].

В своем исследовании он придает особое значение символическому и эмблематическому характеру жестов, а именно с морфонологической и референциональной точки зрения.

По Эфрону, эмблема имеет смысл, который меняется в зависимости от лингвистического контекста и, следовательно, может быть использована при общении. Согласно этой перспективе, эмблема должна была бы иметь форму и стандартное значение и не иметь сходства с субъектом и объектом, на который она ссылается. Он придает эмблематическому жесту языковое качество, что можно найти и у Ж.Коснье: «Эти жесты заключаются в квази-лингвистических мимико-жестовых образцах и способны обеспечить коммуникацию без использования речи» [1,с.26]. Экман и Фризен дают более полное определение эмблемы, выдвигая на передний план следующие аспекты:

1. Невербальность эмблемы.
2. Намеренность ее использования.
3. Преднамеренность (эмиссия эмблемы предполагает адресат).
4. Ответственность эмиссара по отношению к своему жесту.

Новаторский аспект этого определения заключается в том, что содержит в себе и культурный аспект эмблемы. Действительно, эмблематические жесты не являются изолированными, а интегрированы в совокупность культурных данных, свойственных конкретной культуре. Для анализа эмблематического жеста необходимо обратиться к культурному контексту, внутри которого он был создан.

К Тюит, определяя эмблему, говорит о «лексикализованном жесте», термин «лексика» отсылает нас в область коммуникации, и, с его точки зрения эмблема употребляется без речи, а ее значение меняется от одной культуры к другой. В данном определении присутствуют два очень важных элемента: коммуникативный и культурный. Присутствие этих двух элементов первостепенно. Это определяет эмблему как элемент, вербальный перевод которого может состоять из одного или двух слов или целой фразы. Другим важным моментом является то, что когда эмиссар употребляет эмблему, он несет за полную ответственность за свой акт, он вступает в коммуникацию.

В определении, предложенном Б.Е. Ханна, также подчеркивается, что употребление эмблемы – это результат процесса сознательного, цель. Которого является коммуникация. Этот аспект взаимодействия вступает в игру, т.е. когда эмиссар производит эмблематический жест, он делает это сознательно с целью вступить в коммуникацию самому и вовлечь в нее своего собеседника.

Эмблематическое послание должно иметь отличительные и автономные черты, как по форме, так и по содержанию. Это требует его включения в глобальную систему, подчиняя его правилам и оно должно вписываться в данную социально-культурную группу. Это соглашение, которое управляет знаками для установления коммуникации, где качество выдвигает на передний план выбор формы знака и его смысла, которые подчинены сильной «согласованности», таким образом, что группы одного и того же типа очень сходны между собой. Эмблемы не нужно путать с иллюстраторами. Жесты, которые могут замещаться словом, называю квази лингвистическими или эмблематическими, а жесты которые иллюстрирую слово, называю иллюстративными [2,с.64]. Иллюстраторы – это жесты тесно связанные с речью, фразой, содержанием, контуром голоса и его высотой. Хотя они, также как и эмблемы, используются сознательно и преднамеренно, но в отличие от эмблем требуют сознательной фокализации. Большинство иллюстраторов не имеют точного перевода в лингвистических терминах.

В отличие от эмблем, которые могут использоваться независимо от речи, иллюстраторы всегда связаны с языковым актом, он являются фактом говорящего и никогда не являются фактом того, кто получает послание. Частота появления иллюстраторов обусловлена психологическим состоянием человека и сложностью передаваемого содержания. Они позволяют планировать взаимодействие собеседников. Известно, что не все виды жестовой деятельности являются знаками, но если считать, что эмблема – это знак, то важно знать под каким углом зрения она обследуется. Понятие «знак» претерпело много модификаций под влиянием философов, лингвистов и прочих ученых. С дихотомической теорией Ф. де Соссюра, мы входим в новую эру: означаемое/означающее, первое дает ментальную картинку, второе – акустическую. Он акцентирует на немотивированности связи между двумя сторонами знака.

Но мы констатируем с Пьерсом, что устанавливается другая связь между объектом и знаком, с одной стороны, между исполнителем и знаком с другой. По его мнению, знак никогда не представляет всей целостности объекта, но он принят исполнителем в границах контекста, где он находится. Природа отношений меняется в зависимости от связей, которые устанавливаются между знаком и объектом; речь идет о связях типа иконической. Икона может иметь разнообразный характер: сходство, например, такое как в диаграммах, метафорах, ономотипии. По определению Пьерса, икона – это то, что показывает такое качество и такую же конфигурацию качеств, какую обозначает объект, например, черное пятно для черного цвета, ономотопия, диаграмма. Икона – это «знак, определяющее и определяемое которого находятся в естественной связи, например, ономотопия» [3,с.364]. Эта связь коренным образом меняется, когда есть экзистенциалистская связь между объектом и знаком. Присутствие указанного объекта необходимо, его исчезновение сразу приведет к изменению. И, наконец, в игру вступает символическая связь. Мы можем сказать, что наиболее отдаленная связь между знаком и объектом – это полное исчезновение аналогичных экзистенциалистских связей.

Эти связи не устанавливаются навечно, Пьерс говорит о хрупкости знака, но он показывает нам ров, разделяющий реальный мир и нашу интерпретацию. Рассматривая эмблему с точки зрения таких связей, можно отметить, что связь между объектом и знаком символическая и иконическая, что зависит от природы связи, которая управляется соглашением. Таким образом, можно сказать, что эта связь не всегда была таковой. Отправная точка была намного более конкретной и более непосредственной. Именно по этой причине не будет бесполезным изучение эмблемы в этой перспективе, чтобы понять связь, которая соединяет эмблему с действительностью (реальность, которую она обозначает).

Этикетные нормы у каждого народа призваны регулировать сферу общения. Известно, что почти у всех народов существуют национальные «словари жестов», но их нельзя путать с жестовой системой глухонемых. И в каждом словаре имеются свои стандарты, накладывающие ограничения на систему их жестов. Различают жесты предписанные этикетом (рукопожатие), этикетно-нейтральные (сопровождающие разговор), этикетно-недопустимые (фамильярные, вульгарные).

Исходя из вышесказанного можно без преувеличения утверждать, что невербальный этикет предстает как совокупность предписаний и запретов, организованных рядом морально-этических принципов (вежливость, гостеприимство, терпимости).

Список использованной литературы:

1. Cosnier J. "Communication et langages gestuels" Paris, 1982.-С.26
2. De Jorio. La mimica degle antichi inverstigata nel gesture Napolitano. Naples 1832; Efron. Gesture and environment. New York, 1942.
3. Le Petit Robert – буква I стр 955
4. Похлебкин В.В. Словарь международной символики и эмблематики. – М.:, 1995.-С.522.
5. Столяренко Л.Д. «Основы психологии». – Ростов на Дону: Феникс, 1997. – С.632.

References:

1. Cosnier J. "Communication et langages gestuels" Paris, 1982.-С.26
2. De Jorio. La mimica degle antichi inverstigata nel gesture Napolitano. Naples 1832; Efron. Gesture and environment. New York, 1942.
3. Le Petit Robert – буква I стр 955
4. Pokhlebkina V.V. Dictionary of International symbols and emblematics. – M.:, 1995.-P.522.
5. Stolyarenko L.D. "Fundamentals of psychology". – Rostov on Don: Phoenix, 1997. – p.632.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 383.3.01

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1 (1)-151-154

Аразов К.

Кыргыз Республикасынын К. Дикамбаев атындагы Тышкы иштер министрлигинин
Дипломатиялык академиясы, магистрант

Аразов К.

Дипломатическая академия МИД КР им. К. Дикамбаева, магистрант

Arazov K.

K. Dikambayev Diplomatic Academy of the Ministry of Foreign Affairs of the Kyrgyz Republic,
Master's student

**ГЛОБАЛДЫК ТУРУКТУУ ЭНЕРГИЯГА ӨТҮҮДӨГҮ ЭНЕРГЕТИКАЛЫК
ДИПЛОМАТИЯ
ЭНЕРГЕТИЧЕСКАЯ ДИПЛОМАТИЯ В ПЕРИОД ПЕРЕХОДА К ГЛОБАЛЬНОЙ
УСТОЙЧИВОЙ ЭНЕРГЕТИКЕ
ENERGY DIPLOMACY IN THE TRANSITION TO A GLOBALLY
SUSTAINABLE ENERGY**

Аннотация: Глобалдык энергетика системасы казылып алынган отундарга дээрлик толук көз карандылыктан таза жана кайра жаралуучу энергия булактарына көбүрөөк көз карандылыкка өтүүдө. Бул төмөн көмүрөктүү энергияга өтүү энергия өндүрүүчүлөр менен керектөөчүлөрдүн ортосундагы мамилени түп-тамырынан бери өзгөртө тургандыктан, анын геосаясий кесепеттери азыр дүйнөлүк энергетика лидерлеринин негизги түйшүгү болуп саналат. Энергетикалык өткөөлдүн геосаясий кесепеттерин башкарууда өлкөгө колдоо көрсөтүү үчүн колдонула турган тышкы саясий инструменттердин арасында дипломатия эң маанилүүлөрдүн бири болуп саналат.

Аннотация: Глобальная энергетическая система переживает переход от почти полной зависимости от ископаемого топлива к большей зависимости от чистых и возобновляемых источников энергии. Поскольку этот переход к низкоуглеродной энергетике коренным образом изменит отношения между производителями и потребителями энергии, его геополитические последствия сейчас вызывают ключевую озабоченность мировых лидеров энергетики. Среди инструментов внешней политики, которые можно использовать для поддержки страны в управлении геополитическими последствиями энергетического перехода, дипломатия является одним из наиболее важных.

Abstract: The global energy system is undergoing a transition away from a nearly complete dependence on fossil fuels towards a greater reliance on clean and renewable energy sources. Because this low-carbon energy transition will fundamentally alter the relationship between energy producers and consumers, its geopolitical ramifications are now a key concern of global energy leaders. Among the foreign policy tools that can be leveraged to support a country in managing the geopolitical consequences of an energy transition, diplomacy is one of the most important.

Негизги сөздөр: туруктуу энергетика, энергетикалык өтүү, энергетикалык дипломатия, климат маселеси.

Ключевые слова: устойчивая энергетика, энергетический переход, энергетическая дипломатия, климатическая проблема.

Key words: sustainable energy, energy transition, energy diplomacy, climate problem..

Устойчивая энергия — это энергия, потребляемая с незначительной скоростью по сравнению с ее поставкой и с управляемыми побочными эффектами, особенно с воздействием на окружающую среду. Другим общим определением устойчивой энергии является энергетическая система, которая удовлетворяет потребности настоящего, не ставя под угрозу способность будущих поколений удовлетворять свои энергетические потребности. Не все возобновляемые источники энергии устойчивы. Хотя возобновляемые источники энергии определяются как источники энергии, которые естественным образом пополняются на человеческий временной масштаб, устойчивая (часто называемая «чистой») энергия не должна ставить под угрозу систему, в которой она принимается, до такой степени, что она не может обеспечить будущую потребность. Организационным принципом устойчивости является устойчивое развитие, которое включает в себя четыре взаимосвязанные области: экология, экономика, политика и культура. Наука устойчивости — это исследование устойчивого развития и науки об окружающей среде.

Технологии способствуют устойчивой энергетике, включая возобновляемые источники энергии, такие как гидроэлектроэнергия, солнечная энергия, энергия ветра, мощность волн, геотермальная энергия, биоэнергия, приливная энергия, а также технологии, направленные на повышение энергоэффективности. За эти годы расходы значительно уменьшились и продолжают падать. Все более эффективная государственная политика поддерживает доверие инвесторов, и эти рынки расширяются. Значительный прогресс достигнут в области перехода энергии от ископаемых видов топлива к экологически устойчивым системам до такой степени, что многие исследования поддерживают 100% возобновляемую энергию.

Энергоэффективность и возобновляемые источники энергии, как говорят, являются двумя опорами устойчивой энергетике. В более широком контексте устойчивого развития существуют три основы: экология, экономика и общество.

В глобальном энергетическом балансе на протяжении десятилетий преобладали ископаемые виды топлива с относительно небольшими изменениями. Доля ископаемого топлива в общем конечном потреблении энергии упала с примерно 85% в начале 1970-х годов, но с тех пор стабилизировалась на уровне около 80%. Однако эта ситуация начинает меняться во многом благодаря быстрому снижению стоимости технологий использования возобновляемых источников энергии и растущему осознанию негативного воздействия на окружающую среду выбросов углекислого газа в результате сжигания ископаемого топлива. В соответствии с различными определениями «энергетического перехода», изменения в нашей энергетической и экономической системе на протяжении оставшейся части этого века будут характеризоваться переходом от почти полной зависимости от ископаемого топлива к гораздо большей зависимости от возобновляемых источников энергии. Этот рост возобновляемых источников энергии будет сопровождаться усилением электрификации и цифровизации во всех секторах энергетики, а также децентрализацией энергоснабжения.

Этот многогранный переход к низкоуглеродной энергетике коренным образом изменит геополитику энергетики несколькими способами, включая изменение соотношения

сил между производителями и потребителями энергии и между ними. Страны-экспортеры углеводородов сталкиваются с потенциально негативными экономическими и политическими последствиями сокращения экспорта энергии, в то время как страны-импортеры энергии могут извлечь выгоду из большей энергетической самостоятельности и, в некоторых случаях, экспорта экологически чистых энергетических технологий.

По мере развития таких проблем и возможностей управление международными отношениями с помощью дипломатии будет становиться все более важным инструментом внешней политики, поскольку страны стремятся занять стратегическое положение в будущем энергетическом ландшафте. В то время как различные формы многосторонней дипломатии важны для одновременного согласования интересов множества заинтересованных сторон в области энергетического перехода, двусторонняя дипломатия является наиболее прямым средством отстаивания национальных интересов.

Организация стран — экспортёров нефть в значительной степени зависят от доходов от экспорта нефти для удовлетворения своих бюджетных потребностей и, следовательно, столкнутся с потенциально сложным будущим, если переход к низкоуглеродной энергетике приведет к значительному сокращению мирового спроса на нефть. Чтобы противостоять этой проблеме, странам ОПЕК необходимо наладить прочные двусторонние отношения, которые обеспечат безопасность спроса на энергию, а также новые экономические возможности, возникающие в результате перехода к низкоуглеродной энергетике. На примере Объединенных Арабских Эмиратов (ОАЭ) — участник ОПЕК, которая развивает стратегические двусторонние отношения на региональном и глобальном уровнях, стремясь эффективно подготовиться к такому энергетическому переходу. посредством энергетической дипломатии рассматривается в связи с геополитикой перехода к низкоуглеродной энергетике. Направления двусторонней энергетической дипломатии ОАЭ служат примером для разработки рекомендаций по внешней политике, которые поддерживают текущие усилия ОАЭ и служат ориентиром для других стран-экспортеров углеводородов, столкнувшихся с неопределенным энергетическим ландшафтом будущего. Свидетельством того, что эти усилия были эффективными, является установление страной дипломатических отношений со 189 странами и формализация этих отношений путем создания 82 посольств за рубежом и размещения в стране 110 иностранных посольств и 15 региональных и международных организаций. Продолжая эти дипломатические усилия, в 2017 году ОАЭ запустили свою Стратегию мягкой силы, которая направлена на повышение глобальной репутации ОАЭ за рубежом, подчеркивая в мире их идентичность, наследие, культуру и глобальный вклад. Столпами этой стратегии является дипломатия во многих ее формах, включая гуманитарную, научно-академическую, культурную и экономическую.

Прогнозирование конечной степени перехода к низкоуглеродной энергетической системе и темпов, с которыми это произойдет, является довольно сложным вопросом, который зависит от множества социально-политических факторов. Тем не менее, текущие тенденции указывают на значительное увеличение использования возобновляемых источников энергии в энергетическом секторе к середине этого века в сочетании с крупными достижениями в области электрификации транспорта. Как свидетельствует тенденция, возобновляемые источники энергии, за исключением крупных гидроэлектростанций, отвечали за 61% новых мощностей по выработке электроэнергии во всем мире в 2017 году, а ежегодный рост продаж электрических легковых автомобилей оставался на уровне почти

60% каждый год с 2015 по 2018 год. Учитывая такие события, Bloomberg New Energy Finance (BNEF) прогнозирует, что к 2050 году на возобновляемые источники энергии будет приходиться примерно 64% мирового производства электроэнергии, в то время как само производство электроэнергии увеличится почти на 57% до 38 685 ТВтч (таблица 1). В еще более амбициозных прогнозах IRENA заявила, что для достижения климатических целей Парижского соглашения 2015 г. к 2050 г. 85% мирового производства электроэнергии должно приходиться на возобновляемые источники энергии, при этом преобладающая доля приходится на солнечную и ветровую энергию. Подчеркивая основные моменты из написанной статьи хочется заметить что энергетическая дипломатия крайне актуальна на сегодняшний день для стран экспортеров углеводородов .

Список использованной литературы:

1. Жизнин С. З. // Энергетическая дипломатия. Международная энергетическая безопасность. Международное сотрудничество в сфере энергетических технологий. Терминологический словарь , 2017 Издательство МГИМО-Университет — 64 с.; Стр. 13-14.
2. Жизнин С. З. // Основы энергетической дипломатии. Учебное пособие, 2017 Издательство МГИМО-Университет — 158 с.; Стр. 13-14.
3. Черненко Е. Ф. // Энергетическая дипломатия, 2017 Издательство Юрайт — 139с. Стр. 97-98.
4. William Gueraiche // The UAE: Geopolitics, Modernity and Tradition. 2018 Издательство Bloomsbury Publishing — 288с.; ISBN-9781784539306, Стр. 57-59.

References:

1. Zhiznin S. Z. // Energy diplomacy. International energy security. International cooperation in the field of energy technologies. Terminological Dictionary, 2017 MGIMO-University Publishing House — 64 p.; pp. 13-14.
2. Zhiznin S. Z. // Fundamentals of Energy diplomacy. Textbook, 2017 MGIMO-University Publishing House — 158 p.; pp. 13-14.
3. Chernenko E. F. // Energy Diplomacy, 2017 Yurayt Publishing House — 139s. pp. 97-98.
3. Черненко Е. Ф. // Энергетическая дипломатия, 2017 Издательство Юрайт — 139с. Стр. 97-98.
4. William Gueraiche // The UAE: Geopolitics, Modernity and Tradition. 2018 Издательство Bloomsbury Publishing — 288с.; ISBN-9781784539306, Стр. 57-59.

УДК 339.9

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1 (1)-155-158

Голлиев Н.

Кыргыз Республикасынын К. Дикамбаев атындагы Тышкы иштер министрлигинин Дипломатиялык академиянын эл аралык мамилелер жана укук бөлүмүнүн аспиранты

Голлиев Н.

Аспирант, кафедра международных отношений и права дипломатической академии, МИД КР им. К. Дикамбаева

Golliev N.

Postgraduate student, Department of International Relations and Law of the Diplomatic Academy, Ministry of Foreign Affairs of the Kyrgyz Republic named after K. Dikambayev

**САНАРИПТИК ДИПЛОМАТИЯ: АРТЫКЧЫЛЫКТАРЫ ЖАНА
ТОБОКЕЛДИКТЕРИ
ЦИФРОВАЯ ДИПЛОМАТИЯ: ДОСТОИНСТВА И РИСКИ
DIGITAL DIPLOMACY: ADVANTAGES AND RISKS**

Аннотация: Макалада санариптик дипломатиянын дүйнөлүк саясаттагы ролу талкууланат. Түздөн-түз конкреттүү билдирүүлөр менен максаттуу аудиторияга кайрылуу. Заманбап коомдо ачыктык мамлекеттик саясатты жүргүзүүнүн маанилүү фактору болуп саналат, ал маалымат мейкиндигинде башка маалымат булактары менен бирдей иштеши керек.

Аннотация: В статье рассматривается роль цифровой дипломатии в мировой политике. Напрямую обращаться к целевой аудитории с конкретными сообщениями. В современном обществе открытость является важным фактором и проведении государственной политики которое должно работать в информационном пространстве наравне с другими источниками информации.

Annotation: The article discusses the role of digital diplomacy in world politics. Directly address the target audience with specific messages. In modern society, openness is an important factor in the conduct of public policy, which should work in the information space on a par with other sources of information.

Негизги сөздөр: санариптик дипломатия, интернет аудитория, онлайн ресурстар, инновациялар, санариптик технологиялардын тобокелдиктери..

Ключевые слова: цифровой дипломатия, интернет-аудитория, онлайн-ресурсы, инновации, риски цифровых технологий.

Key words: digital diplomacy, Internet audience, online resources, innovations, risks of digital technologies..

Сегодня цифровая дипломатия объединяет всех акторов общественно-политической жизни, от глав государств, до бизнеса, неправительственных организаций и рядовых граждан, создавая новые площадки для их взаимодействия.

Основными двигателями «мягкой силы» государственной дипломатии как раз и являются социокультурные и экономические проекты и их лидеры, а также предприниматели, журналисты и блогеры, которые взаимодействуют с наиболее прогрессивной публикой за рубежом.

Цифровая дипломатия, названная экспертами Силиконовой долины «дипломатия Веб 2.0», появилась сравнительно недавно. Упрощенное определение этого явления – использование веб и информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) для реализации дипломатических задач – дает о нем вполне исчерпывающее представление.

Можно выделить несколько общих направлений, где цифровая дипломатия как ресурс внешнеполитического ведомства особенно эффективна.

В первую очередь, это *осуществление публичной дипломатии*: при установлении контактов с онлайн-аудиторией и формировании новых инструментов коммуникации цифровая дипломатия может обеспечить возможность обращаться напрямую к целевой аудитории с конкретными сообщениями, в том числе привлекать к сотрудничеству авторитетных опинион-мейкеров. Электронная дипломатия содействует налаживанию диалога в формате «гражданин–гражданин, человек–человек». Этот диалог может быть инициирован как самими участниками гражданского общества, так и государством, которое может выполнять функции модератора диалога.

В *области управления информацией*, в том числе накопленными знаниями и опытом: аккумуляция и анализ колоссального объема информации, который может быть с успехом использован в политических прогнозах и стратегическом планировании. Опыт и информация, накопленные различными ведомствами внешнеполитической структуры государства, благодаря современным ИКТ, могут успешно использоваться в разных точках земного шара, независимо от местонахождения первоисточника и потребителя.

Осуществление консульской деятельности: обработка и подготовка визовой документации, прямые контакты с гражданами, находящимися за рубежом.

В *случае возникновения чрезвычайных ситуаций и стихийных бедствий*: использование ИКТ для осуществления экстренной связи с посольством государства за рубежом.

Судя по указанным направлениям, цифровая дипломатия носит в основном прикладной характер и особенно полезна в работе с зарубежной аудиторией, в вопросах трансляции официальной позиции и формирования имиджа государства. Важно понимать, что дипломатию в ее привычном понимании она вряд ли когда-нибудь заменит. Закрытые переговоры останутся закрытыми. Впрочем, в силах цифровой дипломатии объяснить, почему принято то или иное решение, к каким результатам оно приведет, как повлияет на внешнеполитический процесс, т.е. открыть доступ широкой общественности к результатам деятельности традиционной дипломатии.

О принципах открытости в дипломатии еще в 1918 г. говорил президент США Вудро Вильсон. Первый из четырнадцати пунктов проекта мирного договора, завершающего Первую мировую войну, гласил: «Открытые мирные договоры, открыто обсуждаемые, не позволят появиться разным трактовкам этих соглашений, дипломатия всегда будет действовать открыто и на глазах у общественности». Тогда принцип открытости был требованием времени – общественное мнение, приобретающее все большее влияние на политическую жизнь европейских стран, неприязненно относилось к секретности, которой традиционно были окутаны дипломатические контакты. В условиях распространения грамотности, появления массовой периодической печати и становления выборных парламентов главы государств, министры и дипломаты осознавали необходимость гласно оправдывать свои действия в глазах общественности.

Сейчас открытость – это вынужденная необходимость для государства, которое работает в информационном пространстве наравне с другими источниками информации. Если не наполнять это пространство объективной информацией, его наполняют другие. Цифровая дипломатия как раз и призвана оперативно предоставлять адекватную

информацию, опровергать некорректные сведения, подтверждать сведения из официальных источников. Зачастую все это сопряжено с определенными рисками, о которых речь пойдет далее.

Риски цифровой дипломатии

При всех объективных достоинствах цифровых технологий политики и чиновники, на словах признавая важность Интернета, на практике продолжают рассматривать вопросы развития цифровой дипломатии исключительно в контексте рисков и угроз. Интернет воспринимается как канал распространения экстремизма и терроризма, навязывания чуждой идеологии и внешнеполитической пропаганды, как средство ведения информационной войны. Однако обеспечение информационной безопасности не исключает использования Интернета как средства реализации внутренних и внешних целей государства.

Каким образом нужно действовать, чтобы свести к минимуму риски, существующие столько же, сколько существует Всемирная паутина? Очевидно, что распространение экстремизма и терроризма, хакерские атаки и просто человеческий фактор неизбежно будут иметь место, и изменение доступа к сети от стационарного к мобильному, которое сейчас происходит, будет этому только способствовать.

С экстремальными явлениями в сети борются такие структуры, как, например, Пентагон, сервер которого все чаще подвергается атакам извне. Они не просто отслеживают хакеров, но и предлагают сотрудничество вместо длительного срока тюремного заключения, который грозит им в случае обнаружения. Тем не менее, такие меры – скорее исключение, чем правило.

Снижению рисков может способствовать наличие четких правил, которых должны придерживаться организации, имеющие представительства в сети, и их специалисты, работающие с Интернет-аудиторией. Правила должны вырабатываться в рамках четкой стратегии работы в Интернете, согласно которой работа должна носить регулярный характер, ответственные специалисты должны уметь подавать информацию таким образом, чтобы она привлекала внимание аудитории, вызвала интерес и желание продолжить диалог. Важно также стараться предугадать реакцию на сообщение, которое появится в сети, перед тем, как нажать клавишу «Enter». В данном случае показателен пример Twitter, который дает своим пользователям всего 140 знаков – чтобы «словам было тесно, а мыслям просторно». Впрочем, и здесь, как показывает практика, есть риск совершить ошибку.

Можно утверждать, что в наши дни пространство Интернета по уровню напряженности сравнимо с линией фронта, важным стратегическим рубежом, контроль над которым сулит серьезные преимущества тому, кто будет им обладать. Чтобы получить это преимущество, недостаточно номинального присутствия в Интернете в виде нескольких микроблогов в Twitter или пары страниц в Facebook. Нужна стратегия и инструментарий для ее реализации. Необязательно заново изобретать велосипед. Международный опыт показывает, что уже накоплен внушительный арсенал приемов и методов цифровой дипломатии, который может быть использован для решения внешнеполитических задач.

Twitter – один из множества таких инструментов, с помощью которых государство может увеличивать свое присутствие и влияние в Интернете, предоставлять объективную информацию зарубежной и отечественной аудитории. Здесь важно не смешивать понятия дипломатии Web 2.0 и Твипломатии (Twiplomacy). Последняя является лишь составной частью цифровой дипломатии. В совокупности с другими прикладными инструментами и методами электронной дипломатии Твиттер-дипломатия может быть весьма эффективным инструментом

Стоит также упомянуть онлайн-ресурс отдела Госдепартамента США по вопросам электронной дипломатии и отдела по вопросам инноваций СО.Nx. Платформа предлагает зарубежной аудитории в формате веб-конференций и вебинаров послушать выступления ведущих американских ученых, предпринимателей, исследователей и дипломатов.

Наглядную информацию по цифровой дипломатии можно получить воспользовавшись веб-приложением созданным Агентством Франс пресс AFP. При умелом обращении, приложение выберет для Вас необходимые статистические данные по странам, персоналиям, и самым актуальным темам в формате инфографики.

Список использованной литературы:

1. Лебедева М.М. Публичная дипломатия: Теория и практика: Научное издание – Издательство: Аспект Пресс Год: 2017 – 111 с.
2. Коллектив авторов Многосторонняя дипломатия в биполярной системе международных отношений (сборник) - Издательство: Образованию и Науке Год: 2017 – 204 с.
3. Твиттер-дипломатия и бренды стран в соцсетях//<https://spbu.ru/news-events/krupnym-planom/twitter-diplomatiya-i-brendy-stran-v-socsetyah-politolog-spbgu-rasskazala>
4. Цифровая дипломатия в дискурсе глобальной политики//<https://www.vestnik.mgimo.ru/jour/article/view/241>

References:

1. Lebedeva M.M. Public diplomacy: Theory and practice: Scientific publication – Publishing House: Aspect Press Year: 2017 – 111 p.
2. Collective of authors Multilateral diplomacy in the bipolar system of international relations (collection) - Publishing House: Education and Science Year: 2017 – 204 p.
3. Twitter diplomacy and brands of countries in соцсетях//<https://spbu.ru/news-events/krupnym-planom/twitter-diplomatiya-i-brandy-stran-v-socsetyah-politolog-spbgu-rasskazala>
4. Digital diplomacy in the discourse of global politics//<https://www.vestnik.mgimo.ru/jour/article/view/241>

УДК 339.9

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2022-1 (1)-158-162

Голлиев Н.

Кыргыз Республикасынын К. Дикамбаев атындагы Тышкы иштер министрлигинин Дипломатиялык академиянын эл аралык мамилелер жана укук бөлүмүнүн аспиранты

Голлиев Н.

Аспирант, кафедра международных отношений и права дипломатической академии, МИД КР им. К.

Дикамбаева

Golliev N.

Postgraduate student, Department of International Relations and Law of the Diplomatic Academy, Ministry of Foreign Affairs of the Kyrgyz Republic named after K. Dikambayev

**ТҮРКМӨНСТАНДЫН ЗАМАНБАП ЭЛ АРАЛЫК МАМИЛЕЛЕР
ТУТУМУНДАГЫ СПОРТ**

**СПОРТ В СИСТЕМЕ СОВРЕМЕННЫХ МЕЖДУНАРОДНЫХ
ОТНОШЕНИЙ ТУРКМЕНИСТАНА**
**SPORT IN THE SYSTEM OF MODERN INTERNATIONAL RELATIONS
OF TURKMENISTAN**

Аннотация: Макалада заманбап эл аралык мамилелерде спорттун ролу жана Түркмөнстандын спорт саясаты талкууланат. Бул алардын маалымат жана коомдук мүмкүнчүлүктөрүн кызыкдар эл аралык спорттук иш-чаралар жана саясий күчтөрдүн көбөйүшү болуп саналат. Эл аралык спорттук иш-чаралар саясатчылардын иш-аракеттери үчүн олуттуу жардам болот.

Аннотация: В статье рассматривается роль спорта в современных международных отношениях и спортивная политика Туркменистана. Это обусловлено увеличением числа спортивных международных соревнований и заинтересованностью политическими силами в их информационном и социальном потенциале. Международные спортивные соревнования становятся весомым подспорьем для действий политиков.

Annotation: The article discusses the role of sport in modern international relations and the sports policy of Turkmenistan. This is due to an increase in the number of international sports competitions and the interest of political forces in their information and social potential.

Негизги сөздөр: эл аралык мамилелер, спорт, спорттун коомдук милдети.

Ключевые слова: международные отношения, спорт, социальные функции спорта.

Key words: international relations, sports, social functions of sports.

Современный спорт - это явление, которое затрагивает интересы очень больших групп людей. В настоящее время спорт выполняет множество социальных и политических функций. В первую очередь, он культивирует здоровый образ жизни, что весьма значимо и для экономики, и для обороноспособности любого государства. Именно поэтому в большинстве стран осуществляется государственный контроль над спортом путем принятия соответствующих нормативно-правовых актов, реализации программ и выделения финансирования. Развитие международного спортивного движения началось с конца XIX в. Постепенно сложились его главные формы: международное спортивное движение по отдельным видам спорта, международное олимпийское движение, международное студенческое спортивное движение, международное спортивное движение по массовой и оздоровительной физической культуре и спорту, работа международных спортивных организаций по различным направлениям международного сотрудничества в сфере физической культуры и спорта.

В структуре международного спортивного движения, олимпийское считается самым мощным и популярным в мире, с довольно хорошо отработанной управленческой базой. 200 НОК разных стран входят в МОК. В повседневной деятельности олимпийское движение основывается на содержании Олимпийской хартии. Характерной чертой олимпийского движения является проявление в нем постоянного и непрерывного противоборства разных государств, в котором спорт становится средством демонстрации преимущества одной системы над другой, а конфронтация из политической сферы переносится в спортивные залы.

Современный спорт - это явление, которое затрагивает интересы очень больших групп людей. В настоящее время спорт выполняет множество социальных и политических функций. В первую очередь, он культивирует здоровый образ жизни, что весьма значимо и для экономики, и для обороноспособности любого государства. Именно поэтому в большинстве стран осуществляется государственный контроль над спортом путем принятия соответствующих нормативно-правовых актов, реализации программ и выделения финансирования.

Но социально-политические функции спорта не исчерпываются сферой оздоровления населения. В случае получения страной права на проведение престижного международного соревнования или победы спортсменов национальной сборной, активизируются патриотические чувства граждан, сплачивая нацию, выступая в качестве эффективного средства воспитания масс.

Различные элементы спорта также могут быть использованы в качестве составляющей предвыборных кампаний конкретных кандидатов и политических партий. Таким образом, политическая элита привлекает спорт в качестве инструмента политического воздействия на общество.

В изучении политического аспекта международного спорта, западные исследователи используют термин «спортивная политика», равнозначный термину «социальная политика в области спорта». Таким образом, спортивную политику рассматриваются аналогично политике социальной, экономической, образовательной и т.д. Иногда ее выделяют как важную составную часть политики в области работы с молодежью, направляемой, программируемой и осуществляемой государством. В зависимости от приоритетов политики спорт может быть поставлен на службу гуманизму или же рискует, напротив, направлять молодежь к «анимализму» (т.е. звероподобным инстинктам), содействующим и развивающим самые худшие их агрессивные устремления. Обычно использование международных спортивных соревнований в политических целях происходит в периоды внешне- или внутривнутриполитических кризисов.

Технологии использования спорта для воздействия на массовое сознание позволяют преподносить в позитивном или негативном свете определенное государство, его внутреннюю и внешнюю политику, господствующую в стране социально-политическую систему, её ценности и происходящие в стране социальные, экономические, политические и другие процессы. Создание ауры сенсации после победы национальной сборной на международных соревнованиях позволяет преподносить ее как большое достижение государственной важности.

Действительно, современные государства зачастую пытаются использовать спорт в политических и пропагандистских целях, а политические взаимоотношения между странами также часто отражаются на состоянии олимпийского спорта. Например, возрождение Олимпийских игр задумывалось с целью использования спорта как средства установления межгосударственных спортивных контактов, чтобы укрепить дружбу, мир и взаимопонимание между разными странами. В реальности же Олимпийские игры стали ареной для большой политики, на которой неизбежно возникали конфликтные ситуации, скалькулированные в спорт из области политики.

Противоречия в идеологии и политике разных стран также достаточно часто переносились на международный спорт.

В Туркменистане построены и уже функционируют многочисленные спортивные сооружения, созданные с учетом мировых стандартов. В их числе: Олимпийский водноспортивный комплекс, Национальный олимпийский спортивный дворец, Спортивный комплекс для занятий зимними видами спорта, многофункциональный стадион «Ашхабад» на 20 тысяч зрителей, а также новые современные стадионы на 10 тысяч мест, ипподромы и десятки других спортивных объектов, построенные во всех велаятах. Местом проведения предстоящих Азиатских игр в закрытых помещениях и по боевым искусствам 2017 года станет уникальный Олимпийский городок.

Особые перспективы в воспитании гармонично развитого, здорового поколения возложены и на Национальную туристическую зону «Аваза», где уже прошли состязания национального уровня по гребле на байдарках и каноэ, ставшие также объектом заинтересованного внимания у профессионалов и любителей водных видов спорта. Сегодня в стране формируется современная инфраструктура, способствующая укреплению здоровья нации, воспитанию физически крепкого и духовно богатого молодого поколения. В рамках реализации «Национальной программы Президента Туркменистана по преобразованию социально-бытовых условий населения сел, поселков, городов этрапов и этрапских центров на период до 2020 года» запланировано строительство более двухсот спортивных школ на 75 тысяч мест, свыше ста спортсооружений, а также реконструкция 70 действующих спортивных объектов.

Ярким свидетельством успешности реализуемой Туркменским государством стратегии в области охраны здоровья и развития спорта является и тот факт, что по решению Олимпийского Совета Азии (ОСА) Ашхабад – первым в Центральноазиатском регионе – получил право провести V Азиатские игры в закрытых помещениях и по боевым искусствам в 2017 году. Местом проведения Азиады-2017 станет грандиозный суперсовременный Олимпийский городок в Ашхабаде, включающий более 30 объектов. В этом многофункциональном комплексе будут созданы все условия для проведения международных соревнований самого высокого уровня, а также универсальная база для подготовки национальных сборных команд по разным видам спорта и воспитания олимпийского резерва.

Спорт в Туркменистане имеет древние корни. Многие виды борьбы традиционно считаются национальными видами спорта, однако в настоящее время самыми популярными видами спорта являются футбол и борьба.

Туркменский спорт за последние годы все более ярко заявляет о себе на мировой арене что повышает гордость и патриотизм среди населения. Футбол – одно из ключевых направлений спортивной активности в республике. Футбол уже многие десятилетия считается в Туркменистане одним из самых любимых видов спорта. Туркменистан дал футбольному миру немало ярких имен, среди которых представители многих национальностей – Курбан Бердыев, Владимир Байрамов, Вахыт Оразсахедов, Руслан Мингазов, Виталий Кафанов, Дмитрий Хомуха, Артур Геворкян, Вячеслав Кренделев, Ролан Гусев и др.

Федерация футбола Туркмении – организация, осуществляющая контроль и управление футболом в стране. Штаб-квартира находится в Ашхабаде. Функционируют также региональные офисы. Занимается организацией национального чемпионата, кубка страны,

суперкубка, игр сборных страны, поддержкой, развитием и популяризацией всего футбола в целом. В 1994 году ФФТ была принята в АФК и ФИФА.

Национальный институт спорта и туризма Туркменистана – единственный вуз в стране, который готовит специалистов в области спорта и туризма. Главной задачей НИСИТТ является подготовка кадров для отечественного спорта, массового физкультурно-оздоровительного движения и национальной туристической индустрии.

СМИ проводят активную пропаганду здорового образа жизни, получения качественного образования, участия в жизни своего района, города, страны. Поощряется творческая деятельность подрастающего поколения, проводятся различные конкурсы для одаренных детей и подростков. Одним словом, проводится глобальная социальная политика по притяжению молодого поколения к улучшению собственной жизни.

Список использованной литературы:

1. Гурбангулы Бердимухамедова «Спорт – это путь к дружбе, здоровью и красоте».
2. Туркменистан. Спорт., Журнал 2019.
3. Курасова К.А. Спорт как инструмент политической борьбы в международных отношениях. // Международный студенческий научный вестник. – 2016. – № 2.
4. Столяров В.И., Баринов С.Ю. Орешкин М.М. Современный спорт и олимпийское движение в системе международных отношений: Учебное пособие. – М.: «Анkil», 2009. – 256 с.

References:

1. Gurbanguly Berdimuhamedova "Sport is the way to friendship, health and beauty".
2. Turkmenistan. Sport., Journal 2019.
3. Kurasova K.A. Sport as an instrument of political struggle in international relations. // International Student Scientific Bulletin. – 2016. – No. 2.
4. Stolyarov V.I., Barinov S.Yu. Oreshkin M.M. Modern sport and the Olympic movement in the system of international relations: Textbook. – M.: "Ankil", 2009. – 256 p.

УДК 339.3

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2022-1 (1)-162-169

Сапаров Р.Ю.

И. Арабаев атындагы КУУ, аспирант

Сапаров Р.Ю.

Аспирант, КГУ им. И.Арабаева

Saparov R.Y.

Postgraduate student, I.Arabayev KSU

**КИРГИЗҮҮ ЖАНА МЕХАНИЗМ ДСУга КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН СООДА
САЯСАТЫН КАРАП ЧЫГУУ УЧУН
ВСТУПЛЕНИЕ И МЕХАНИЗМ ПО ОБЗОРУ ТОРГОВОЙ ПОЛИТИКИ
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В ВТО**

**ENTRY AND MECHANISM FOR REVIEW OF TRADE POLICY OF THE KYRGYZ
REPUBLIC IN THE WTO**

Аннотация: 20 -декабрда Кыргызстандын Дүйнөлүк соода уюмуна кирген күнүнө туура 23 жыл толду. Бул макалада кирүү тажрыйбасы талкууланат; Кыргызстандын ДСУдагы себептерин, оң жана терс жактарын, ошондой эле уюмга мүчө өлкөлөр өз милдеттенмелерин кантип аткарышын билүү максатында жүргүзүлүүчү ДСУдагы соода саясатын кайра кароо механизми.

Аннотация: 20 декабря исполняется ровно 23 года со дня вступления Кыргызстана во Всемирную торговую организацию. В данной статье рассмотрен опыт вступления; причины, плюсы и минусы Кыргызстана в ВТО, а также описан механизм по обзору торговой политики в ВТО, который проводится с целью выяснения насколько страны-члены организации выполняют принятые обязательства.

Abstract: December 20 marks exactly 23 years from the date of Kyrgyzstan's accession to the World Trade Organization. This article discusses the experience of entry; reasons, pros and cons of Kyrgyzstan in the WTO, as well as a mechanism for reviewing trade policy in the WTO, which is carried out in order to find out how the member countries of the organization fulfill their obligations.

Негизги сөздөр: Дүйнөлүк соода уюму, Марракеш келишими, көп тараптуу келишимдер, кароо, эл аралык программалар.

Ключевые слова: Всемирная торговая организация, Марракешское соглашение, многосторонние договора, обзор, международные программы.

Key words: World Trade Organization, Marrakesh Agreement, multilateral treaties, review, international programs.

Кыргызская Республика является страной, не имеющей выхода к морю, для которой торговля и быстрое свободное перемещение товаров жизненно важны для торговых отношений с другими странами ВТО, а также для экономической стабильности и процветания. Будучи географически расположенной в середине континента и не имея выхода к морю, Кыргызская Республика не имеет иного выбора, кроме как полагаться на сухопутные торговые пути без каких-либо препятствий и барьеров.

Подача заявки Кыргызстана в генеральную дирекцию ВТО была - 13 февраля 1996г. Было проведено в общем 6 встреч рабочей группы.

Подписание протокола о присоединении Кыргызской Республики к Марракешскому соглашению об учреждении Всемирной Торговой Организации - 14 октября 1998г.и последующее вступление в силу протокола о присоединении Кыргызской Республики к Марракешскому соглашению об учреждении Всемирной Торговой Организации - 20 декабря 1998г.

Кыргызстаном процесс прошёл в рекордно короткие сроки и занял всего 2 года и 4 месяца от подачи заявки до членства. Опыт стран-соискателей, этот процесс занял в среднем 5-7 лет. В то же время другим странам для получения членства в ВТО потребовались долгие годы. К примеру, Китай вел переговоры 14 лет, Латвия - 7 лет, Россия - свыше 18 лет, Армения – более 10 лет.

Преимущества вступления КР в ВТО

- расширение экспортных возможностей, получение лучших условий для доступа отечественных товаров на зарубежные рынки;
 - приведение законодательства к международным стандартам;
 - создание стабильных и предсказуемых условий для предпринимательства и инвестиционной деятельности;
 - двусторонние переговоры со странами вступающими в ВТО (что дает возможность диктовать свои условия и вынуждает идти на уступки новых членов);
 - формирование благоприятных условий для улучшения качества и конкурентоспособности кыргызских товаров и услуг в результате роста импорта;
 - участие в формировании международных правил торговли с учётом национальных интересов;
 - улучшение имиджа страны как полноправного участника международного товарооборота.
- Кыргызстан, не имея выхода к морю и достаточно развитой транспортной инфраструктуры, практически находясь в изоляции от мировых рынков, что делает единственным наиболее эффективным и коротким путем выступление в региональное сотрудничество и полная интеграция в мировую экономику.

Также фактором, повлиявших на быстрое вступление, явилось состояние экономики.

- Перерабатывающая промышленность, чувствительная к иностранной конкуренции, переживала сильный спад, соответственно не было сильного влияния промышленного лобби на принятие политических решений.
- Вступление в ВТО не потребовало от страны значительных уступок. Уже существовавший к тому времени весьма либеральный режим внешней торговли не вынуждал зарубежных партнеров по переговорам формулировать жесткий и неудобный для Кыргызстана требования.
- Кроме того, малый размер экономики и сырьевая ориентация экспорта не вызывали серьезного беспокойства у членов ВТО, и потому на переговорах с большинством стран не возникло серьезных проблем.

Одним из главных условий присоединения новой страны к ВТО является приведение ее национального законодательства и практики регулирования внешнеэкономической деятельности в соответствии с положениями пакета соглашений Уругвайского раунда.

Из существенных изменений, которые КР внесла в свое законодательство, можно отметить выравнивание ставок акцизного налога на импортируемые товары и товары производимые внутри страны, что означало снижение импортных акцизов, как показала практика их сборы от этого не уменьшились.

США, ЕС и Швейцария в переговорах запросили устранить монополию АО «Кыргызтелеком» до 2003 г. в целях более активного привлечения инвестиций. Правительство было готово поддержать данное предложение и Кыргызстан принял обязательство устранить монополию Кыргызтелекома к 1 января 2003 г.

Сложность ведения двусторонних переговоров по тарифам и обязательствам по доступу на рынок;

Отсутствие в республике в достаточном количестве кадров владеющих знаниями по организации Международной торговли;

Межведомственные бюрократические барьеры, которые препятствовали быстрому принятию согласованных решений;

Ограниченность финансовых ресурсов в республике, необходимых для направления делегации в Женеву на заседания Рабочих групп и ведения двусторонних переговоров.

Обязательства КР в секторе услуг

В перечне специфических обязательств Кыргызстана по торговле услугами из 99 секторов и почти 600 подсекторов, применяемых в настоящее время, Кыргызстан принял обязательства в процесса вступления по 545 подсекторам и видам деятельности. Следует отметить, что обязательства нашей республики весьма либеральные. В перечне специфических обязательств по услугам обговорены два вида ограничения услуг: ограничения национального режима и ограничения доступа к рынку. По каждому виду поставок услуг.

Относительно национального режима не было взято никаких обязательств, которые отличаются от действующего в КР режима. Что касается ограничений доступа к рынку, были взяты следующие обязательства, отличающиеся от действующего в КР режима: По услугам воздушного транспорта (кроме услуг по обслуживанию и ремонту воздушных судов) оговорили, что иностранные воздушно-транспортные компании не имеют право предоставлять воздушно-транспортные услуги внутри Кыргызской Республики.

Услуги по обслуживанию и ремонту воздушных судов предусматривают ограничение участия иностранного капитала в воздушно-транспортных предприятиях до 49%. Кыргызская Республика приняла обязательство устранить данное ограничение в отношении компаний, предоставляющих услуги по техническому обслуживанию и ремонту самолетов до 2005г.

Там где республика ограничивала участие иностранного капитала страны-члены делали запрос по устранению данного ограничения.

Кыргызтелеком обладает монопольными правами на предоставление междугородних и международных коммуникационных услуг. КР взяла обязательство демонополизировать данный сектор к 1 января 2003г.

По правовым услугам мы оговорили, что адвокатские услуги могут оказываться только гражданами КР. Только адвокаты имеют право оказывать правовые услуги по уголовным делам.

По услугам страхования предусматривалось ограничение на участие иностранного капитала в страховых компаниях до 49% до 1 января, 2002.

По банковским услугам существовало ограничение по национальному режиму, что минимальный размер уставного фонда для банков с иностранным участием менее, чем 20 % в 2 раза меньше, чем для банков с более чем 20 % участием иностранного капитала. Данное ограничение существовало до 31.12.02 г.

Республика не связала обязательствами такие подсектора: услуги в области распределения энергии, почтовые услуги, воздушный транспорт, 4 вид поставки также не связан обязательствами.

Таким образом, в обязательствах КР нет ограничений как по доступу на рынок, так и по национальному режиму практически по всем секторам и способам поставки (за исключением небольшого числа стратегических секторов и 4 способа поставки).

Для многих стран при вступлении в ВТО является важным получение статуса, который, с их точки зрения, больше соответствует уровню их экономического развития. Некоторые из стран, уже вступивших в ВТО, в т.ч. Кыргызстан, получили условия развитой страны, хотя уровень их развития соответствует уровню развивающихся стран. Статус страны с рыночной экономикой имеет как свои плюсы, так и минусы. Теоретически страна с рыночной экономикой способна более успешно отстаивать свои права по некоторым вопросам, но и требования к такой стране как члену ВТО будут более строгими, чем к стране, не имеющей такого статуса.

Правительство страны организовывало многочисленные встречи и консультации по обсуждению проблем и возможных последствий присоединения к ВТО. Кыргызстан был вовлечен в международные программы, направленные на разъяснение правил ВТО. ВТО, ЮНКТАД, ПРООН, ТАСИС, Агентство США по международному развитию (USAID) оказывали техническую и консультативную помощь по процедурным вопросам вступления в ВТО и гармонизации законодательства этих стран. Длительность периода вступления зависит от размера экономики страны и готовности отстаивать свои национальные интересы. К Кыргызстану, вследствие малого размера экономики и сырьевой ориентации экспорта этой страны, члены ВТО не выдвигали серьезных и неприемлемых требований. Однако, поспешность, с которой республика вступала в ряды ВТО, недостаточная проработанность и настойчивость в отстаивании более благоприятных условий присоединения КР, особенно для сельхозпроизводителей, и привела к слабой защите внутреннего рынка страны. Так, например, по мнению некоторых отечественных экспертов «при вступлении в ВТО Кыргызстан пошел на серьезные уступки ведущим странам-членам данной организации и принял на себя многие обязательства, непосредственно не вытекающие из соглашений этой организации. Например, обязательства присоединиться практически ко всем необязательным соглашениям и “секторальным” инициативам стран-членов ВТО. К их числу можно отнести присоединение к ряду отдельных соглашений ВТО по тарифным уступкам в отношении таких товарных групп, как химическая и фармацевтическая продукция, текстиль, сталь, цветные металлы, научные исследования, сельскохозяйственное оборудование, мебель, бумага, игрушки, иностранные технологии и т. д. Все это существенно ограничило возможность защиты и поддержки своего аграрного сектора и практически полностью открыло для нерезидентов рынок услуг во всех его секторах, включая финансовый». С начала вступления Кыргызстана во Всемирную торговую организацию расширилась география торговых партнеров, доля торговли со странами-членами организации постоянно растет в общем объеме товарооборота страны. С 2000 года стабильно растет сектор услуг, обеспечивший более 45 % ВВП в 2010 году. Пакет соглашений ВТО предусматривает расширение торгово-экономических связей со всеми странами ВТО, а сейчас их насчитывается 153. Вступление было необходимо и с политической точки зрения, поскольку Кыргызстан торговал только со странами СНГ. Положительно это сказалось и на инвестициях.

Главным преимуществом от вступления Кыргызстана в ВТО является свободный транзит товаров через все страны-члены ВТО. Кыргызские товары не облагаются дополнительными пошлинами, налогами, запретами, с одной стороны Присоединяющиеся страны должны создать эффективный правительственный орган для ведения переговоров.

Членство в ВТО позволило Кыргызстану развить крупнейшие в Центральной Азии вещевые рынки, служащий транзитным пунктом при транспортировке товаров из Китая в Казахстан, Узбекистан и в Сибирь (на этих рынках заняты около 300 тыс. человек).

Кыргызстану к 2007 г. удалось обеспечить полную конкуренцию во всех сегментах телекоммуникационного сектора, в соответствии с обязательствами в рамках ВТО.

Раннее вступление Кыргызстана в ВТО, позволило проводить двусторонние переговоры со вступающими странами и требовать уступок. Например, Кыргызстан, проведя двусторонние переговоры с Китаем, добился уступок во взаимной торговле, а в результате переговоров с Украиной добился возврата долга превышающий \$27 миллионов.

Периодически подписываются соглашения об упрощении процедур торговли:

Кыргызская Республика ратифицировала Протокол о внесении изменений в Марракешское соглашение об учреждении Всемирной торговой организации, принятого 27 ноября 2014 года в городе Женева.

В частности, речь идет о ратификации многостороннего Соглашения ВТО об упрощении процедур торговли (СУПТ). Упрощение процедур торговли предполагает не только упрощение документации, необходимой для таможенного оформления товаров, но и процедур, осуществляемых органами пограничного контроля. СУПТ регулирует вопросы, касающиеся правил и процедур прохождения товаров через таможенные границы, а также содействие продвижению, выпуску и таможенному оформлению товаров. С документом можно ознакомиться.

ТРИПС

В ноябре 2017 года Кыргызская Республика ратифицировала Протокол о внесении изменений в Соглашение по торговым аспектам прав интеллектуальной собственности (Соглашение ТРИПС). Протокол о внесении изменений в Соглашение ТРИПС был принят на основе консенсуса Генеральным советом ВТО 6 декабря 2005 года. Соглашение ТРИПС – это соглашение, входящее в пакет многосторонних торговых соглашений об учреждении ВТО, принятого в результате Уругвайского раунда многосторонних торговых переговоров в 1994 году. Соглашение устанавливает минимальные стандарты для признания и защиты основных объектов интеллектуальной собственности. Протокол предусматривает дополнение Соглашение ТРИПС статьей 31bis и приложением, определяющим порядок расширенного применения принудительного лицензирования в целях экспорта лекарственных средств. Указанные положения позволяют странам-членам ВТО, которые не обладают достаточными мощностями по производству лекарственных препаратов, в случае возникновения чрезвычайной ситуации обратиться к другой стране – члену ВТО за помощью в обеспечении поставок препарата в необходимом объеме.

Обзор торговой политики

Согласно правилам и процедурам ВТО, каждая страна-член ВТО обязана периодически проводить Обзор торговой политики (ОТП) в штаб-квартире ВТО в г. Женеве. Данное мероприятие проводится с целью того, чтобы выяснить насколько страны-члены организации выполняют положения и принятые обязательства в рамках многосторонних соглашений. Механизм ВТО по обзору торговой политики не является инструментом ни для принуждения выполнения обязательств, ни для урегулирования споров, его важной задачей является обеспечение прозрачности проводимых странами-членами торговой политики и практики. Кыргызская Республика дважды успешно провела обзор торговой политики в 2006

и 2013 гг. С учетом текущей ситуации, связанной с глобальной пандемией, Третий обзор торговой политики был проведен 5 апреля 2021 года. Но даже учитывая раннее вхождение остаются причины низкой эффективности участия КР в ВТО являются неконкурентоспособность отечественной продукции на мировых рынках, несоответствие международным стандартам качества, отсутствие инновационных технологий в производстве, а также географическая удаленность и отсутствие соответствующей транспортной инфраструктуры, позволяющей приблизиться к потенциальным рынкам наших торговых партнеров – стран членов ВТО. Вместе с тем, членство в данной авторитетной международной торговой организации способствовало активизации участия КР в интеграционных процессах, либерализации внешней торговли; и надо принять во внимание тот факт, что краткосрочный результат не всегда бывает позитивным, однако, в долгосрочном плане трудно недооценить положительное влияние этого фактора на экономический рост и развитие экспорта, при условии проведения соответствующей государственной политики.

ВТО - также признает права на региональную интеграцию и преференциальную торговлю между отдельными странами, с условием что члены ВТО которые создают или участвуют в других региональных группировках в форме зоны свободной экономической зоны или таможенного союза пошлины и другие меры регулирования в отношении третьих стран - членов ВТО не станут более высокими или более ограничительными в целом, чем они были до этого. При этом информирую об этом Секретариат ВТО. Что позволяет Кыргызстану одновременно участвовать в ЕАЭС. При соблюдении правил - участниками ВТО торгового соглашения к третьим странам режим наибольшего благоприятствования не отменяется, других региональных торговых союзов является соглашением “ВТО-плюс” - хотя сам термин употребляется и в других контекстах.

Кыргызская Республика имеет более чем 20-летний опыт членства во Всемирной торговой организации.

За этот период произошли кардинальные изменения, как в географическом распределении и структуре торговли, так и в самом внешнеторговом режиме. Проведение соответствующей либеральной торговой политики способствовало развитию сектора экономики как сферы услуг, в частности, открытость рынка и либеральный режим законодательства обусловили развитие внешней торговли.

За рассматриваемый период основные направления торговой политики кыргызской экономики были связаны с дальнейшей интеграцией в многостороннюю торговую систему с либерализацией торгового режима, как в контексте обязательств перед ВТО, так и в контексте процессов региональной экономической интеграции. Кыргызская Республика активно использует различные формы вхождения на мировой рынок, в особенности через развитие внешней торговли в условиях интеграционных процессов. В этой связи, совместно с партнерами по интеграции, Кыргызская Республика проводит активную работу по созданию зон свободной торговли в целях развития товарной и географической диверсификации кыргызского экспорта.

Список использованной литературы:

1. Протокол о присоединении Кыргызской Республики к Марракешскому Соглашению о формировании Всемирной торговой организации. // Закон КР от 17 ноября 1998г. №146.

2. Официальный сайт министерства экономики КР. // <http://mineconom.gov.kg/>
3. Бирюкова О. В., Высоцкая А. А. “Правила ВТО и основы торговой политики.” // Международные отношения 2017г.
4. Печенюк О., Кисилева Р.Х., Филиппова Т. “Оценка ситуации в Кыргызской Республики относительно участия во всемирной торговой организации” // Обзор материала на основе проведения экспертного анализа. Бишкек-декабрь 2009г.
5. Бровко Н. А. (2010) Внешнеторговые связи Кыргызской Республики в условиях региональной интеграции. // Евразийский банк развития. Евразийская экономическая интеграция. №1 (6).
6. Первый отчет Правительства Кыргызской Республики по обзору торговой политики. // Одобрено распоряжением Правительства Кыргызской Республики от 4 октября 2006 года № 570-р Ф.Куловым.
7. Второй отчет Правительства Кыргызской Республики по обзору торговой политики. // Одобрено распоряжением Правительства Кыргызской Республики от 23 октября 2013 года № 426-р Ж.Ж.Сатыбалдиевым.
8. Третий отчет Правительства Кыргызской Республики по обзору торговой политики за 2013-2019 годы. // Одобрено распоряжением Правительства Кыргызской Республики от 5 апреля 2021 года № 85-р У.Мариповым.
9. Официальный сайт ВТО // <https://www.wto.org/>

References:

1. Protocol on the accession of the Kyrgyz Republic to the Marrakesh Agreement on the Formation of the World Trade Organization. // Law of the Kyrgyz Republic dated November 17, 1998 No. 146.
2. Official website of the Ministry of Economy of the Kyrgyz Republic. // <http://mineconom.gov.kg/>
3. Biryukova O. V., Vysotskaya A. A. “WTO rules and fundamentals of trade policy.” // International relations 2017.
4. Pechenyuk O., Kisileva R.H., Filippova T. “Assessment of the situation in the Kyrgyz Republic regarding participation in the World Trade Organization” // Review of the material based on expert analysis. Bishkek-December 2009.
5. Brovko N. A. (2010) Foreign trade relations of the Kyrgyz Republic in the context of regional integration. // Eurasian Development Bank. Eurasian Economic Integration. No. 1 (6).
6. The first report of the Government of the Kyrgyz Republic on the review of trade policy. // Approved by the Order of the Government of the Kyrgyz Republic dated October 4, 2006 No. 570-r F.Kulov.
7. The second report of the Government of the Kyrgyz Republic on the review of trade policy. // Approved by the Order of the Government of the Kyrgyz Republic dated October 23, 2013 No. 426-r Zh.Zh.Satybaldiev.
8. The third report of the Government of the Kyrgyz Republic on the review of trade policy for 2013-2019. // Approved by the Order of the Government of the Kyrgyz Republic dated April 5, 2021 No. 85-r U.Maripov.
9. Official WTO website // <https://www.wto.org/>

УДК 330.341

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2022-1 (1)-170-174

Сапаров Р. Ю.

И. Арабаев атындагы КУУ, аспирант

Сапаров Р.Ю.

Аспирант, КГУ им. И.Арабаева

Saparov R.Y.

Postgraduate student, I.Arabayev KSU

**ЭКОНОМИКАСЫ ӨНҮГҮҮЧҮ МАМЛЕКЕТТЕРДИН ЭКОНОМИКАЛЫК
КООПСУЗДУГУ
ЭКОНОМИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ ГОСУДАРСТВ С РАЗВИВАЮЩИЙСЯ
ЭКОНОМИКОЙ
ECONOMIC SECURITY OF STATES WITH DEVELOPING ECONOMIES**

Аннотация: Глобалдашуу доорунда улуттук коопсуздукка жаңы экономикалык коркунучтардын негизги критерийлери жана анализдери, ошондой эле экономикалык коопсуздуктун критерийлери эске алынып, экономикалык коопсуздукка "коркунучтарды" классификациялоо жана алардын экономикалык жактан өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн алдын алуу сунуш кылынат.

Аннотация: Рассмотрены основные критерии и анализ новых экономических угроз для национальной безопасности в век глобализации, а так же критерии экономической безопасности, предложена классификация «угроз» экономической безопасности и их предотвращения экономически развивающихся стран.

Annotation: The article is devoted to the consideration of the main criteria and analysis of new economic threats to national security in the era of globalization. Criteria of economic security are considered, and the classification of "threats" to economic security, as well as to prevent them from economically developing countries, is also proposed.

Негизги сөздөр: улуттук коопсуздук, экономикалык коопсуздукка коркунучтар, глобалдашуу, экономикалык өнүгүп келе жаткан өлкөлөр, экономиканын ыңгайлашуусу.

Ключевые слова: национальная безопасность, угрозы экономической безопасности, глобализация, экономически развивающиеся страны, адаптация экономики.

Keywords: national security, threats to economic security, globalization, economically developing countries, adaptation of the economy.

Обеспечение экономической безопасности национальной экономики является первостепенной и главной задачей любого государства. Однако, экономическая безопасность — основной структурный элемент национальной безопасности. Следовательно, без определения сущности национальной безопасности невозможно рассмотреть проблему обеспечения экономической безопасности. Категория национальной безопасности чётко определена под ней понимается защищённость личности, общества и государства от внутренних и внешних экономических угроз. Цели национальной безопасности — это, прежде всего, обеспечение конституционных прав, свобод, достойного качества и уровня жизни граждан. Удовлетворение национальных интересов происходит через процессы

взаимодействия государств на международной арене, а также путём взаимодействия различных социальных сил внутри них. Данные процессы, как правило, проявляются в виде различных форм защиты, противоборства и сотрудничества, что даёт возможность рассматривать их в качестве одной из разновидностей борьбы за существование. Именно борьба предполагает прямое и косвенное соревнование государств между собой, тем самым, заставляя их учитывать интересы друг друга. В сфере экономики данное соревнование чётко проявляется в форме конкуренции, а во внеэкономических сферах — в форме военно-политического и культурно-информационного противоборства. Именно данные противоборства в виде столкновения и удовлетворения интересов и порождают угрозы национальной безопасности страны. Под угрозами национальной безопасности понимается прямая или косвенная возможность для нанесения ущерба конституционным правам, свободам, достойному качеству и уровню жизни граждан, суверенитету и территориальной целостности, устойчивому развитию, обороне и безопасности государства. В определении термина «угроза» выделяют несколько составных элементов, характеризующих её сущность. Во-первых, понятие «угроза» определяется национальными интересами страны, которые были затронуты в той или иной степени, что в очередной раз доказывает высокую степень значимости данной категории. Во-вторых, обусловленными обстоятельствами, что определяет степень защищённости от данной угрозы, т. е. потенциальный ущерб при действии угрозы. В-третьих, местом и временем проявления негативных факторов и условий, что определяет конкретный период действия угроз. В-четвертых, возможностями (намерениями) и волей субъекта угрозы (потенциального противника или конкурента), что определяет степень угроз национальной безопасности. В пятых защита и адаптация развивающихся экономик от развитых экономик которые твердо заняли свое место в глобальном экономическом положении и перманентно расширяют свою зону влияния и захват новых рынков. Таким образом, именно последний пункт в большей степени и определяют важность реализации продуманной стратегии по защите экономики государства, так-как без сильной экономики не может быть и успех во всех остальных сферах государства. Исходя из этого наряду с уже имеющейся распространенной классификацией угроз по видам, предлагается классифицировать угрозы в зависимости от природы возникновения и степени актуальности для национальной экономики: во — первых, угрозы экономической безопасности; во — вторых, угрозы информационной безопасности; в — третьих, угрозы экологической безопасности; в — четвертых, угрозы военной безопасности и другие. Поскольку угрозы экономического характера первостепенны, и экономика страны является отражением поступательного развития и благосостояния граждан, а также движущей силой в любом государстве, то возникает необходимость рассмотреть именно экономическую безопасность ее понятие и критерии как важнейшую составляющую национальной безопасности, выделить основные угрозы экономической безопасности государств с развивающийся экономикой, которые в совокупности подрывают и её национальную безопасность.

В современном понимании термин экономическая безопасность начал употребляться в послании к нации президента США Ф. Рузвельта в Программе государственного регулирования национальной экономики в целях вывода страны из кризиса. Контроль за ее выполнением осуществлял специальный правительственный орган – Федеральный орган экономической безопасности, образованный в июне 1934 г. Созданный Ф. Рузвельтом

комитет занимался экономической безопасностью отдельных лиц и в первую очередь борьбой с безработицей [Ломовцева А.В., Трофимова Т.В., 2015].

Экономическая безопасность как самостоятельная категория являлась понятием достаточно новым и мало применяемым в экономической теории и практике управления и стала предметом рассмотрения после становления и развития рыночных отношений [Волков С.П., 2005]. Выделяются следующие уровни экономической безопасности: международный, национальный, региональный, отраслевой, макроэкономический (уровень отдельного субъекта, а также уровень семьи и личности. Под экономической безопасностью той или иной системы «нужно понимать совокупность свойств состояния ее производственной подсистемы, обеспечивающую возможность достижения целей всей системы».

Экономическая безопасность – это «состояние экономической системы, которое позволяет ей развиваться динамично, эффективно и решать социальные задачи и в котором государство имеет возможность вырабатывать и проводить в жизнь независимую экономическую политику» [Абалкин Л.И., 1997, с. 3].

Рассматривая структуру показателя экономической безопасности страны, Е. Харич и С. Мамин считают, что она должна содержать следующие элементы:

– экономическую независимость, которая заключается в необходимости выхода на такой уровень эффективности национального производства и качества продукции, который сможет обеспечивать конкурентоспособность экономики и позволит на равных участвовать в мировых товарных операциях;

– стратегическую устойчивость национальной экономики, предполагающую создание определенных гарантий и условий для предпринимательской и инновационной активности, способных сдерживать факторы, дестабилизирующие экономическую ситуацию в стране и обществе;

– способность экономической системы к саморазвитию и прогрессу, к созданию благоприятного климата для инвестиций, инноваций, модернизации производства, повышения производительности труда и т.п. [Харич Е.А., Мамий С.А., 2016, с. 35].

Для обеспечения экономической безопасности необходимо также создать условия для роста экономики, противодействия инфляции и безработице, формирования ее эффективной структуры, сбалансированного платежного баланса, а также обеспечения социальной защиты населения. Для этого следует обеспечить:

1) контроль над использованием национальных ресурсов в целях создания условий для формирования конкурентных преимуществ и эффективного участия в международном разделении труда; 2) устойчивость и стабильность экономики и всех составляющих ее элементов, в том числе всех форм собственности; 3) способность к саморазвитию и прогрессу (защита национальных интересов, создание благоприятного инвестиционно-инновационного климата, развитие интеллектуального потенциала).

Субъектами экономической безопасности выступают: государство, общество, граждане, предприятия, учреждения и организации, территории. Основным субъектом является государство, осуществляющее функции в области законодательной, исполнительной и судебной властей. Для определения их приоритетов необходим анализ состояния экономики и ее тенденций развития с помощью методов социально-экономического моделирования и прогнозирования.

Выделив угрозы экономической безопасности государства: их можно перечислить следующим образом: деградация и истощение природно-ресурсного потенциала; слабый производственно-технический потенциал; дестабилизация финансовой базы страны; низкий трудовой и интеллектуальный потенциал; неадекватность нормативно-законодательной базы; слабая управленческая и исполнительная дисциплина; нарушенные межрегиональные финансовых потоки; слабая или отсутствующая стратегия выхода на новые рынки или положения на них нарушены в системе транспортно-коммуникативного и инфраструктурного обеспечения; ухудшенное экономическое состояние окружающей среды; низкий уровень жизни населения; рост безработицы и ослабленная трудовая мотивация; криминализация общества и экономической деятельности; обострения межэтнических, межконфессиональных и иных подобных противоречий.

Можно выделить следующие мероприятия по предотвращению внешних и внутренних угроз экономической безопасности: недопущение чрезмерной импортозависимости экономики страны; наличие резервов, запасов ключевых видов экономических ресурсов, обеспечивающих функционирование экономики страны и регионов в чрезвычайных ситуациях; ограничение безработицы на уровне, не вызывающем социальных потрясений; предотвращение сверхнормативного физического и морального старения, износа основных средств производства, зданий, сооружений, средств коммуникаций, жилых объектов; обеспечение воспроизводства трудовых ресурсов и научно-технического потенциала страны; обеспечение конкурентоспособности отечественной продукции и товаропроизводителей на внутренних и мировых рынках.

Список использованной литературы:

1. Алтухов А.И. Устойчивое развитие аграрной сферы экономики – основа обеспечения продовольственной безопасности страны // Труды Вольного экономического общества России. – М., 2016. – Т. 197. – С. 254–261.
2. Афонасова М.А. Обострение проблемы экономической безопасности России в условиях геополитического кризиса и санкционного давления западных стран // Экономические науки. – М., 2015. – № 1. – С. 240–243.
3. Баранова Ю.Л. Экономическая безопасность региона. – Режим доступа: www.fa.ru/projects/mknrsa/skireports/II/Колледжи/Баранова2010.Л.docx
4. Буров В.Ю. Теневая деятельность малых и средних предприятий // ЭКО. – 2008. – № 4. – С. 67–74.
5. Буянова М.Э., Дятлов Д.А. Риски финансовой системы региона: Выявление и оценка // Финансы и кредит. – 2008. – № 37 (325). – С. 36–41.
6. Варюха А.О., Сурженко Л.В. Современные угрозы экономической безопасности России // Молодой ученый. – М., 2016. – № 8. – С. 3–5.
7. Волков С.П. Экономическая безопасность и государственная стратегия // Экономика России: Основные направления совершенствования: Межвузовский сборник научных трудов / под ред. Бандурина А.В. и др., 2005. – Вып. 5. –
8. Волков С.П. Особенности обеспечения экономической безопасности отрасли национальной экономики // Экономика России: основные направления совершенствования: Межвузовский сборник научных трудов, 2005. – Вып. 5.

References:

1. Altukhov A.I. Sustainable development of the agrarian sector of the economy – the basis for ensuring food security of the country // Proceedings of the Free Economic Society of Russia. – M., 2016. – Vol. 197. – pp. 254-261.
2. Afonasova M.A. Aggravation of the problem of economic security of Russia in the context of the geopolitical crisis and sanctions pressure of Western countries // Economic Sciences. – M., 2015. – No. 1. – pp. 240-243.
3. Baranova Yu.L. Economic security of the region. – Access mode: www.fa.ru/projects/mknrsa/skireports/II/Колледжи/Баранова2010.Л.docx
4. Burov V.Yu. Shadow activity of small and medium-sized enterprises // ECO. – 2008. – No. 4. - С. 67-74.
5. Buyanova M.E., Dyatlov D.A. Risks of the financial system of the region: Identification and evaluation // Finance and credit. – 2008. – № 37 (325). – Pp. 36-41.
6. Varyukha A.O., Surzhenko L.V. Modern threats to Russia's economic security // Young Scientist. – M., 2016. – No. 8. – pp. 3-5.
7. Volkov S.P. Economic security and state strategy // Economics of Russia: The main directions of improvement: Interuniversity collection of scientific papers / ed. Bandurina A.V. et al., 2005. – Issue 5. –
8. Volkov S.P. Features of ensuring economic security of the branch of the national economy // The economy of Russia: the main directions of cooperation: Interuniversity collection of scientific papers, 2005. – Issue 5.

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

УДК 41.16:546.281

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1 (1)-175-181

Бакенов Ж. Б., Жанболотова А. Ж.

И. Арабаев атындагы КМУ, биология жана химия факультети, химия жана аны окутуунун технологиясы кафедрасынын доценттин м.а., х.и.к.

И. Арабаев атындагы КМУ, биология жана химия факультети, химия жана аны окутуунун технологиясы кафедрасынын магистранты

Бакенов Ж. Б., Жанболотова А. Ж.

к.х.н., и.о. доцента кафедры химии и технологии ее

обучение, факультет биологии и химии, КГУ им. И. Арабаева

магистрант кафедры химии и технологии ее обучение, факультет биологии и химии, КГУ им.

И. Арабаева.

Bakenov Zh. B., Zhanbolotova A. Zh.

Candidate of Chemical Sciences, Acting Associate Professor of the Department of Chemistry and Technology of its Training, Faculty of Biology and Chemistry, KSU I. Arabaev,

Master of the Department of Chemistry and Technology of its Training, Faculty of Biology and

Chemistry, KSU I. Arabaev,

**ЭЛЕКТР УЧКУНДУК ДИСПЕРСТӨӨ МЕТОДУ МЕНЕН СИНТЕЗДЕЛГЕН МЕ-SiC СИСТЕМАЛАРЫНЫН МЕТАЛЛ КОМПОЗИТТЕРИНИН ДИСПЕРСТҮҮЛҮГҮ
ДИСПЕРСНОСТЬ МЕТАЛЛОКОМПОЗИТОВ СИСТЕМ МЕ-SiC,
СИНТЕЗИРОВАННЫХ МЕТОДОМ ЭЛЕКТРОИСКРОВОГО ДИСПЕРГИРОВАНИЯ
DISPERSITY OF Me-SiC METAL COMPOSITES SYNTHESIZED BY ELECTROSPARK DISPERSION**

Аннотация: Электр учкундук дисперстөөдө методу менен алынган Me-SiC системаларынын металл композиттеринин КЧО өлчөмдөрүн баалоо жана микрофотографияларынын анализи алюминий, жез жана никелди кремний карбиди менен бирге электр учкундук дисперстөөдө бул металлдардын негизиндеги нанодисперстүү композиттер пайда болорун көрсөтү. Жездин негизиндеги металл композити орточо диаметри 30 нм болгон кичине өлчөмдөгү бөлүкчөлөрдөн турат.

Аннотация. Оценка размеров ОКР и анализ микрофотографий металлокомпозитов систем Me-SiC, полученных методом электроискрового диспергирования, показывают, что при совместном электроискровом диспергировании алюминия, меди и никеля с карбидом кремния происходит образование нанодисперсных композитов на основе соответствующих металлов. Металлокомпозит на основе меди состоит из более низкоразмерных частиц со средним диаметром 30 нм.

Annotation: Estimation of CSR sizes and analysis of microphotographs of metal composites of Me-SiC systems, obtained by electrospark dispersion, show that the combined electrospark dispersion of aluminum, copper, and nickel with silicon carbide results in the formation of nanodispersed composites based on the corresponding metals. The copper-based metal composite consists of smaller particles with an average diameter of 30 nm.

Негизги сөздөр: металл композиттери, алюминий, жез, никель, кремний карбиди, дисперстүүлүк, электр учкундук дисперстөө.

Ключевые слова: металлокомпозиты, алюминий, медь, никель, карбид кремния, дисперсность, электроискрового диспергирования.

Key words: metal composites, aluminum, copper, nickel, silicon carbide, fineness, electrospark dispersion.

Ранее [1] установлено, что при совместном электроискровом диспергировании алюминия, меди и никеля с карбидом кремния в углеродсодержащих жидких средах происходит образование порошкообразных композиционных материалов, содержащих высокодисперсные металлы, карбид кремния и кремний. Поэтому определенный интерес представляет изучение дисперсности металлической матрицы (Al, Cu, Ni) и дисперсной фазы в виде SiC и Si синтезированных металлокомпозитов.

Для получения металлокомпозитов систем Me-SiC совместному электроискровому диспергированию подвергались соответствующий металл (Al или Cu или Ni) и карбид кремния. В качестве жидкой среды использован гексан. Дисперсность фаз синтезированных металлокомпозитов изучена методом электронной микроскопии на эмиссионном сканирующем электронном микроскопе JOEL JSM-7600F. Оценка размеров областей когерентного рассеяния (ОКР) частиц металлов, карбида кремния и кремния, содержащихся в составе металлокомпозитов, проведена по уширению рефлексов на дифрактограммах по формуле Шеррера – Селякова [2].

Результаты расчета размеров ОКР частиц металлов, карбида кремния и кремния представлены в табл. 1.

Результаты расчета размеров ОКР подтверждают образование наночастиц металлов, карбида кремния и кремния при совместном электроискровом диспергировании карбида кремния с металлами в гексане (табл. 1). В составе металлокомпозита на основе алюминия, полученного в гексане, содержатся более низкоразмерные наночастицы алюминия, карбида кремния и кремния, чем в составе металлокомпозитов на основе меди и никеля.

Таблица 1 - Размеры ОКР ($d_{\text{ОКР}}$) частиц металлов, карбида кремния и кремния, содержащихся в составе металлокомпозитов на основе алюминия (Al), меди (Cu) и никеля (Ni), полученных в гексане

№	Фаза	$d_{\text{ОКР}}$, нм
Al		
1.	Al	18,5
2.	SiC	19,7
3.	Si	16,7
Cu		
1.	Cu	25,5
2.	SiC	31,0
3.	Si	31,5
Ni		
1.	Ni	29,0

2.	Ni(C)	35,6
3.	SiC	33,5
4.	Si	32,1

Дисперсность синтезированных металлокомпозитов изучена методом сканирующей электронной микроскопии. На рис. 1 - 6 представлены микрофотографии и распределение частиц металлокомпозитов по размерам.

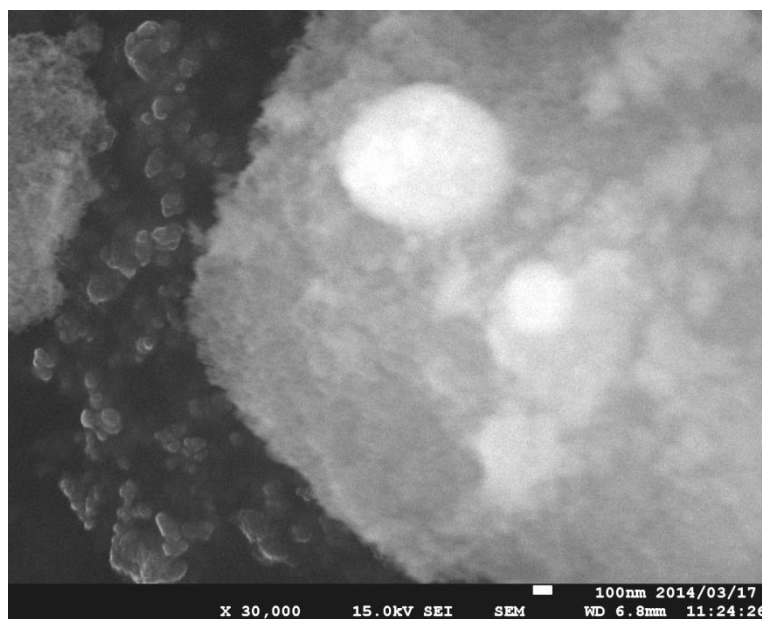

Рис. 1. Микрофотография металлокомпозита на основе алюминия, синтезированного в гексане.

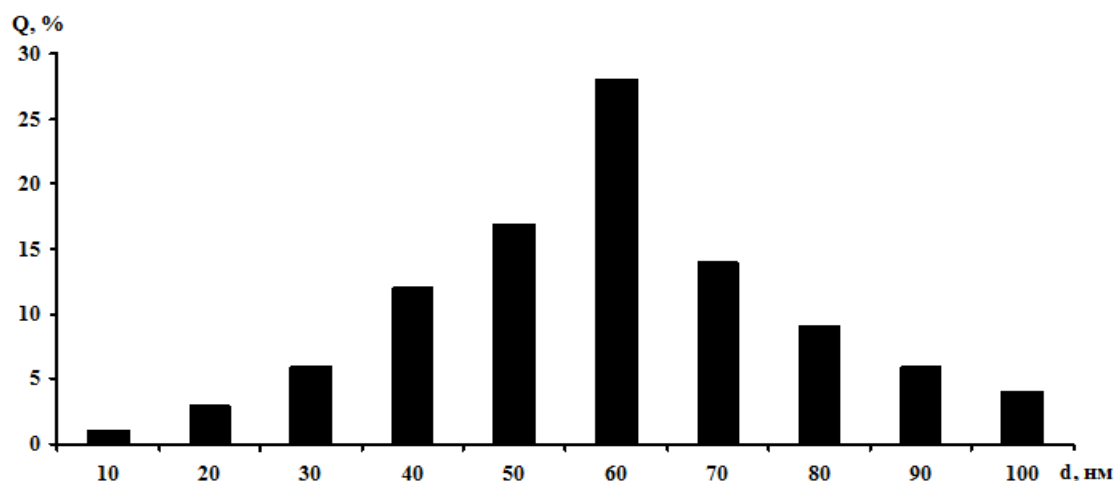

Рис. 2. Распределение частиц металлокомпозита на основе алюминия, синтезированного в гексане, по размерам.

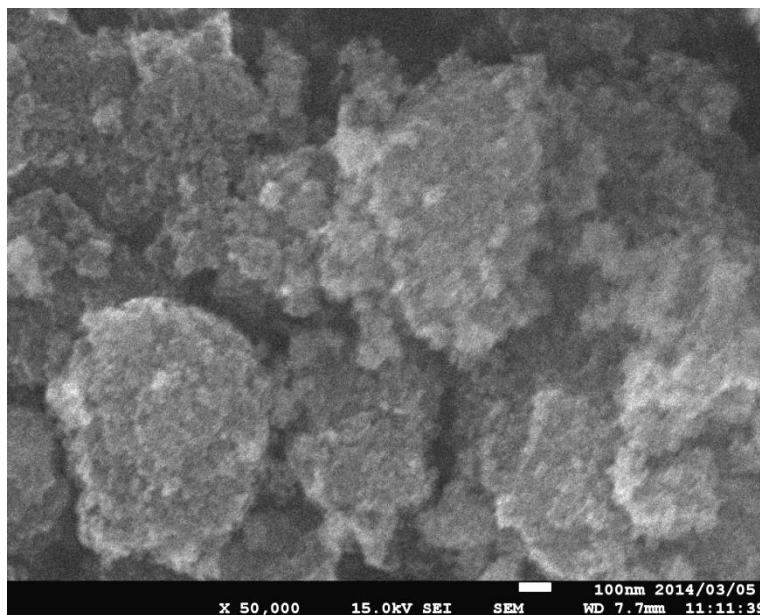

Рис.3. Микрофотография металлокомпозиита на основе меди, синтезированного в гексане.

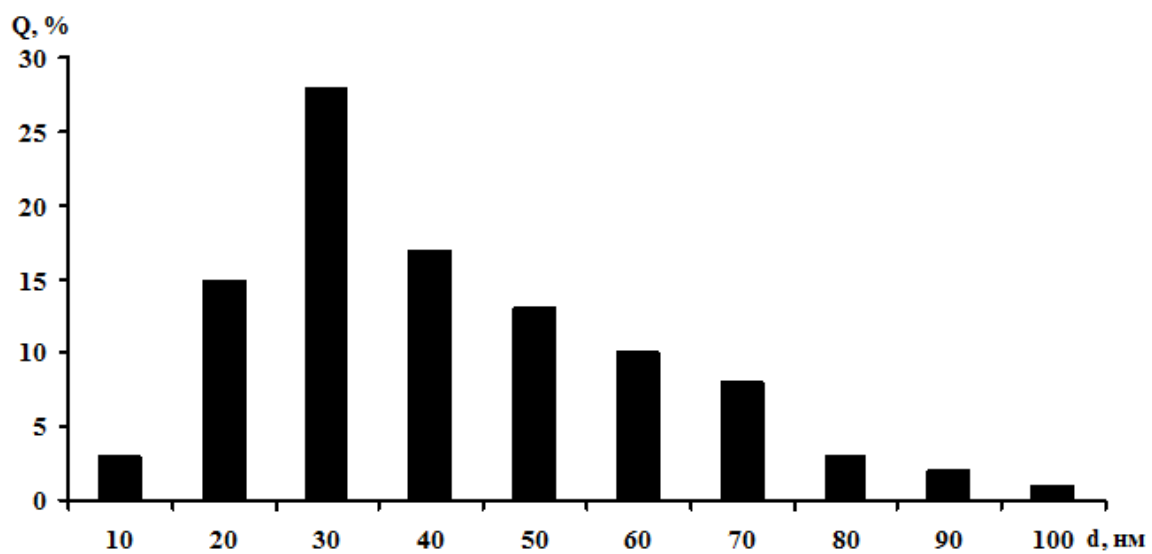

Рис.4. Распределение частиц металлокомпозиита на основе меди, синтезированного в гексане, по размерам.

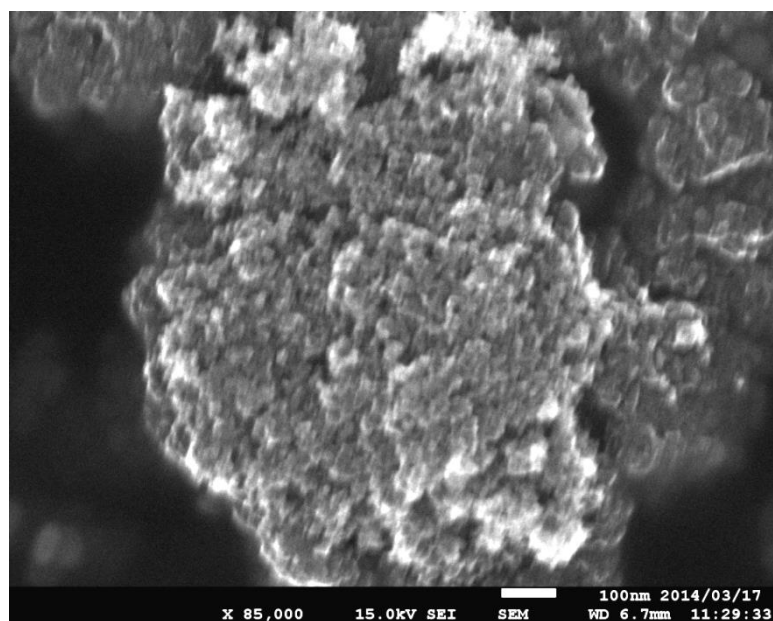

Рис. 5. Микрофотография металлокомпозиита на основе никеля, синтезированного в гексане.

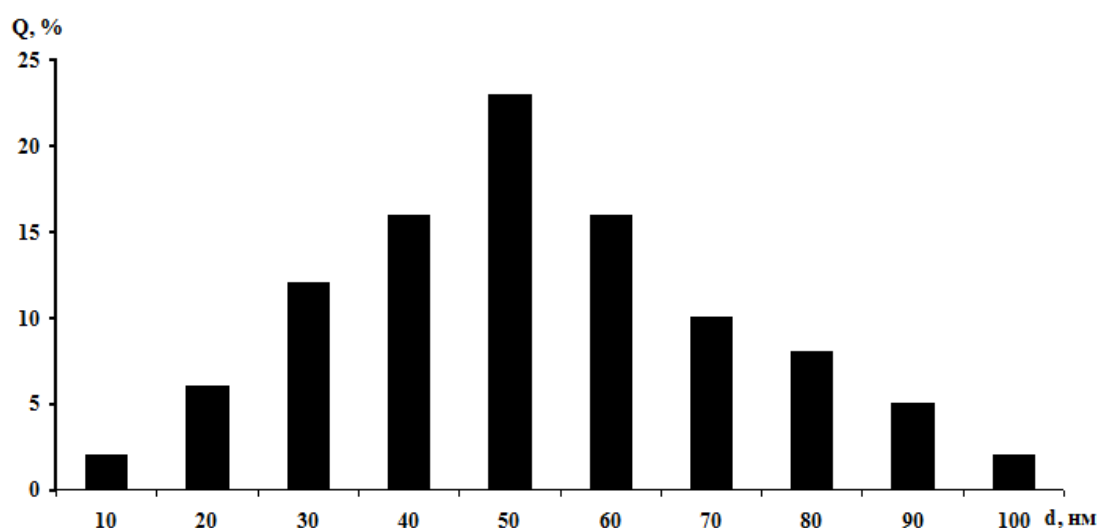

Рис.6. Распределение частиц металлокомпозиита на основе никеля, синтезированного в гексане, по размерам.

Из микрофотографий металлокомпозиитов видно, что они состоят из наноразмерных частиц, которые образуют скопление различных размеров и форм.

Распределение наночастиц металлокомпозиитов по размерам показывает, что средний диаметр частиц зависит от природы металла (табл.2.).

Таблица 2 - Размеры частиц (d) металлокомпозиитов и областей конгерентного рассеяния ($d_{окр}$) наночастиц металлов

№	Металлокомпозииты	d, нм	Содержание частиц, %	$d_{окр}$, нм
---	-------------------	-------	----------------------	----------------

1.	Al	60	28,0	18,5(Al)
2.	Cu	30	28,5	25,5(Cu)
3.	Ni	50	23,5	29,0(Ni)

Металлокомпозит на основе алюминия, синтезированный в гексане состоит из частиц со средним диаметром 60 нм, а содержание таких агрегатов составляет 28,0%.Metalloкомпозит на основе меди состоит из более низкоразмерных частиц со средним диаметром 30 нм. Metalloкомпозит на основе никеля состоит из частиц со средним диаметром 50 нм.

Сравнение размеров частиц металлокомпозитов, определенных на основе микрофотографий и размеров областей когерентного рассеяния (ОКР) частиц металлов показывает, что они для металлокомпозита на основе меди практически совпадают. Для металлокомпозитов на основе алюминия и никеля они отличаются 2-3 раза. Это различие можно объяснить следующим образом.

Ширина дифракционных линий (hkl), согласно формуле Шеррера -Селякова, зависит от среднего размера области когерентного рассеяния в направлении нормали к плоскости (hkl) [3]. Усреднение величины d_{OKP} ведется по достаточно большой площади поверхности исследуемого образца ($\sim 1\text{см}^2$). Считается, что значение d_{OKP} равно размеру нанокристаллита, поскольку предполагается, что последний не «раздвигается» на более дисперсные фрагменты и, соответственно, состоит из одной ОКР.

Из табл. 2 видно, что средние размеры частиц металлокомпозитов и кристаллитов наночастиц металлов различаются. Такое различие в работе [4] объясняется особенностями структуры образцов и методов анализа. Методом электронной микроскопии определяются размеры зерен, заключенных между высокоугловыми границами, а в методе рентгеноструктурного анализа определяется средний размер субзерен с любой разориентацией. Поэтому размеры наночастиц металлокомпозитов, определенные на основе микрофотографий, полученных методом сканирующей электронной микроскопии в 2-3 раза больше, чем размеры нанокристаллитов металлов, полученных из анализа уширения дифракционных линий.

Таким образом, оценка размеров ОКР и анализ микрофотографий металлокомпозитов систем Me-SiC, полученных методом электроискрового диспергирования, показывают, что при совместном электроискровом диспергировании алюминия, меди и никеля с карбидом кремния происходит образование нанодисперсных композитов на основе соответствующих металлов. Metalloкомпозит на основе меди состоит из более низкоразмерных частиц со средним диаметром 30 нм.

Список использованной литературы:

1. Бакенов Ж.Б. О продуктах совместного электроискрового диспергирования карбида кремния с некоторыми металлами // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2014, вып. 3. – С. 7-12.
2. Авчинникова Е.А., Воробьева С.А. Синтез и свойства наночастиц меди, стабилизированных полиэтиленгликолем // Вестн. Витеб. гос. ун-та. – 2013. – Сер. 7, № 3. – С. 12-16.

3. Ягодкин Ю.Д., Добаткин С.В. Применение электронной микроскопии и рентгеноструктурного анализа для определения размеров структурных элементов в нанокристаллических материалах // Заводская лаборатория. Диагностика материалов. – 2007. – Т. 73, № 1. – С. 38-49.
4. Калашников И.Е. Исследование структуры и свойств алюмоматричных композиционных материалов, модифицированных наноразмерными частицами // Заготовительные производства в машиностроении. – 2011. – № 8. – С. 27-36.

References:

1. Bakenov Zh.B. On the products of joint electric spark dispersion of silicon carbide with some metals // Bulletin of the Zh. Balasagyn KNU, 2014, issue 3. – pp. 7-12.
2. Ovchinnikova E.A., Vorobyeva S.A. Synthesis and properties of copper nanoparticles stabilized with polyethylene glycol // Vestn. Vitebsk State University. - 2013. – Ser. 7, No. 3. – pp. 12-16.
3. Yagodkin Yu.D., Dobatkin S.V. Application of electron microscopy and X-ray diffraction analysis to determine the size of structural elements in nanocrystalline materials // Zavodskaya lab. Diagnostics of materials. – 2007. – Vol. 73, No. 1. – pp. 38-49.
4. Kalashnikov I.E. Investigation of the structure and properties of aluminum-matrix composite materials modified with nanoscale particles // Procurement production in mechanical engineering. – 2011. – No. 8. – pp. 27-36.

УДК 621.762:546.62:546.82

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1 (1)-181-187

Жумагулова Б. Т., Сатывалдиев А. С., Кылычбек кызы Нурзада, Бегматов Шохрух Музаффар угли,

окутуучу, химия жана химиялык технология кафедрасы, табият таануу жана география факультети, ОшМУ,

И. Арабаев атындагы КМУ, биология жана химия факультети, химия жана аны окутуунун технологиясы кафедрасынын профессору, х.и.д.,

Б. Осмонов атындагы ЖАМУ, табигый-техникалык факультети, химия кафедрасынын магистранты,

И. Арабаев атындагы КМУ, биология жана химия факультети, химия жана аны окутуунун технологиясы кафедрасынын магистранты

Жумагулова Б. Т., Сатывалдиев А. С., Кылычбек кызы Нурзада, Бегматов Шохрух Музаффар угли

преподаватель, кафедра химии и химической технологии, факультет естествознания и географии, ОшГУ,

д.х.н., профессор кафедры химии и технологии ее обучение, факультет биологии и химии, КГУ им. И. Арабаева,

магистрант кафедры химии, факультет естественно-технический, ЖАГУ им. Б. Осмонова, магистрант кафедры химии и технологии ее обучение, факультет биологии и химии, КГУ им.

И. Арабаева.

Zhumagulova B. T., Satyvaldiev A. S., Kylychbek kyzy Nurzada, Begmatov Shokhrub Muzaffar ugli,

Lecturer, Department of Chemistry and Chemical Technology, Faculty of Natural Science and Geography, OshSU,

Doctor of Chemical Sciences, Professor of the Department of Chemistry and Technology, her education, Faculty of Biology and Chemistry, KSU. I. Arabaeva,

Master of the Department of Chemistry, Faculty of Natural and Technical, ZHASU B. Osmonova,

Master of the Department of Chemistry and Technology of its Training, Faculty of Biology and Chemistry, KSU I. Arabaev

**АЛЮМИНИЙ МЕНЕН ВОЛЬФРАМДЫ БИРГЕ ЭЛЕКТР УЧКУНДУК ДИСПЕРСТӨӨ
ПРОДУКТАСЫНЫН ФАЗАЛЫК КУРАМЫ ЖӨНҮНДӨ
О ФАЗОВОМ СОСТАВЕ ПРОДУКТА СОВМЕШНОГО ЭЛЕКТРОИСКРОВОГО
ДИСПЕРГИРОВАНИЯ АЛЮМИНИЯ И ВОЛЬФРАМА
ON THE PHASE COMPOSITION OF THE PRODUCT OF THE JOINT ELECTRIC
SPARK DISPERSION OF ALUMINUM AND TUNGSTEN**

Аннотация: Алюминий менен вольфрамды бирге гександа электр учкундук дисперстөөдө матрицасы алюминий күкүмү, ал эми армирлөөчү фазасы вольфрам карбиддери болгон алюмоматрицалык композит пайда болору рентген фазалык анализ методу менен аныкталган. Алюминий менен вольфрамды бирге электр учкундук дисперстөө продуктылары, электроддордун полярдүүлугуна карабастан, үч фазадан турат.

Аннотация: Методом рентгенофазового анализа установлено, что при совместном электроискровом диспергировании алюминия и вольфрама в гексане происходит образование алюмоматричного композита, где матрицей является порошок алюминия, а армирующая фаза представляют собой карбиды вольфрама. Продукты совместного электроискрового диспергирования алюминия и вольфрама, не зависимо от полярности электродов, состоят из трех фаз.

Abstract: Using the method of X-ray phase analysis, it has been established that during the joint electrospark dispersion of aluminum and tungsten in hexane, an aluminum matrix composite is formed, where the matrix is aluminum powder, and the reinforcing phase is tungsten carbides. The products of the joint electrospark dispersion of aluminum and tungsten, regardless of the polarity of the electrodes, consist of three phases.

Негизги сөздөр: электр учкундук дисперстөө, алюминий, вольфрам, вольфрамдын карбиддери, продукт, алюмоматрицалык композит.

Ключевые слова: электроискровое диспергирование, алюминий, вольфрам, карбиды вольфрама, продукт, алюмоматричный композит.

Keywords: electrospark dispersion, aluminum, tungsten, tungsten carbides, product, aluminum matrix composite.

В промышленности в качестве конструкционных материалов широкое применение находят композиты на основе алюминия, где армирующей фазой является карбиды металлов, т.к. они имеют малую плотность, высокую удельную прочность, коррозионную стойкость и

хорошие технологические свойства [1]. Перспективным является получение алюмоматричных композиционных сплавов с наноразмерными частицами армирующей фазы [2]. В работе [1] показано, что содержание нанодисперсного карбида титана в составе алюмокомпозитов приводит к повышению их химической стойкости и механических свойств по сравнению с металлическим алюминием.

Одним из основных методов получения наноструктурных алюмокомпозитов является самораспространяющийся высокотемпературный синтез. Основными недостатками данного метода являются: присутствие в составе полученного композита непрореагировавших реагентов, неравномерное распределение армирующей фазы в объеме композита и скопление частиц карбида по границам зерен [3]. Поэтому поиск новых методов получения алюмокомпозитов, содержащих в качестве армирующей фазы нанодисперсные карбиды является актуальной задачей. Для синтеза металлокомпозитов, содержащих карбиды металлов, перспективным является метод электроискрового диспергирования, который позволяет получать нанодисперсные системы из любых токопроводящих материалов [4].

Ранее [5] установлено, что при совместном электроискровом диспергировании алюминия и титана в гексане происходит образование алюмокомпозита, содержащего высокодисперсные порошки алюминия и карбида титана.

Для получения продуктов совместного электроискрового диспергирования алюминия и вольфрама использована лабораторная электроэрозионная установка с двумя электродами, изготовленными из алюминиевого и вольфрамового стержней. Диспергирование металлов системы Al-W проводилось в среде жидкого углеводорода - гексана.

Искровой разряд, создаваемый RC-генератором, имеет следующие электрические параметры: напряжение $U=220$ В, емкость конденсатора $C=2$ мкф. Полученный в этих условиях единичный разряд характеризуется энергией $E=0,05$ Дж.

Синтез алюмокомпозитов в условиях электроискрового диспергирования проводился при различных полярностях электродов. Полученные продукты отделялись на центрифуге и высушивались при $70-80^{\circ}\text{C}$.

Фазовый состав продуктов совместного электроискрового диспергирования алюминия и вольфрама установлен методом рентгенофазового анализа. Съемка дифрактограмм проводилась на дифрактометре ДРОН-3 с $\text{CuK}\alpha$ -излучением. Расчет дифрактограмм проводился по методике [6].

Дифрактограммы продуктов электроискрового диспергирования систем Al^+-W^- (алюминий-анод, вольфрам-катод) и Al^--W^+ (алюминий-катод и вольфрам-анод) приведены на рис., а результаты расчета дифрактограмм - в таблицах 1, 2.

Результаты расчета дифрактограмм позволяют делать вывод о том, что на фазовый состав продуктов не влияет полярность электродов (рис., табл.1,2). Продукты системы Al-W, независимо от полярности электродов, состоят из трех фаз. При электроискровом диспергировании системы Al^+-W^- алюминий образует металлическую фазу, а вольфрам за счет углерода, находящегося в составе молекулы гексана, образует карбидные фазы. Монокарбид вольфрама WC имеет гранецентрированную кубическую решетку типа NaCl с параметром решетки $a=4,211 \text{ \AA}$ (табл.1). Вторая карбидная фаза представляет собой полукарбид вольфрама с гексагональной решеткой.

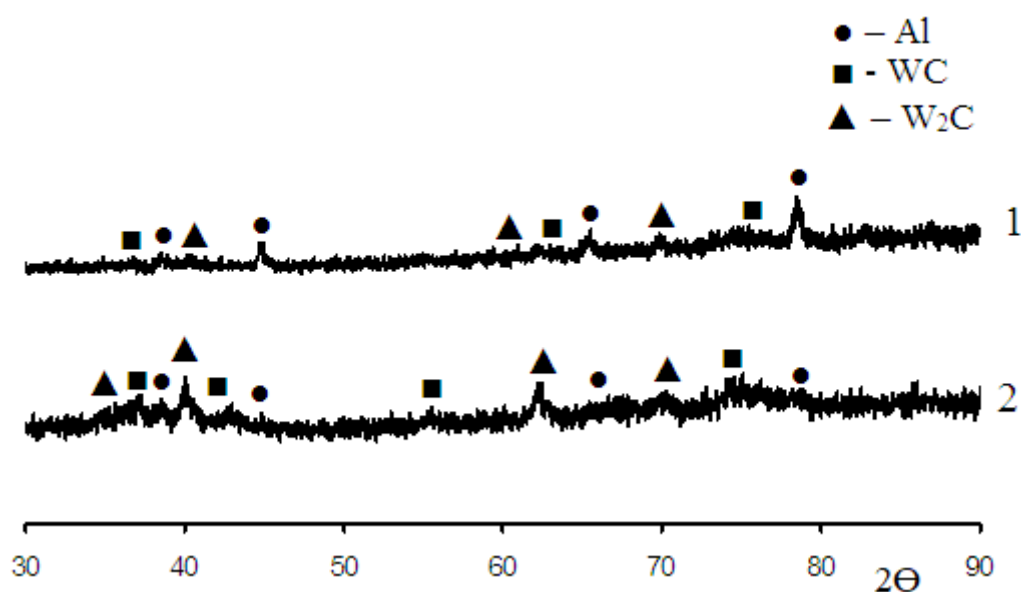

Рис. Дифрактограммы продуктов электроискрового диспергирования систем: Al^+-W^- (1) и Al^-W^+ (2).

Таблица 1. Результаты расчета дифрактограммы продукта электроискрового диспергирования системы Al^+-W^-

№	Эксперим. данные		Фазовый состав						
	I	d, Å	Al		WC		W ₂ C		
			hkl	a, Å	hkl	a, Å	hkl	a, Å	c, Å
1	20	2,5750					100	2,973	
2	22	2,4257			111	4,201			
3	36	2,3417	111	4,056					
4	38	2,2368					101	2,983	4,717
5	17	2,1062			200	4,212			
6	60	2,0195	200	4,039					
7	29	1,7212					102	2,983	4,717
8	35	1,4907			220	4,216	110	2,981	
9	51	1,4269	220	4,036					
10	41	1,3467					103	2,977	4,721
11	46	1,2706			311	4,214			
12	100	1,2171	311	4,037					

Дифрактограмма продукта электроискрового диспергирования системы Al^-W^+ отличается от дифрактограммы продукта системы Al^+-W^- по интенсивности рефлексов соответствующих фаз. В дифрактограмме продукта системы Al^-W^+ более интенсивным является рефлексы линии соответствующие W_2C , поэтому данная фаза является основной. Интенсивности рефлексных линий металлического алюминия и монокарбида WC меньше, поэтому они являются соответственно второй и третьей фазой (табл.2).

Таблица 2. Результаты расчета дифрактограммы продукта электроискрового диспергирования системы Al-W⁺

№	Эксперим. данные		Фазовый состав						
	I	d, A°	Al		WC		W ₂ C		
			hkl	a, A°	hkl	a, A°	hkl	a, A°	c, A°
1	55	2,5851					100	2,985	
2	72	2,4282			111	4,206			
3	69	2,3512	111	4,072			002		4,702
4	100	2,2475					101	2,975	4,723
5	53	2,1043			200	4,208			
6	41	2,0333	200	4,067					
7	37	1,7157					102	2,975	4,723
8	68	1,4945			220	4,227	110	2,989	
9	44	1,4238	220	4,027					
10	33	1,3400					103	2,988	4,716
11	57	1,2736			311	4,224			
12	35	1,2161	311	4,033	222	4,212			

Диспергируемость электродов и значение параметра решетки синтезированных фаз приведены в табл. 3.

Таблица 3. Зависимость параметра решетки фаз алюмокомпозигов, синтезированных в условиях электроискрового диспергирования, от полярности электродов

№	Элек- троды	Дисперг. электро- дов, г	Соотношение металлов		Параметры решетки фаз			
			Масс. %	Моль. %	Al	WC	W ₂ C	
					a, A°	a, A°	a, A°	c, A°
1	Al ⁺	0,908	82,8	97,1	4,042	4,211	2,980	4,718
	W ⁻	0,188	17,2	2,9				
2	Al ⁻	0,487	39,6	81,8	4,050	4,218	2,982	4,716
	W ⁺	0,743	60,4	18,2				

Для установления диспергируемости электродов они взвешивались до и после процесса электроискрового диспергирования. Из таблицы 3 видно, что на диспергируемость электродов влияет их полярность. В системе Al⁺-W⁻, когда анодом является алюминий диспергируемость алюминия почти 5 раз больше, чем диспергируемость вольфрама. Когда анодом является вольфрам его диспергируемость увеличивается и 1,5 раза больше диспергируемости алюминия, но в молях содержание вольфрама в составе продуктов будет все равно меньше, чем алюминия. Содержание металлов в составе продуктов, рассчитанное на основе расхода электродов, коррелируется с содержанием синтезированных фаз. Поэтому в продукте системы Al⁺-W⁻ основной фазой является металлический алюминий, а основной фазой продукта системы Al⁻-W⁺ является карбид вольфрама W₂C. Согласно литературным

данным [7] значение параметра решетки металлического алюминия равно $a=4,050\text{\AA}$, а параметр решетки высокодисперсных порошков алюминия, полученных при электроискровом диспергировании систем Al^+-W^- и Al^--W^+ , совпадает с значением массивного алюминия.

Таким образом, методом порошковой рентгенографии показано, что при электроискровом диспергировании системы $\text{Al}-\text{W}$ в жидком углеводороде происходит образование композита на основе алюминия, где матрицей является порошкообразный алюминий, а армирующей фазой порошкообразные карбидные соединения вольфрама.

Список использованной литературы:

- 1.Амосов А.П., Луц А.Р., Латухин Е.И., Ермошкин А.А. Применение процессов СВС для получения *in situ* алюмоматричных композиционных материалов, дискретно армированных наноразмерными частицами карбида титана // Известия вузов. Цветная металлургия, 2016, №1. – С.39-49.
- 2.Крушенко Г.Г. Роль частиц нанопорошков при формировании структуры алюминиевых сплавов // Металлургия машиностроения, 2011, №1. - С. 20-24.
3. Луц А.Р., Амосов А.П., Ермошкин А.А., Ермошкин А.А., Никитин К.В., Тимошкин И.Ю. Самораспространяющийся высокотемпературный синтез высокодисперсной фазы карбида титана из смесей порошков в расплаве алюминия // Изв. вузов. Порошк. металлургия и функц. покрытия, 2013, №3. - С. 28-35.
- 4.Сатывалдиев А., Асанов У.А. Электроэрозионный синтез соединений переходных металлов. – Бишкек: КГНУ, 1995. - 187 с.
5. Сатывалдиев А.С., Жумагулова Б.Т., Мурзубраимов Б.М., Абдулазизов Т.А. О фазовом составе продуктов электроискрового диспергирования системы $\text{Al}-\text{Ti}$ в гексане // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана, 2019, №2, -С.36-40.
6. Миркин Л.И. Рентгеноструктурный анализ. Справочное руководство. Получение и измерение рентгенограмм. – М.: Наука, 1976. – 326 с.
- 7.Рабинович В.А., Хавин З.Я. Краткий химический справочник. – М.: Химия, 1977. – 376 с.

References:

- 1.Amosov A.P., Lutz A.R., Latukhin E.I., Ermoshkin A.A. Application of SHS processes for *in situ* production of aluminum-matrix composite materials discretely reinforced with nanoscale titanium carbide particles // News of universities. Non-ferrous metallurgy, 2016, No. 1. - С.39-49.
- 2.Krushenko G.G. The role of nanopowder particles in the formation of the structure of aluminum alloys // Metallurgy of Mechanical Engineering, 2011, No. 1. - pp. 20-24.
3. Lutz A.R., Amosov A.P., Ermoshkin A.A., Ermoshkin A.A., Nikitin K.V., Timoshkin I.Yu. Self-propagating high-temperature synthesis of a highly dispersed phase of titanium carbide from powder mixtures in aluminum melt // Izv. vuzov. Powder. Metallurgy and Functional Coatings, 2013, No. 3. - pp. 28-35.
- 4.Satyvaldiev A., Asanov U.A. Electroerosive synthesis of transition metal compounds. – Bishkek: KGNU, 1995. - 187 p.
5. Satyvaldiev A.S., Zhmagulova B.T., Murzubraimov B.M., Abdulazizov T.A. On the phase composition of the products of electric spark dispersion of the $\text{Al}-\text{Ti}$ system in hexane // Science, new technologies and innovations of Kyrgyzstan, 2019, No. 2, -pp.36-40.

6. Mirkin L.I. X-ray diffraction analysis. Reference manual. Obtaining and measuring radiographs. – М.: Nauka, 1976. – 326 p.
7. Rabinovich V.A., Khavin Z.Ya. Brief chemical reference. – М.: Chemistry, 1977. – 376 p.

УДК 621.762:546.62:546.82

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1 (1)-187-193

Жумагулова Б. Т., Сатывалдиев А. С., Кылычбек кызы Нурзада

окутуучу, химия жана химиялык технология кафедрасы, табият таануу жана география факультети, ОшМУ,

И. Арабаев атындагы КМУ, биология жана химия факультети, химия жана аны окутуунун технологиясы кафедрасынын профессору, х.и.д.,

Б. Осмонов атындагы ЖАМУ, табигый-техникалык факультети, химия кафедрасынын магистранты

Жумагулова Б. Т., Сатывалдиев А. С., Кылычбек кызы Нурзада

преподаватель, кафедра химии и химической технологии, факультет естествознания и географии, ОшГУ,

д.х.н., профессор кафедры химии и технологии ее обучение, факультет биологии и химии, КГУ им. И. Арабаева,

магистрант кафедры химии, факультет естественно-технический, ЖАГУ им. Б. Осмонова

Zhumagulova B. T., Satyvaldiev A. S., Kylychbek kyzy Nurzada

Lecturer, Department of Chemistry and Chemical Technology, Faculty of Natural Science and Geography, OshSU,

Doctor of Chemical Sciences, Professor of the Department of Chemistry and Technology, her education, Faculty of Biology and Chemistry, KSU. I. Arabaeva,

Master of the Department of Chemistry, Faculty of Natural and Technical, ZHASU B. Osmonova,

**Al-W СИСТЕМАСЫНЫН ЭЛЕКТР УЧКУНДУК ДИСПЕРСТӨӨ
ПРОДУКТЫЛАРЫНЫН ФАЗАЛЫК КУРАМЫНА ТЕМПЕРАТУРАНЫН ТААСИРИ
ВЛИЯНИЕ ТЕРМООБРАБОТКИ НА ФАЗОВЫЙ СОСТАВ ПРОДУКТОВ
ЭЛЕКТРОИСКРОВОГО ДИСПЕРГИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ Al-W
INFLUENCE OF HEAT TREATMENT ON THE PHASE COMPOSITION OF PRODUCTS
OF ELECTRIC SPARK DISPERSION OF THE Al-W SYSTEM**

Аннотация: Al-W системасынын электр учкундук дисперстөө продуктыларын 400°C чейин абанын атмосферасында ысытканда металлдык алюминий жана вольфрам карбиддери кычкылданууга туруктуу экендиги рентген фазалык анализ методу менен аныкталган. Бул температурада, гександын молекуласы ажыраганда пайда болгон жана продуктылардын курамындагы, эркин көмүртек ычкылданат.

Аннотация: Методом рентгенофазового анализа установлено, что при термообработке продуктов электроискрового диспергирования системы Al-W в гексане при температуре 400°C в атмосфере воздуха не происходит окисление металлического алюминия

и карбидов вольфрама. При этой температуре происходит окисление свободного углерода, образовавшегося при разложении молекул гексана и находящегося в составе продуктов.

Abstract: It has been established by X-ray phase analysis that the heat treatment of products of electrospark dispersion of the Al-W system in hexane at a temperature of 400°C in air does not oxidize metallic aluminum and tungsten carbides. At this temperature, oxidation of free carbon occurs, which is formed during the decomposition of hexane molecules and is present in the composition of the products.

Негизги сөздөр: электр учкундук дисперстөө, алюминий, вольфрам, вольфрамдын карбиддери, температура, кычкылдануу.

Ключевые слова: электроискровое диспергирование, алюминий, вольфрам, карбиды вольфрама, температура, окисление.

Keywords: electrospark dispersion, aluminum, tungsten, tungsten carbides, temperature, oxidation.

Алюмокомпозиты, где армирующей фазой являются карбиды металлов, имеют малую плотность, высокую удельную прочность, коррозионную стойкость и поэтому они находят широкое применение в качестве конструкционных материалов [1]. Перспективным является получение алюмоматричных композиционных материалов с наноразмерными частицами армирующей фазы [2]. Авторами [1] установлено, что содержание нанодисперсного карбида титана в составе алюмокомпозитов в виде армирующей фазы приводит к повышению их химической стойкости и механических свойств по сравнению с металлическим алюминием.

Для получения наноструктурных алюмокомпозитов широко используется метод самораспространяющегося высокотемпературного синтеза, но данный метод имеют следующие недостатки: присутствие в составе полученного композита непрореагировавших реагентов, неравномерное распределение армирующей фазы в объеме композита и скопление частиц карбида по границам зерен [3]. Поэтому поиск новых методов получения алюмокомпозитов, содержащих в качестве армирующей фазы нанодисперсные карбиды является актуальной. Для синтеза металлокомпозитов, содержащих нанодисперсные карбиды металлов, перспективным является метод электроискрового диспергирования, который позволяет получать наноразмерные системы из любых токопроводящих материалов [4].

Ранее нами [5] установлено, что при совместном электроискровом диспергировании алюминия и титана в гексане происходит образование алюмокомпозита, содержащего высокодисперсные порошки алюминия и карбида титана.

Целью данной работы является изучение влияния термической обработки на фазовый состав продуктов электроискрового диспергирования системы Al-W.

Для получения продуктов совместного электроискрового диспергирования алюминия и вольфрама использована лабораторная установка с двумя электродами, изготовленными из алюминиевого и вольфрамового стержней. Диспергирование металлов системы Al-W проводилось в гексана.

Искровой разряд, создаваемый RC-генератором, имеет следующие электрические параметры: напряжение $U=220$ В, емкость конденсатора $C=2$ мкф. Полученный в этих условиях единичный разряд характеризуется энергией $E=0,05$ Дж.

Синтез алюмокомпозитов в условиях электроискрового диспергирования проводился при различных полярностях электродов. Полученные продукты отделялись на центрифуге и высушивались при 70-80°C. Для изучения влияние термической обработки на фазовый состав продуктов электроискрового диспергирования системы Al-W эти продукты были обработаны в муфельной печи в атмосфере воздуха при температуре 400°C в течении 1 часа. Изменение массы образцов определяли гравиметрическим методом взвешиванием массы образцов до и после термообработки.

Фазовый состав исходных и термически обработанных продуктов совместного электроискрового диспергирования алюминия и вольфрама установлен методом рентгенофазового анализа. Съемка дифрактограмм проводилась на дифрактометре ДРОН-3 с $\text{CuK}\alpha$ -излучением.

Изменение массы образцов продуктов электроискрового диспергирования систем Al^+-W^- и Al^--W^+ при обработке в атмосфере воздуха при температуре 400°C приведены в таблице 1.

Таблица 1. Изменение массы образцов продуктов электроискрового диспергирования систем Al^+-W^- и Al^--W^+ после термообработки при 400°C

№	Система	Уменьшение массы образца, %
1	Al^+-W^-	10,4
2	Al^--W^+	15,6

Из таблицы 1 видно, что при термической обработке продуктов систем происходит уменьшение массы образцов от 10 до 15%. Известно [4], что при электроискровом диспергировании металлов а углеродсодержащих жидких средах происходит одновременно с диспергированием металлов и термическое разложение молекул жидкой среды с образованием свободного углерода в виде рентгеноаморфной сажи. Поэтому при нагревании образцов до 400°C в атмосфере воздуха происходит окисление свободного углерода с образованием оксида CO_2 и это приводит к уменьшению массы образца.

Дифрактограммы продуктов электроискрового диспергирования систем Al^+-W^- и Al^--W^+ до и после термообработки приведены на рис.1,2, а результаты расчета дифрактограмм - в таблицах 2-5.

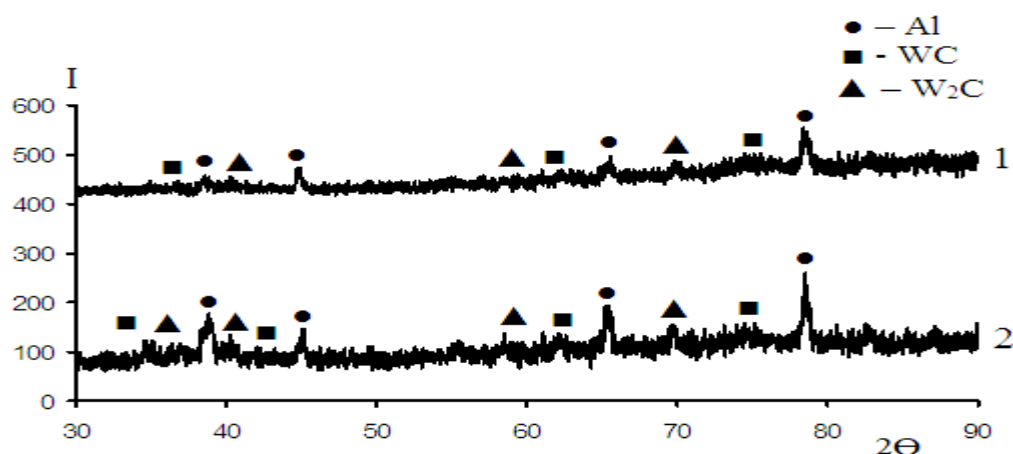

Рис. 1. Дифрактограммы продуктов электроискрового диспергирования системы Al^+-W^- до (1) и после (2) термообработки при 400°C.

Результаты расчета дифрактограмм позволяют делать вывод о том, что на фазовый состав продуктов не влияет термическая обработка продуктов (рис.1, 2; табл. 2-5). Продукты системы $Al-W$ после термообработки не меняет фазовый состав и состоят из трех фаз. При электроискровом диспергировании системы $Al-W$ алюминий образует металлическую фазу, а вольфрам за счет углерода, находящегося в составе молекулы гексана, образует карбидные фазы. Монокарбид вольфрама WC имеет гранецентрированную кубическую решетку типа $NaCl$. Вторая карбидная фаза представляет собой полукарбид вольфрама с гексагональной решеткой.

Таблица 2. Результаты расчета дифрактограммы продукта электроискрового диспергирования системы Al^+-W^-

№	Эксперим. данные		Фазовый состав						
	I	d, A°	Al		WC		W ₂ C		
			hkl	a, A°	hkl	a, A°	hkl	a, A°	c, A°
1	20	2,5750					100	2,973	
2	22	2,4257			111	4,201			
3	36	2,3417	111	4,056					
4	38	2,2368					101	2,983	4,717
5	17	2,1062			200	4,212			
6	60	2,0195	200	4,039					
7	29	1,7212					102	2,983	4,717
8	35	1,4907			220	4,216	110	2,981	
9	51	1,4269	220	4,036					
10	41	1,3467					103	2,977	4,721
11	46	1,2706			311	4,214			
12	100	1,2171	311	4,037					

Таблица 3. Результаты расчета дифрактограммы продукта электроискрового диспергирования системы Al^+-W^- после термообработки при $400^\circ C$

№	Эксперим. данные		Фазовый состав						
	I	d, A°	Al		WC		W ₂ C		
			hkl	a, A°	hkl	a, A°	hkl	a, A°	c, A°
1	38	2,5851					100	2,985	
2	41	2,4371			111	4,221			
3	78	2,3185	111	4,016					
4	46	2,2464					101	2,990	4,718
5	29	2,1071			200	4,214			
6	63	2,0100	200	4,020					
7	41	1,4907			220	4,216	110	2,981	
8	78	1,4262	220	4,034					
9	48	1,3477					103	2,990	4,718
10	36	1,2689			311	4,208			
11	100	1,2179	311	4,039					

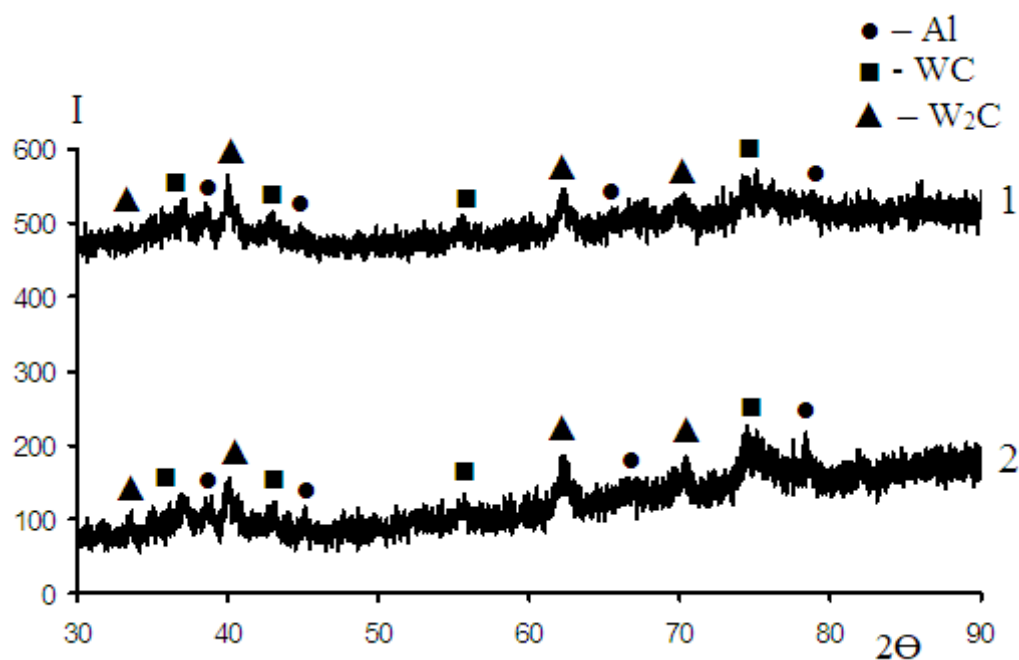

Рис. 2. Дифрактограммы продуктов электроискрового диспергирования системы $Al-W^+$ до (1) и после (2) термообработки при $400^\circ C$.

Таблица 4. Результаты расчета дифрактограммы продукта электроискрового диспергирования системы Al-W⁺

№	Эксперим. данные		Фазовый состав						
	I	d, A°	Al		WC		W ₂ C		
			hkl	a, A°	hkl	a, A°	hkl	a, A°	c, A°
1	55	2,5851					100	2,985	
2	72	2,4282			111	4,206			
3	69	2,3512	111	4,072			002		4,702
4	100	2.2475					101	2,975	4,723
5	53	2,1043			200	4,208			
6	41	2,0333	200	4,067					
7	37	1,7157					102	2,975	4,723
8	68	1,4945			220	4,227	110	2,989	
9	44	1,4238	220	4,027					
10	33	1,3400					103	2,988	4,716
11	57	1,2736			311	4,224			
12	35	1,2161	311	4,033	222	4,212			

Таблица 5. Результаты расчета дифрактограммы продукта электроискрового диспергирования системы Al-W⁺ после термообработки при 400°C

№	Эксперим. данные		Фазовый состав						
	I	d, A°	Al		WC		W ₂ C		
			hkl	a, A°	hkl	a, A°	hkl	a, A°	c, A°
1	49	2,5790					100	2,978	
2	65	2,4169			111	4,186			
3	63	2,3243	111	4,026					
4	87	2,2464					101	2,974	4,718
5	65	2,0969			200	4,193			
6	61	2,0085	200	4,017					
7	31	1,7313					102	2,974	4,718
8	93	1,4924			220	4,221	110	2,985	
9	49	1,4300	220	4,045					
10	48	1,3167					103	2,982	4,714
11	100	1,2718			311	4,218			
12	64	1,2174	311	4,038					

После термической обработки при 400°C согласно результатам рентгенофазового анализа окисление металлического алюминия и карбидов вольфрама не наблюдается.

Таким образом, методом рентгенофазового анализа установлено, что при термообработке продуктов электроискрового диспергирования системы Al-W в гексане при температуре 400°C в атмосфере воздуха не происходит окисление металлического алюминия и карбидов вольфрама. При этой температуре происходит окисление свободного углерода, образовавшегося при разложении молекул гексана и находящегося в составе продуктов.

Список использованной литературы:

- 1.Амосов А.П., Луц А.Р., Латухин Е.И., Ермошкин А.А. Применение процессов СВС для получения *in situ* алюмоматричных композиционных материалов, дискретно армированных наноразмерными частицами карбида титана // Известия вузов. Цветная металлургия, 2016, №1. – С.39-49.
- 2.Крушенко Г.Г. Роль частиц нанопорошков при формировании структуры алюминиевых сплавов // Металлургия машиностроения, 2011, №1. - С. 20-24.
3. Луц А.Р., Амосов А.П., Ермошкин А.А., Ермошкин А.А., Никитин К.В., Тимошкин И.Ю. Самораспространяющийся высокотемпературный синтез высокодисперсной фазы карбида титана из смесей порошков в расплаве алюминия // Изв. вузов. Порошк. металлургия и функц. покрытия, 2013, №3. - С. 28-35.
- 4.Сатывалдиев А., Асанов У.А. Электроэрозионный синтез соединений переходных металлов. – Бишкек: КГНУ, 1995. - 187 с.
5. Сатывалдиев А.С., Жумагулова Б.Т., Мурзубраимов Б.М., Абдулазизов Т.А. О фазовом составе продуктов электроискрового диспергирования системы Al-Ti в гексане // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана, 2019, №2, -С.36-40.

References:

- 1.Amosov A.P., Lutz A.R., Latukhin E.I., Ermoshkin A.A. Application of SHS processes for *in situ* production of aluminum-matrix composite materials discretely reinforced with nanoscale titanium carbide particles // News of universities. Non-ferrous metallurgy, 2016, No. 1. - С.39-49.
- 2.Krushenko G.G. The role of nanopowder particles in the formation of the structure of aluminum alloys // Metallurgy of Mechanical Engineering, 2011, No. 1. - pp. 20-24.
3. Lutz A.R., Amosov A.P., Ermoshkin A.A., Ermoshkin A.A., Nikitin K.V., Timoshkin I.Yu. Self-propagating high-temperature synthesis of a highly dispersed phase of titanium carbide from powder mixtures in aluminum melt // Izv. vuzov. Powder. Metallurgy and Functional Coatings, 2013, No. 3. - pp. 28-35.
- 4.Satyvaldiev A., Asanov U.A. Electroerosive synthesis of transition metal compounds. – Bishkek: KGNU, 1995. - 187 p.
5. Satyvaldiev A.S., Zhumagulova B.T., Murzubraimov B.M., Abdulazizov T.A. On the phase composition of the products of electric spark dispersion of the Al-Ti system in hexane // Science, new technologies and innovations of Kyrgyzstan, 2019, No. 2, -pp.36-40.

УДК: 796:796.5

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1 (1)-194-197

Курманбеков К.

И. Раззаков атындагы КМТУ, окутуучу

Курманбеков К.

Преподаватель, КГТУ им. И.Раззакова

Kurmanbekov K.

I.Razzakov KSTU, teacher

**ЧҮЙ, КЕМИН ӨРӨӨНҮНҮН ДЕН СОЛУКТУ ЧЫНDOOЧУ
ЖАНА ДАРЫЛАНУУЧУ ТУРИСТИК ЧАРБАЛАРЫ
ТУРИСТИЧЕСКИЕ ХОЗЯЙСТВА ЧУЙСКОЙ И КЕМИНСКОЙ ОБЛАСТЕЙ
ДЛЯ УКРЕПЛЕНИЯ ЗДОРОВЬЯ И ЛЕЧЕНИЯ
TOURISM FARMS OF THE CHUI AND KEMIN REGIONS FOR HEALTH
PROMOTION AND TREATMENT**

Аннотация: Макалада Чүй, Кемин өрөөнүндөгү ден соолукту чыңдоочу жана дарылануучу туристтик чарбалар Ысык-Ата курорту, Аламүдүн курорттук зонасы жөнүндө айтылат. Ысык-Ата курортунун иш тартиби, Аламүдүн курорттук зонасынын келечеги жөнүндө баяндалат.

Аннотация: В статье говорится о туристическом хозяйстве курорта Ысык Ата, Аламединской курортной зоне в долине Чуй и Кемин. А также отражается распорядок работы курорта Ысык Ата и будущее курортной зона Аламедин.

Abstract: This article is about the tourist economy of the resort of Ysyk Ata, the Alamedin resort area in the valley of Chui and Kemin. It also reflects the schedule of the Ysyk Ata resort and the future of the Alamedin resort area.

Негизги сөздөр: Чүй, Кемин, курорттук зона, Ысык-Ата, Аламүдүн, Арашан, минерал суулары, дарылоо.

Ключевые слова: Чуй, Кемин, курортная зона, Ысык- Ата, Аламедин, Арашан, минеральная вода, лечение.

Key words: Chui, Kemin, resort area, Ysyk-Ata, Alamedin, Arashan, mineral water, treatment.

Чүй жана Кемин өрөөндөрүндө рекреациялык чарбалар: эс алуу, ден соолукту чыңдоочу жана дарылануучу туристтик чарбалар арбын. Алсак, Ысык-Ата курорту – климаттык-больнеологиялык чөлдүү зонанын орто тоолуу токойлуу, шалбалуу курорту.

Курорт Кыргыз Ала-Тоосунун түндүк капталындагы Ысык-Ата капчыгайында жайгашкан. Курортко баруу үчүн Бишкек - Ысык-Көл магистралдык шоссесинен оңго бурулуп, Ысык - Ата тоо суусун аралап, тар капчыгайга жетүү керек. Узундугу 77 км болгон жолдун бардык аралыгында асфальт төшөлгөн, ошондуктан «Бишкек - Ысык-Ата курорту» рейстик автобусу менен бир саата деңиз деңгээлинен 1775 м бийиктикте жайгашкан курортко жеткирет [4,495]. Ысык-Ата капчыгайы аркылуу өтүп, В.И.Лениндин эстелигин жолуктурууга болот. Мунун өзү Республиканын эң эски курортторунун бири экени көрүнүп турат.

Күнөстүү Чүй өрөөнүнөн тоону карай капчыгайга бет алганда тоонун башындагы билинээр-билинбес бозомук каптап жаткандай туман көрүнүшү ыктымал. Абасы муздагыраак келген эл жашабагандай көрүнгөн капчыгайдын арасында курорт пайда болгон. Анын пайда болушуна эмне себеп болгон?

Эң оболу айтаарыбыз эзелки убактардан бери эле жергиликтүү жашаган адамдарга Ысык-Ата минералдык булактары маалым болгон. Атынын өзү айтып тургандай Ысык-Ата баардык ысык булактардын башаты болуп саналат. Ошондуктан жергиликтүү калк бул жайды «Арашан» деп атап коюшкан. Минералдык булактар жергиликтүү адамдарга эзелтеден бери белгилүү экендигине курорттун аймагындагы байыркы эстеликтер жана курулуштардын калдыктары күбө боло алат. Мында болгон ар бир адам байыркы замандын эң эски эстелигин, ири гранит ташка ойуп жасалган, будданын аскадагы сүрөтүн шексиз соңуркап карайт. Илимпоздор бул тарыхый эстелик II - III кылымдардагы доорго буддизм Кыргызстандын азыркы аймагына таркай баштаган мезгилде таандык деп эсептешет.

Бирок, илимпоздор жергиликтүү минералдык булактардын белгилүү болушун андан алыскы мезгилдерге таандык кылышат. Биздин ата-бабаларыбызды бул жерлерге жалаң гана ысык суу эмес эң оболу булактар илдеттерден куткара алгандыгы, орулуулардын азап чегүүсүн жеңилдете алгандыгы алып келген. Балким байыркы эл башчы сакайып кеткендиги үчүн ыраазы болуп, будданын сүрөтүн булак менен катар ойуп жасоого буйрук бергендир.

Ысык-Ата булактары жөнүндө биринчи жазуу жүзүндө далилдер 1875-жылы белгиленет, анда улуу орус саякатчысы И. В. Мушкетов бул курорт жайын берекелүү өлкө катары сүрөттөгөн. Бир нече жылдан кийин Ысык-Ата булактарында Орто Азиянын тоолуу райондорунун бөтөнчө Кыргызстандын аймагынын белгилүү изилдөөчүсү А. Н. Северцев болгон. Тоо инженери С. А. Аргентов Ысык-Ата булактарын толук геологиялык изилдөөнү жүргүзгөн, ал ошол убакта 97 булакты санап чыккан. Ысык-Ата минералдык суулары барган сайын кеңири белгилүү боло берет. Ошондуктан 1891-жылы Россиянын “Кызыл Крест” башкармасынын аракетин менен ошол эле жылы орулуулар үчүн биринчи имарат жана анын бир булагына сууга түшүү үчүн бир нече кабиналар тургузулат [4, 495]. Демек, 1991-жылы Ысык-Ата курортуна 100 жыл толду. 1918-жылы курортто орулуулар үчүн дагы эки жатакана жана бир булагына 12 ванналык жай курулган болуучу. Натыйжада сууга түшүү үчүн кабиналардын жалпы саны 23 кө чейин жеткирилген.

Курорттун активдүү өнүгүшү 1931-жылы, ал Кыргыз курорттун башкармасынын карамагына өткөндө башталат. Бул жылдары 160 орундуу ашкана жана гидроэлектростанция курулган. Кийинки жылы поликлиника 110 орундуу 2 корпус, суу проводу, физиотерапевт кабинети ж.б. пайда болот. Ошол эле убакта курорттун аймагын көркө келтирүү үчүн, ар түрдүү дарактардын курчоосунда фонтандар, клубдар курулуп борбордук аллеянын эки тарабына арчалар отургузулат. 1939-жылы эки бөлмөлүү эс алуучу жана бир бөлмөлүү күчтүү “Арашан” ванна бөлүгү гранит таштан курулган.

1957-жылга чейин курорт сезондуу иштеп келген. 1-июндан 30-сентябрга чейин 125 адам кабыл алынып турган. 1957-жылы кышкы корпус пайдаланууга тапшырылгандан кийин, курорт жыл бою иштей баштады. Курорт улам кеңейтилип, жаңы жабдуулар менен толукталып турду, мисалы, 1962-жылы 150 орундуу 3 кабат жашоочу корпустун курулушу аяктап, 1966-жылы 400 орундуу көрүүчүлөр залы, окуу залы менен китепканасы, музыкалык салону, биллиарды, дем алуу бөлмөсү жана кенен фойеси бар маданий массалык борбор пайдаланууга тапшырылган, 1975-жылы азыркы кездеги 2 кабат суу балчык менен

дарылоочу жай пайдаланууга тапшырылат.

Ысык-Ата курортунун климаты - тоолуу климат, кышы мелүүн жумшак, январдын орточо температурасы $-4, -6^{\circ}\text{C}$. Жайы мелүүн жылуу, июлдун орточо температурасы $+16^{\circ}\text{C}$. 4 айдын орточо температурасы $+10^{\circ}\text{C}$. Жаан чачындын жылдык суммасы 500-550 мм, жыл бою салыштырмалуу нымдуулук орто эсеп менен 60% жакын келет.

Курорт үчүн ультрафиолет нурлары бир кыйла интенсивдүү күн радиациясы (күн ачык болуп турган сааттардын саны жылына 1800 саатка чейин) терс иондорго бай абанын бир кыйла иондошуусу мүнөздүү. Мунун өзү курортторго шар аккан Ысык-Ата суу менен байланышкан.

Сүрөттөлгөндөрдүн баардыгы курортто климат менен дарылоочу, асыр эсе аба жана күн ванналарын өткөрүү, тоо суусунун боюнда гидроиондоштуруунун мүмкүндүгүн ырастайт.

Азыркы убакта курорт 6 булакты эксплуатациялайт. Жалпы дебит секундасына 26,6л түзөт. Курорттун минералдык суулары өзүнүн составы боюнча бир түрдүү жана термалдык $53,4 - 58,0^{\circ}\text{C}$. Азоттуу гидрокарбонаттык – хлориддүү сульфаттык натрийлүү начар минералдаштырылган (0,3 г/л) суулар болуп эсептелет. Азыркы убакта курортто жыл бою 434 койка пайдаланылат. Суу балчык менен дарылоочу жайда 20 ванна жана 20 балчык менен дарылоочу тапчан иштейт.

Курорттун өзүнүн балчык алынуучу жерлери жок, Камышановканын чым балчыгы жана Ысык-Көл тунма балчыгы алып келинип колдонулат.

Бул зонада сиз бийик тоолуу морена-мөңгү көлдөрүнө кызыктуу сейилдөө турларын жасай аласыз: Алар Ысык-Атанын Туяк капчыгайында жайгашкан Көк-Мойнок; Проценко - Ысык-Атанын жогорку агымындагы ушундай эле аталыштагы мөңгүдөн алыс эмес жерде орун алган [2. 25-б].

Ысык-Ата келечектүү курорт. 500 орундуу ашкананы куруу үчүн долбоордук документация иштелип чыккан жана 200 койкалуу жатуучу корпустун долбоору иштелип чыгууда. Курортто нерв системасы, генекологиялык оорулар менен жабыркагандар, кыймыл таяныч органдары менен ооругандар (сөөк- булчук -муун оорулары) дарыланат .

Аламүдүн курорт зонасы. Аламүдүн районундагы бальнеологиялык климаттык курортко ылайыктуу аймак. Бишкек шаарынан 25 км түштүк тарапта (шаардан маршруттук такси каттайт). Кыргыз Ала-Тоосунун түндүк этегинде Аламүдүн суусунун өрөөнүндө деңиз денгээлинин 1900м бийиктикте жайгашкан. Климаты мелүүн континенттик: январдын орточо температурасы -7°C , июлдуку 16°C . Жылдык жаан-чачыны 500 мм дей, жылдык орточо салыштырмалуу нымдуулугу 56%. Күн тийүү узактыгы жылына 1800 саат [4,147-б]. Жайында көбүнчө тоо өрөөн шамалы согот. Жагымдуу климатынан сырткары минералдуу ысык булактар (Аламүдүн минералдуу суусу) бар. Ден соолукту чыңдоочу 8 мекеме (2000 орундуу) иштейт.

Туристтик комплекстер.

Чоң-Таш лыжа тебүү ден соолук чыңдоо базасы. Кыргыз Ала-Тоосунун этегинде, Бишкектен 30 км түштүктө жайгашкан.

1963-жылы ачылган. 1980-жылы реконструкцияланган. Тоо капталдары лыжа спорту үчүн пайдаланылат. Жайында баскетбол, волейбол, кол тобу, футбол, стол тенниси бонча машыгуулар өткөрүлөт. Шаардыктардын сүйүктүү эс алуучу жайы болуп эсептелинет. 180 орундуу мейманканасы, 200 орундуу ашканасы, медициналык пункту бар. 1991-жылы (Чоң-

Таштын) жанындагы эски кыш бышыруучу заводдун ордуна репрессияга кабылып, 1937-жылы 8-ноябрда атылып кеткен 137 адамдын сөөгү табылган. Ал жерге «Ата бейит» деген ат коюлуп эстелик тургузулду. Азыркы учурда бир топ көрүнүктүү адамдардын да сөөгү коюлуп, эстелик тургузулган.

Колдонулган адабияттар:

1. Кыргызстандын географиясы. Энциклопедиялык окуу куралы. /Башкы ред. Ү.Асанов; Ред.кеңеш К.Оторбаев ж.б. – Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору; – Б.: 2004. 720 б.
2. Лунькин Ю.М., Лунькина Т.В. Туристические зоны Киргизии. –Ф.:Кыргызстан, 1989. -152 с.
3. Чүй облусу: Энциклопедия / Башкы ред. А.Карыпкулов; Ред.колл: И.Айтматов ж.б.; Ред. кеңеш: А.Жумагулов ж.б.; -Б.: КЭ Башкы ред., 1994. - 720 б.
4. Кыргыз Совет Энциклопедиясы: 6 томдук /Башкы ред. Б.О Орузбаева. –Ф.: Кыргыз Совет Энциклопедиясынын башкы редакциясы, 1980. Т.6.

References:

1. Geography of Kyrgyzstan. An encyclopedic textbook. /Chief Editor.Asanov; Ed. The Council of K.Joomart Otorbaev.B. – Center of the State language and Encyclopedia; - B.: 2004. 720 p.
2. Lunkin Yu.M., Lunkina T.V. Tourist zones of Russia. - F.: Kyrgyzstan, 1989. -152 P.
3. Chui region: Encyclopedia / Chief editor A.Karypkulov; Ed.call:I.Aitmatov Zh.B.; Ed. council: A.J.B.;- B.: Ke chief editor, 1994. - 720 p.
4. Kyrgyz Soviet Encyclopedia:6 volumes / chief editor B.O Oruzbayev. - F.: The main reaction of the Kyz Soviet Encyclopedia, 1980. Vol. 6.

УДК 54:378

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2022-1 (1)-197-202

Насирдинова Г. К., Арстанбекова Н. Б., Курганбекова Н. М.

Арабаев атындагы КМУ, биология жана химия факультети, химия жана аны окутуунун технологиясы кафедрасынын доценти,

И. Арабаев атындагы КМУ, биология жана химия факультети, химия жана аны окутуунун технологиясы кафедрасынын магистранты,

Б. Осмонов атындагы ЖАМУ, табигый-техникалык факультети, химия кафедрасынын магистранты

Насирдинова Г. К., Арстанбекова Н. Б., Курганбекова Н. М.

доцент кафедры химии и технологии ее обучение, факультет биологии и химии, КГУ им. И.

Арабаева,

магистрант кафедры химии и технологии ее обучение, факультет биологии и химии, КГУ им.

И. Арабаева,

магистрант кафедры химии, факультет естественно-технический, ЖАГУ им. Б. Осмонова

Nasirdinova G. K., Arstanbekova N. B., Kurganbekova N. M,

Associate Professor of the Department of Chemistry and Technology of its Teaching, Faculty of

Biology and Chemistry, KSU I. Arabaev,

Master of the Department of Chemistry and Technology of its Training, Faculty of Biology and Chemistry, KSU I. Arabaev,
Master of the Department of Chemistry, Faculty of Natural and Technical, ZHASU B. Osmonova

**ОКУТУУНУН МОДУЛДУК ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ
ОСОБЕННОСТИ МОДУЛЬНОЙ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ
FEATURES OF MODULAR LEARNING TECHNOLOGY**

Аннотация: Окутуунун модульдук технологиясы педагогикалык процессти курууда активдүү, жигердүү, ийкемдүү мамилелердин позициясына негизделет. Модулдук окутуунун натыйжасында окуучуларда окуу ишмердүүлүгүн жекелештирүүнүн өбөлгөлөрү, м.а. текст менен иштөө, жазуу жүзүндө өз пикирин билдирүү, чоң адамдын позициясынан иштөө, окуучулардын кандай билим жана шык-жөндөмдөргө ээ экендигине кеңири мүнөздөмө берүү, бул билимди жана көндүмдөрдү баалоо үчүн кандай критерийлер колдонорун билүү.

Аннотация: Модульная технология обучения базируется на позициях деятельного, активного, гибкого подхода к построению педагогического процесса. В результате модульного обучения у учащихся должны проявиться предпосылки для индивидуализации учебной деятельности, т.е. умение работать с текстом, письменно выражать свое мнение, работать с позиции взрослого, давать развернутую характеристику того, какими знаниями и умениями учащиеся должны обладать, каковы критерии оценки этих знаний и умений.

Annotation. Modular learning technology is based on the positions of an active, active, flexible approach to building the pedagogical process. As a result of modular training, students should show the prerequisites for the individualization of educational activities (the ability to work with text, express their opinion in writing, work from the position of an adult, give a detailed description of what knowledge and skills students should have, what are the criteria for evaluating this knowledge and skills.

Негизги сөздөр: модулдук технология, окутуу, модул, модулдук сабактын структурасы, билим берүү элементтери, модулдук технологиянын принциптери.

Ключевые слова: модульная технология, обучение, модуль, структура модульного урока, учебные элементы, принципы модульной технологии.

Key words: modular technology, teaching, module, structure of a modular lesson, educational elements, principles of modular technology.

Основная цель современной школы состоит в том, чтобы найти такую технологию обучения, которая бы обеспечила образовательные потребности каждого ученика в соответствии с его склонностями, интересами и возможностями. Такой технологией является модульное обучение, которое базируется на позициях деятельном, активном и гибком подходе к построению педагогического процесса. В результате модульного обучения у учащихся проявляется предпосылки для индивидуализации учебной деятельности, т.е. умение работать с текстом, письменно выражать свое мнение, работать с позиции взрослого, давать развернутую характеристику того, какими знаниями и умениями учащиеся должны обладать, каковы критерии оценки этих знаний и умений [1].

Внедрение новых педагогических технологий в учебно-воспитательный процесс требует не только адаптации ученика к новым способам обучения, но и изменение

отношения педагога к процессу обучения таким образом, чтобы создать ситуацию, в которой ученик учится сам, а учитель осуществляет управление обучением.

Целью настоящей работы является выявление особенности применения модульной технологии при обучении химии в средней общеобразовательной школе.

Модуль состоит из целевого плана действия, банка информации и методического руководства по достижению дидактических целей.

В каждом крупном блоке тем выделяется несколько модулей.

Структура модульного урока представляет собой следующую последовательность [2].

ВМ → ТМ → ПМ → МКЗ → МК

ВМ – входной модуль (модуль актуализации).

ТМ – теоретический модуль.

ПМ – практический модуль.

МКЗ – модуль коррекции знаний.

МК – модуль контроля.

Модуль актуализации. На данном этапе проводится входной контроль знаний и умений учащихся, чтобы иметь информацию об уровне готовности к работе по новому модулю.

Теоретический модуль. Предполагает изложение основных вопросов тем, раскрытие узловых понятий.

Практический модуль. Данный модуль подразумевает разнообразие форм заданий для самостоятельной работы учащихся, которые предполагают разные виды познавательной деятельности: ответы на вопросы (устно, письменно), заполнение таблиц, выполнение тестовых заданий, работу с логическими схемами. При такой работе можно использовать систему взаимоконтроля, что повышает интерес учеников к предмету, вырабатывает потребность знать и повторять пройденный материал. Смена видов деятельности, а также выполнение учащимися заданий различного уровня сложности делают занятие более интересным, устраняют психологическую нагрузку, позволяют максимально реализовать себя на занятии.

Модуль коррекции знаний. Основная задача коррекционного модуля – это ликвидация пробелов в знаниях учащихся. В результате проведения текущего контроля, в процессе изучения конкретного раздела темы определяется эффективность процесса обучения, обнаруживаются пробелы в восприятии и осознании, осмыслении и запоминании знаний и действий, а также их применение на практике. При обнаружении пробелов в знаниях учеников необходимо провести соответствующую коррекцию.

Модуль контроля. Проведение занятий контроля предполагает обязательное выполнение учениками контрольного теста или контрольной работы, т.е. своеобразный выходной контроль, он должен показать уровень усвоения модуля [3, 4].

Модульная программа строится на основе общих целей, общих научных идей курса. В основе подхода к отбору учебного материала и его содержания лежит четкое определение целей познавательной деятельности школьника на каждом этапе обучения. При планировании изучения той или иной темы нужно прорабатывать весь учебный материал. После этого необходимо структурировать учебное содержание соответственно целям на определенные блоки. На основе этих блоков формулируется комплексная дидактическая цель (КДЦ). Из нее выделяют интегрирующие дидактические цели (ИДЦ) для каждого

отдельного блока (урока). Блок состоит из отдельных учебных элементов (УЭ), каждый из которых имеет свою частную дидактическую цель. Совокупность решения этих целей и обеспечивает достижение комплексной дидактической цели [5].

Каждый учебный элемент – это шаг к достижению интегрирующей цели урока, без овладения содержанием которого цель не будет достигнута.

Учебных элементов не должно быть очень много (максимальное количество – 7), но обязательны следующие:

УЭ – 0 – определяет интегрирующую цель по достижению результатов обучения;

УЭ – 1 – включает задания по выявлению уровня исходных знаний по теме, а также задания по овладению новым материалом;

УЭ – 2 – включает выходной контроль знаний;

УЭ – 3 – подведение итогов занятия (оценивается степень достижения целей урока);

УЭ – 4 – выбор домашнего задания (выдаётся дифференцированно в зависимости от успешности работы учащегося на уроке);

УЭ – 5 – рефлексия (оценку себя, своей работы с учётом оценки окружающих).

Для самостоятельной работы учащихся можно выбрать разнообразные формы заданий, которые предполагают различные виды познавательной деятельности: ответы на вопросы (устно и письменно), заполнение таблиц, тестовые задания, работу с рисунками, как по учебнику, так и в дополнительной литературе; конспектирование учебного материала и др. В задания можно включать и работы логического характера: ребусы, кроссворды, загадки и др. Задания должны быть рассчитаны как на простое репродуктивное воспроизведение учебного материала, так и на творческую деятельность. Они ориентируют учащихся на работу с различными источниками знаний: текстами, рисунками, таблицами, схемами и т. д.

Для закрепления и проверки изученного материала применяются задания разных уровней сложности. Учащиеся могут выбрать их по своему усмотрению и желанию.

Смена видов деятельности, а также выполнение учащимися заданий различного уровня сложности делают урок более интересным, устраняют психологическую нагрузку, позволяют ребятам максимально реализовать себя на уроке.

Перед началом работы с новым модулем, рекомендуется проводить входной контроль знаний и умений учащихся, чтобы иметь информацию об уровне их готовности к работе. При необходимости можно провести соответствующую коррекцию знаний. Важно также осуществлять текущий и промежуточный контроль после изучения каждого учебного элемента (самоконтроль, взаимоконтроль, сопоставление с образцом). Эти виды контроля позволяют выявить пробелы в усвоении знаний и немедленно устранить их. После завершения работы с модулем осуществляется выходной контроль, который должен показать уровень усвоения всего модуля и тоже предполагает соответствующую доработку [6].

Для повышения результативности модульной технологии обучения необходимо придерживаться следующих принципов модульной технологии [7]:

I. Принцип модульности, включающий: конструирование учебного материала так, чтобы он обеспечивал достижение каждой поставленной перед учениками дидактической цели; представление его законченным блоком; интегрирование, в соответствии с учебным материалом, различных видов и форм обучения, подчиненных достижению намеченных целей; структура познавательных модулей такова: уроки изучения нового материала,

практические занятия, урок обобщения. Количество познавательных модулей определяется содержанием учебного материала; контролирующий модуль включает зачет по теории и практике, проходящий в различных формах.

Согласно принципа модульности учащиеся получают информацию о целях учебных занятий по новой теме, о структуре информационного блока, о дате зачета, что позволяет им планировать предстоящую деятельность. Данная технология учебного процесса способствует комфортному продвижению учащихся в этом процессе, т.к. ученик точно знает, что, когда и в каком объеме он должен сделать.

II. Определение разноуровневых дидактических целей. В реализации данного принципа важным является организация и управление деятельностью учащихся, целеполагание, мотивация и определение темы занятия, которое реализуется на практике различными путями: на одних уроках, ученики совместно с учителем формулируют проблемный вопрос; на других уроках учащиеся выходят на постановку целей, анализируя домашнее задание; на третьих уроках учитель на доске записывает только ключевые и вопросительные слова, типа: Что? Как? Зачем? Почему? От чего зависит? Как влияет? Что общего?; определить, вывести, выявить закономерность, доказать и т.д. Учащиеся на основе данного предложения определяют цели данного занятия.

III. Принцип открытости, позволяет дополнять, видоизменять информацию, формы организации учебно-познавательной деятельности.

IV. Принцип вариативности обучения реализуется путем использования на уроках нескольких альтернативных учебников, справочников, таблиц, что позволяет рассмотреть многие вопросы с разных позиций и выработать свой подход к их решению.

Организация учебного процесса по модульной технологии обучения основана на обязательном формировании основ учебных навыков и специальных умений и навыков.

V. Принцип направленности обучения на развитие самостоятельности осуществляется через самостоятельную и контрольную работы с разноуровневыми заданиями, выбор ролей в деятельности групп, возможность выбора уровня домашнего задания, который осуществляется двумя путями: когда учащиеся переписывают домашнее задание полностью, а дома, выполняя его по принципу от простого к сложному, выходят на определение своего уровня работы; в ходе урока ребята суммируют в листе контроля полученные за выполнение тех или иных заданий баллы, количество которых и определяет уровень домашнего задания.

Организационная структура урока позволяет увеличить время для самостоятельной работы учащихся, и требует перехода к непрерывному управлению, которое обеспечило бы реализацию на практике основных положений деятельности.

VI. Принцип успешности обучения означает собственный успех каждого школьника, использование стимулирующего поощрения его активной деятельности при работе оценочной системы.

VII. Принцип индивидуализации обучения опирается на составление индивидуальных программ по усвоению учебного материала для каждого ученика.

VIII. Принцип разносторонности методического консультирования реализуется через включение в модульные программы советов учителя, других объяснительных методов, облегчающих усвоение информации.

При использовании модульной технологии обучения реализуется принцип уровневой дифференциации, что дает возможность учащимся усваивать не только стандарт государственного образования, но и продвигаться на более высокий уровень обученности.

Список использованной литературы:

1. Чошанов, М.А. Еще раз о блочно-модульном обучении: уроки внедрения // Учитель, 2005, №4. – С. 59-65.
2. Берсенева, Е.В. Современные технологии обучения химии. – М.: Центрхимпресс, 2007. – 144 с.
3. Питюков, В.Ю. Основы педагогической технологии. – М.: Народное образование, 2003. – С. 21-23.
4. Селевко, Г.К. Современные образовательные технологии. – М.: Народное образование, 1999. – 256 с.
5. Долгань, Е.К. Инновации и современные технологии в обучении химии: учебное пособие. – Москва, 2004. – 76 с.
6. Гузеев, В.В. Модульно-блочные и цельноблочные технологии // Химия в школе, 2008, № 9. – С. 31-32.
7. Чернобельская, Г.М. Методика обучения химии в средней школе. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 336 с.

References:

1. Choshanov, M.A. Once again about block-modular training: lessons of implementation // Teacher, 2005, No. 4. – pp. 59-65.
2. Berseneva, E.V. Modern technologies of teaching chemistry. – M.: Tsentrkhimpres, 2007. – 144 p.
3. Pityukov, V.Yu. Fundamentals of pedagogical technology. – M.: Public education, 2003. – pp. 21-23.
4. Selevko, G.K. Modern educational technologies. – M.: Public education, 1999. – 256 p.
5. Dolgan, E.K. Innovations and modern technologies in teaching chemistry: a textbook. – Moscow, 2004. – 76 p.
6. Guzeev, V.V. Modular-block and whole-block technologies // Chemistry at school, 2008, No. 9. – pp. 31-32.
7. Chernobelskaya, G.M. Methods of teaching chemistry in secondary school. – M.: Humanit. ed. center VLADOS, 2000. – 336 p.

УДК 54:378

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1 (1)-203-208

Насирдинова Г. К., Нурлан кызы Бермет, Курганбекова Н. М.

Арабаев атындагы КМУ, биология жана химия факультети, химия жана аны окутуунун технологиясы кафедрасынын доценти,

И. Арабаев атындагы КМУ, биология жана химия факультети, химия жана аны окутуунун технологиясы кафедрасынын магистранты,

Б. Осмонов атындагы ЖАМУ, табигый-техникалык факультети, химия кафедрасынын магистранты

Насирдинова Г. К., Нурлан кызы Бермет, Курганбекова Н. М.

доцент кафедры химии и технологии ее обучение, факультет биологии и химии, КГУ им. И. Арабаева,

магистрант кафедры химии и технологии ее обучение, факультет биологии и химии, КГУ им. И. Арабаева,

магистрант кафедры химии, факультет естественно-технический, ЖАГУ им. Б. Осмонова

Nasirdinova G. K., Nurlan kyzy Bermet, Kurganbekova N. M.

Associate Professor of the Department of Chemistry and Technology of its Teaching, Faculty of Biology and Chemistry, KSU I. Arabaev,

Master of the Department of Chemistry and Technology of its Training, Faculty of Biology and Chemistry, KSU I. Arabaev,

Master of the Department of Chemistry, Faculty of Natural and Technical, ZHASU B. Osmonova

**ОРТО МЕКТЕПТЕ ХИМИЯНЫ ОКУТУУНУН ЭФФЕКТИВДҮҮЛҮГҮН
ЖОГОРУЛАТУУ УЧУН МОДУЛДУК ТЕХНОЛОГИЯНЫ КОЛДОНУУ
ПРИМЕНЕНИЕ МОДУЛЬНЫЙ ТЕХНОЛОГИИ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ
ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБУЧЕНИЯ ХИМИИ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ
APPLICATION OF MODULAR TECHNOLOGY TO IMPROVE THE EFFICIENCY
OF TEACHING CHEMISTRY IN HIGH SCHOOL**

Аннотация: Окутуунун традициялык эмес ыкмаларынын бири болуп модулдук метод эсептелет. Бул ыкма боюнча окуучу өздүк программа боюнча толугу менен же бир топ өз алдынча иштейт, ал эми окутуучу окуучулардын иштешин башкарат, коюлган маселелерди чечүү жолдорун коррекциялайт, окуучуларга консультация жана жардам берет, колдойт. Ыкма окуу процессин интенсификациялоонун эффективдүү жолдорунун бири болот. Белгилей кетчү нерсе, сабактын бул формасын колдонууда окуучу модулду окугандан кийин эмнени үйрөнүшү керектигин, кандай көлөмдө жана эмнеге жөндөмдүү болушу керектигин так билет, ошондой эле окуучу өзүнүн жөндөмдүүлүгүн эффективдүү колдонот.

Аннотация: Одним из нетрадиционных методов обучения является модульный метод, при котором ученик полностью или частично самостоятельно работает по индивидуальной программе, а учитель управляет работой школьников, корректирует пути решения поставленных задач, консультирует, помогает и поддерживает учащихся. Метод является одним из эффективных путей интенсификации учебного процесса. При использовании такой формы урока ученик точно знает, что он должен усвоить, в каком объеме и что должен уметь после изучения модуля.

Annotation: One of the unconventional teaching methods is the modular method, in which the student fully or partially independently works according to an individual program, and the teacher controls the work of the students, corrects the ways of solving the assigned tasks, advises, helps and supports the students. The method is one of the most effective ways to intensify the educational process. When using this form of lesson, the student knows exactly what he should learn, to what extent and what he should be able to after studying the module.

Негизги сөздөр: окутуунун модулдук ыкмасы, модулдук окутуунун максаты, ыкманын өзгөчөлүгү, модулдук окутуунун алгоритми.

Ключевые слова: модульный метод обучения, цель модульного обучения, особенности методики, алгоритм модульного обучения.

Key words: modular teaching method, the purpose of modular teaching, peculiarities of the methodology, modular learning algorithm.

Учурдагы жаңылануунун коомдук саясий милдеттеринин бири – химияны окутуунун технологиясын жакшыртуунун негизги маселелери б.а. химия сабагында окуучуларга мазмунду жеткиликтүү берүү максатында модулдук технологиянын айрым элементтерин пайдалануу болуп саналат. Бул милдетти ишке ашырууда химияны окутуу менен бирге эле, эркин, жоопкерчиликтүү, адамгерчиликтүү жана өзүн өзү өнүктүрүүгө жөндөмдүү инсанды калыптандыруу шарт [1].

Көптөгөн изилдөөчүлөрдүн модулдук технологияга болгон кызыгуусу ар түрдүү максаттарга жетүү үчүн жасалган аракеттери менен шартталат. Кээ бир изилдөөчүлөр - окуучуга ыңгайлуу темпте иштөөгө, белгилүү бир адамга ылайыктуу окутуу ыкмасын тандоого мүмкүндүк берүү деп белгилешсе, айрымдары окуучуларга алардын күчтүү жана начар жактарын аныктоо, аларга түзөтүүчү модулдарды колдонуу менен өздөрүн машыктырууга мүмкүнчүлүктү түзө билүү, билим берүүнүн ар кандай ыкмаларын жана формаларын интеграциялоо, окуучулардын кесиптик ишмердүүлүккө болгон даярдыгын жогорку деңгээлге көтөрүү деп эсептешет [2].

Модулдук окутууда окуучу жеке программа боюнча толук же жарым-жартылай өз алдынча аракеттенет жана сабак учурунда мугалимдин жетекчилиги астында окуучуларынын ишине багыт берүү, коюлган маселелерди чечүүнүн жолдорун корректировкалоо, окуучуларга кеңеш берүү жана колдоо көрсөтүү ишке ашат. Ошол эле учурда мугалим сабак учурунда ар бир окуучу менен өз алдынча кайтарып байланышты жүзөгө ашыра алат [2].

Модулдук окутуунун максаты - окуу материалын иштеп чыгуунун жеке ыкмаларын эске алуу менен, окуучулардын өз алдынчалыгын, иштөө жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүүгө көмөк көрсөтүү.

Модулдук технологиянын негизги өзгөчөлүктөрү [3, 4]:

- 1) билим берүү чыгармачылык менен мамиле кылууга негизделет;
- 2) окутуунун өнүктүрүүчү теориясына таянат жана окуучунун кабыл алуусуна жараша тапшырмалардын татаалдыгын жогорулатууга мүмкүндүк берет;
- 3) окуу материалын майда бөлүктөргө бөлүү аркылуу окуучулардын өзүн-өзү текшерүүсүн камсыз кылат;
- 4) окуучунун ой жүгүртүү иш-аракеттери этаптар боюнча ишке ашат;
- 5) ачык башкаруу, өз алдынча башкарууга өтүү;
- 6) көйгөйлүү маселелерди чечүү;

7) коюлган максаттарга жетүү үчүн интенсивдүү окутуу;

8) өз алдынча рефлексияга окутуу.

Модулдук окутуунун өзөгүн, толук маалыматтык блоку жана мугалимдин сунуштарын (кеңештерин) камтыган *билим берүү модулу* түзөт. Модулдук технология өз кезегинде билим берүүнүн мазмуну, аны өздөштүрүү темпи, окуучулардын өз алдынчалык деңгээли, окутуунун ар кандай методдору жана ыкмалары, башкаруу жана өзүн өзү башкаруу ыкмалары боюнча жекелештирүү окутууну камсыз кылат [4].

Модулдук окутуунун башка окутуу системаларынан айырмачылыктары төмөнкүдөй [5]:

- окутуунун мазмуну толук өз алдынча комплекстерде берилет, аларды өздөштүрүү коюлган максатка ылайык жүзөгө ашырылат. Максат окуучу үчүн түзүлөт жана ал өздөштүрүлгөн мазмундун көлөмүн гана эмес, аны өздөштүрүү деңгээлин да камтыйт. Мындан тышкары окуучу мугалимден рационалдуу иш-аракет кылуу боюнча жазуу түрүндө кеңеш алат;

- мугалим менен окуучунун ортосундагы байланыштын формасы өзгөрөт. Ал модулдар аркылуу ишке ашат жана окуучу менен окутуучунун ортосундагы жеке байланыш процесси ишке ашат;

- окуучу максималдуу убакыт ичинде өз алдынча иштейт, максат коюуну, өзүнчө пландаштырууну, өз алдынча ишмердүүлүгүн уюштурууну жана өзүн өзү баалоону үйрөнөт.

Химияны окутуу процесстинде модулдук окутуу технологиясын колдонуу төмөнкү максаттарга жетишүүнү камсыздайт [5]:

1) окуучулардын таанып-билүү активдүүлүгүн жогорулатууга;

2) изилденип жаткан материалды өздөштүрүү деңгээлин жогорулатууга;

3) окууга мотивациялоого, окуучулардын окуу дисциплинасын үйрөнүүгө туруктуу кызыгуусун калыптандырууга;

4) ишмердүүлүктү өз алдынча жөнгө салуу, аны өзүнчө баалоо жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүүгө;

5) кызматташашуунун жана ишкердик мамилелерди өнүктүрүүгө.

Модулдук окутуу технологиясында күтүлүүчү натыйжа катары окуучулардын чыгармачылык менен иш алып баруусу, билимди өз алдынча алуу, кубулуштардын маанисин түшүнүү, аларды талдоо жана жалпылоо, өзүн өзү баалоо сыяктуу жөндөмдүүлүктөргө ээ болуусу саналат [2].

Окутуунун блоктук-модулдук технологиясы боюнча иштөөнүн артыкчылыктары төмөнкүлөр [6]:

1) окутууга дифференцияланган мамиле;

2) иш-аракеттин ар кандай түрлөрүн колдонуу мүмкүнчүлүгү (жекече, жупта, топтордо);

3) мектеп окуучуларынын билим сапатынын жогорулашы;

4) окууга болгон мотивациянын жогорулашы;

5) негизги компетенттүүлүктөрдүн (маалыматтык, социалдык-коммуникативдик ж.б.) жана ошол эле учурда предметтик компетенттүүлүктөрдүн өнүгүшү;

6) өзүн өзү жана өз ара текшерүү жөндөмдүүлүгү;

7) өзүнүн жашоо долбоорун түзүү жөндөмдүүлүгү.

Блоктук-модулдук окутуу – бул «ийкемдүү» технология болгондуктан, ал башка билим берүү технологиялары менен тыгыз байланышта болуп, сабактарды ар түрдүү формада

өтүүгө, окуучулардын чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүүгө мүмкүндүк бере алат [7].

Модулдук окутуунун башка технологиялардан айырмасы – бул материалдар өз өзүнчө блокторго бөлүнөт, алардын ар бири маалымат булагы гана эмес, аны өздөштүрүү ыкмасы да болуп саналат.

Ар бир блок чоң тематикалык бөлүмдү камтыйт.

Чоң бөлүмдөр боюнча окуу сабактарынын системасын пландаштыруу жалпысынан окууну логикалык жактан түзүүгө мүмкүндүк берет.

Чоң блоктор менен материалды окуп-үйрөнүүдө төмөнкү шарттар зарыл [5]:

- 1) окуу процессин так уюштуруу;
- 2) блок боюнча максаттарды жана окуу милдеттерин коюу;
- 3) ар кандай ыкмалардын комплекстүү ишке ашышы;
- 4) окуучуларды өз алдынча иштөөнүн ар кандай түрлөрүнө кеңири тартуу;
- 5) билимдин натыйжасын текшерүүнүн ар кандай ыкмалары: жазуу жүзүндөгү жооп, оозеки баяндама, өз ара көзөмөл ж.б.;
- 6) окуучулардын жөндөмдүүлүгүнө мугалимдин ишеними.

Модуль – бул билим берүүнүн мазмуну менен аны өздөштүрүү технологиясы бирдиктүү камтылган блок.

Модулдук сабакты иштеп чыгууну баштоодо, ал жок дегенде 2 академиялык саат талап кылынышы керек экенин эстен чыгарбоо керек, анткени мындай сабакта окуучунун изилденип жаткан тема боюнча билиминин жана жөндөмдүүлүктөрүнүн баштапкы деңгээлин аныктоо, жаңы маалымат берүү, окуу материалын иштеп чыгуу жана жыйынтыктоочу текшерүүнү жүргүзүү максатында кайтарым байланышты милдеттүү түрдө ишке ашыруу зарыл.

Модулдук сабакты түзүү үчүн төмөнкү алгоритмди колдонуу керек [5]:

- 1) модулдук сабактын темадагы ордун аныктоо;
- 2) сабактын темасын аныктоо;
- 3) сабактын максатын аныктоо;
- 4) талап кылынган материалды тандоо;
- 5) окутуунун жана текшерүүнүн ыкмаларын жана формаларын тандоо;
- 6) окуучулардын окуп үйрөнүү ишинин ыкмаларын аныктоо;
- 7) билим берүү мазмунун өзүнчө логикалык жактан байланышкан билим берүү окуу элементтерине бөлүү жана алардын ар биринин конкреттүү дидактикалык максатын аныктоо.

Ар бир окуу элементи - бул сабактын интеграциялык максатына жетүү үчүн жасалган кадам, анын мазмунун өздөштүрбөй максатка жетүү мүмкүн эмес.

Модулдук технологияда окуучу өз алдынча иш алып барат, ал эми мугалим мындай сабакта кеңешчи –фасилитатор болот. Ар бир окуучу өз алдынча, кээде жупта иштейт. Мындай сабактар классикалык формадагы сабактардан айырмаланат.

Модулдук технология бир катар олуттуу артыкчылыктарды камсыз кылат жана өзгөчө окуучуларды максаттуу интенсивдүү даярдоо шартында окуу процессин интенсификациялоонун эң эффективдүү жолдорунун бири болуп саналат.

Бул окутуу технологиясынын артыкчылыктарына төмөнкүлөр кирет:

- окуучуларга дифференцияланган мамиле;

- окууга болгон мотивацияны жогорулатуу;
- бир окуу элементинин маанисин чечмелөө;
- максималдуу өз алдынчалуулукка ээ болуу;
- окуу процессинде окуучунун өзүн-өзү баалоосу; ж.б.

Белгилей кетчү нерсе, сабактын бул формасын колдонууда окуучу модулду окугандан кийин эмнени үйрөнүшү керектигин, кандай көлөмдө жана эмнеге жөндөмдүү болушу керектигин так билет. Окуучу өзүнүн жөндөмдүүлүгүн эффективдүү колдонот, ошол эле учурда окуу процесси мугалимге эмес, окуучуга багытталат

Жыйынтыктап айтканда модулдук окутуунун колдонуунун *алгачкы этапында* окуучулар модулдун материалын эмне үчүн окуп үйрөнө тургандыктарын жана эмнелерди өздөштүрүүгө тийиш экендиктерин сезишет. *Экинчи этапта* окуучулар блок-схеманы колдонуу менен көнүгүүлөрдү аткарышат. Мугалимдин жетекчилиги астында биргелешип талкуу жүргүзүшөт, өз алдынча маселелер чыгарышат жана кошумча адабияттар менен иштешет. Натыйжада, окуучуларга тиешелүү билимдер жана билгичтиктер калыптанат. *Жыйынтыктоочу этапта* мугалим ар түрдүү каражаттардын (оозеки суроолор, тестик тапшырмалар, текшерүү иш ж.б.) жардамы менен окуу материалын окуучулар канчалык деңгээлде өздөштүрүүгөндүгүн текшерет жана баалайт. Ошондой эле окуучулар өзүн-өзү, бирин-бири текшерүү жана баалоо иштерин жүргүзүшөт. Мектепке модулдук окутууну колдонууну ишке ашыруу аркылуу окуучулардын өз алдынча окуп үйрөнүү менен бирге эле, таанып билүү ишмердүүлүгүн өнүктүрүүгө болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Чошанов, М.А. Еще раз о блочно-модульном обучении: уроки внедрения // Учитель, 2005, №4. – С. 59-65.
2. Берсенева, Е.В. Современные технологии обучения химии. – М.: Центрхимпресс, 2007. – 144 с.
3. Питюков, В.Ю. Основы педагогической технологии. – М.: Народное образование, 2003. – С. 21-23.
4. Селевко, Г.К. Современные образовательные технологии. – М.: Народное образование, 1999. – 256 с.
5. Долгань, Е.К. Инновации и современные технологии в обучении химии: учебное пособие. – Москва, 2004. – 76 с.
6. Гузеев, В.В. Модульно-блочные и цельноблочные технологии // Химия в школе, 2008, № 9. – С. 31-32.
7. Чернобильская, Г.М. Методика обучения химии в средней школе. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 336 с.

References:

1. Choshanov, M.A. Once again about block-modular training: lessons of implementation // Teacher, 2005, No. 4. – pp. 59-65.
2. Berseneva, E.V. Modern technologies of teaching chemistry. – M.: Tsentrkhimpres, 2007. – 144 p.
3. Pityukov, V.Yu. Fundamentals of pedagogical technology. – M.: Public education, 2003. – pp. 21-23.

4. Selevko, G.K. Modern educational technologies. – M.: Public education, 1999. – 256 p.
5. Dolgan, E.K. Innovations and modern technologies in teaching chemistry: a textbook. – Moscow, 2004. – 76 p.
6. Guzeev, V.V. Modular-block and whole-block technologies // Chemistry at school, 2008, No. 9. – pp. 31-32.
7. Chernobelskaya, G.M. Methods of teaching chemistry in secondary school. – M.: Humanit. ed. center VLADOS, 2000. – 336 p.

УДК 50

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2022-1 (1)-208-214

Солпубашова А.Р., Ажыкулова Н.Б.

Табиғый-математикалык билим берүүнү модернизациялоо лабораториясы, ага илимий кызматкери, Кыргыз билим берүү академиясы,
Билим берүүдөгү жетишкендиктерге мониторинг жасоо жана баалоо лабораториясы, ага илимий кызматкери, Кыргыз билим берүү академиясы

Солпубашова А. Р., Ажыкулова Н. Б.

старший научный сотрудник лаборатории Модернизация естественно-математического образования Кыргызской академии образования,
Senior researcher of laboratory Modernization of natural and mathematical education in Kyrgyz Academy of Education,
Senior Researcher, Laboratory for Monitoring and Evaluation of Educational Achievements Kyrgyz Academy of Education

ЭЛ АРАЛЫК PISA ИЗИЛДӨӨСҮНДӨ ТАБИҒЫЙ-ИЛИМДЕРДИН ОРДУ МЕСТО ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК В МЕЖДУНАРОДНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ PISA THE PLACE OF THE NATURAL SCIENCES IN THE INTERNATIONAL PISA STUDY

Аннотация: Макалада PISA – окуучулардын билим жетишкендиктерин баалоонун эл аралык программасы жөнүндө баяндалат. Чет өлкөлүк тажрыйбаны өлкөдөгү билим берүү чөйрөсүнө жуурулуштуруу. Жаңы муундагы стандартка ылайык деңгээлдер боюнча тексттин негизинде түзүлгөн тесттик тапшырмаларды жогорку сапатта аткара билүү даярдыктары айтылат (PISAнын мисалында).

Аннотация: В статье описывается о международной программе для оценки успеваемости учащихся PISA. Интеграция зарубежного опыта в образовательную среду страны. Обучение выполнению качественных тестовых заданий на основе текста по уровням по стандарту нового поколения (на примере PISA).

Annotation: The article describes the international program for assessing student's performance of PISA. Integration of foreign experience into the educational environment of the country.

Training in the implementation of high-quality text-based test tasks at levels according to the new generation standard (for example, PISA).

Негизги сөздөр: PISA, функционалдык сабаттуулук, табигый-илимий сабаттуулук, окуу сабаттуулук, баалоонун ыкмалары, деңгээлдер боюнча окуучулар ээ болуучу компетенттүүлүктөр, PISA тапшырмалары.

Ключевые слова: PISA, функциональная грамотность, научная грамотность, грамотность чтения, методы оценивания, компетенции, приобретенные учениками уровней, задания PISA.

Keywords: PISA, functional literacy, scientific literacy, reading literacy, assessment methods, competencies acquired by students of the levels, PISA assignments.

PISA (Programme for International Student Assessment) – дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүндө окуучулардын сабаттуулугун жана билимин, практикада колдонуу билгичтигин баалоо боюнча эл аралык программа бүгүнкү күндө актуалдуу. Сынак 1997-жылы иштелип чыгып, биринчи жолу 2000-жылы башталган. Бул программа Экономикалык кызматташуу жана өнүгүү уюму аркылуу ишке ашырыла турганы бизге белгилүү. Бул актуалдуу маселени чечүүдө Кыргызстанда 2025-жылы PISA изилдөөсүнө катышуу максатында билим берүү системасында иш-аракеттер жүргүзүлүүдө. PISAда билим берүүнүн сапатын мониторинг жүргүзүү аркылуу төрт негизги багытта окуу сабаттуулугу, математикалык сабаттуулук, табигый илимдер боюнча сабаттуулук жана компьютердик сабаттуулук боюнча жүргүзүлөт. PISA мектепте билим берүү сапатын баалоо мониторингинин максаты чыныгы жашоодо мектепте алган билимдерди колдоно билүүнү баалоо. Изилдөөнүн объектиси 15жаш курагындагы окуучулар [1]. Көпчүлүк өлкөлөрдө бул куракка келгенде милдеттүү билим алуу менен аяктайт. Мамлекеттик программа боюнча орто мектепте билим алуу жогорку класстарда көп айырмаланбайт. Билим берүүнүн биринчи этабы өтө маанилүү: себеби баштапкы билим, билим алуунун негизги пайдубалы болуп саналат. Эгерде балада жеке жөндөмдүүлүгү жана өз алдынча үйрөнүү сапаты болсо, анда ал коомдо жеңил ийгиликке жетүүсү абзел. Дүйнөдөгү тездик менен болгон өзгөрүүлөргө окуучулардын көндүмдөрүн калыптандыруу; учурдун заманбап мезгилиндеги пайдалуу кесиптерге багыттоо, заманбап технологияларды пайдаланууга билим, билгичтик көндүмдөрүн, көйгөйлөрдү чечүүгө даярдоо, сунуштарды киргизүүгө машыктыруу; чет өлкөлүк билим берүү жыйынтыктарын азыркы билим берүүнүн максаты менен жуурулуштуруу; дүйнөдөгү жана өлкөдөгү билим берүү прогрессинин ылдамдыгын салыштыруу; билим берүү чөйрөсүндөгү тажрыйба менен ой бөлүшүү жана пикирин айта билүүгө машыгуу болуп эсептелет. PISA – окуучулардын билим жетишкендиктерин баалоонун эл аралык программасы – бул жалпы билим берүүнүн сапатын мониторингдик изилдөө, азыркы коомдо толук кандуу жашоого, б.а. адам ишмердүүлүгүнүн, баарлашуунун жана социалдык мамиленин, ар түрдүү сферанын кеңири диапазонун чечүүгө багытталганы менен өзгөчөлөнөт. Демек, программанын функционалдык сабаттуулугу жана анын функциялары, табигый илимий сабаттуулуктар, PISA изилдөөсүндө окуучулар ээ болуучу деңгээлдер, окуучулардын табигый билимдер боюнча сабаттуулугун баалоонун ыкмалары аркылуу гана ишке ашырылат [2]. Функционалдык сабаттуулук – алган билимдерин күнүмдүк маселелерди, көйгөйлөрдү чечүүдө колдоно билүү. Коомдогу фактыларды талдайт, жалпылайт жана өзүнө керектүүсүн кабыл алат.

Математикалык сабаттуулук - ар түрдүү контексттерде математиканы форму-лировкалоо, колдонуу жана интерпретациялоо жөндөмү. Ал өзүнө математикалык талдоо жана кубулуштарды сүрөттөө, түшүндүрүү жана прогноздоо үчүн математикалык түшүнүктөр, процедуралар, фактылар жана инструментарийлер боюнча математикалык ой жүгүртүүлөрдү колдонот. Табигый-илимий сабаттуулук – илимий методдордун жардамы менен изилденип, такталып, байкоолорго жана эксперименттерге негизделген тыянактарга алып келүүчү реалдуу кырдаалдардагы көйгөйлөрдү табигый-илимий билимдерди колдонуу менен аныктоого жөндөмдүүлүк. Ал тыянактар курчап турган дүйнөнү, адам баласынын ишмердүүлүгүнүн натыйжасында келип чыккан андагы өзгөрүүлөрдү түшүнүү жана тийиштүү чечимдерди кабыл алуу. Окуу сабаттуулук – жазуу түрүндө берилген тексттерди түшүнө билүүсү жана ой жүгүртүүсү, өз максаттарына жетүү үчүн аларды пайдалана билүүсү. Окуу технологияларына жана аларды түздөн-түз кабыл алуусуна гана баа берилбестен, текстти окуп түшүнүп жана ой жүгүртүүсүнө, аларга болгон көз караштарына, мамилелерине да көңүл бурулат [3]. Маселелерди чечүү компетенттүүлүгү – реалдуу-дүйнөлүк маселелерди чечүүдө таанып-билүү жөндөмдүүлүгүн пайдалана билүү. Тесттерде деңгээлдер боюнча берилген ар түрдүү суроолорго эркин жооп берүү жана талдай билүү. Табигый илимдерде концептуалдык ой жүгүртүү, чечимдерди кабыл алуу, окуучулар компетенттүүлүктөр аркылуу ээ болуучу натыйжаны аныктоого үйрөнө билүү. Мектептерде билим берүүнүн сапатына мониторинг жүргүзүүдө окуучулардын жалпы билим алуусуна жана интеллектуалдык жөндөмдүүлүктөрүнө өзгөчө көңүл бөлүү [3]. Окуучулардын математикалык сабаттуулугун, окуу сабаттуулугун жана илимий сабаттуулугун текшерүүдө PISA эл аралык изилдөөсүнүн тесттик тапшырмаларынын үлгүлөрү иштелип чыкты. “Суу–жашоонун булагы” тексттин негизинде алты деңгээлдеги 1ден бга чейинки тесттик тапшырмалар суроолору жана жооптору менен берилди.

Суу–суутек менен кычкылтектин химиялык бирикмеси болуп эсептелет. Ал шартка жараша түрдүү абалда (буу, булут, жаан, кар, мөңгү, муз) болот. Сууда көпчүлүк заттар жакшы эригендиктен табиятта таза химиялык суу кезикпейт. Андагы эриген заттын түрүнө жараша суу тузсуз, туздуу жана өтө туздуу болуп айырмаланат. Тузсуз суу тиричиликте чоң мааниге ээ экени баарыбызга белгилүү. Ал эмес 22-март дүйнө жүзү боюнча Суу ресурстарынын күнү катары белгиленип келүүдө. Бул дата Бириккен Улуттар Уюмунун Башкы ассамблеясынын чечими менен кабыл алынган. Күн системасынын башка планеталарына салыштырганда Жерде жашоо үчүн жакшы шарттар түзүлгөн. Анткени Жерде суунун үч абалда сакталып турушуна ыңгайлуу температура бар. Жерде жаан-чачын болуп турат, дарыялар жана океандар бар. Суу мейкиндиги Жердин 391134060 км² аянтын ээлейт[4]. 1-суроо:Туташ суу мейкиндиги Жер шарынын $\frac{3}{4}$ бөлүгүн ээлеп Дүйнөлүк океанды түзөт. Ал өзүнө Жердеги суунун 98% ин камтыйт. Дүйнөлүк океан деп кайсы океандарды эсептөөгө болот?

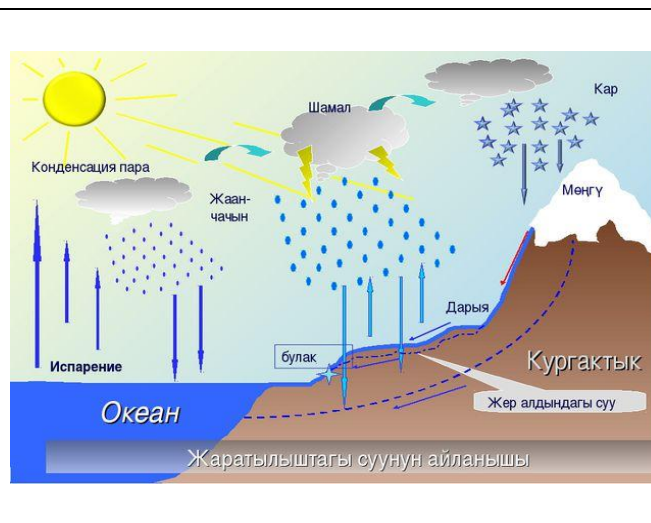

- А. Тынч океаны, Кара-Дарыя, Кичи-Ала-Арча, Атлантика океаны
- Б. Сары-Дарыя, Түндүк муз океаны, Тынч океаны, Инд океаны
- В. Тынч океаны, Түндүк муз океаны, Инд океаны, Атлантика океаны
- Г. Инд океаны, Ысык-Көл, Орто-Токой, Чатыр Көл

Дүйнөлүк океандын бардык сууларында газдар, органикалык эмес жана органикалык заттар эриген түрдө көп кездешет. Планетабызда суу жалаң гана океан, деңиздерде эмес, кургактыктагы чуңкурларда, көлдөрдө, саздарда, дарыяларда, тоолордо муз түрүндө кездешет. Дүйнөлүк океандагы суу менен салыштырганда кургактыктагы суу анын 2% тин түзөт. Суу көрөңгөсүнүн көбү тоңгон муз түрүндө, ал эми аз бөлүгү дарыяларда сакталат [4].

2-суроо: Жердин калың кыртышында сакталган суу, Дүйнөлүк океандагы, кургактыктагы, атмосферадагы суу биригип планетабыздын кайсы суу катмарын түзөт? А. Атмосфера Б. Гидросфера В. Тропосфера Г. Ионосфера

Суу атмосферада буу түрүндө да кездешет. Атмосферанын нымдуулугу Жердеги суу запасынын 1/1000 бөлүгүн түзөт, ошондуктан анын салымы абдан чоң. Ал дарыя, көл, мөңгүлөрдү суу менен толуктап турат. Атмосферадагы суу буулары планетабыздын муздап кетпешине шарт түзөт. Суу жер кыртышындагы жаракаларга, тоо тектериндеги майда боштуктарга кирип, Жер астындагы сууну пайда кылганын байкоого болот.

3-суроо: Жер астындагы суулар жана дарыя, көл, мөңгү ошондой эле суу буусу биригип планетабыздын суу катмарын, гидросфераны түзөт. Жердин гидросферасын түзүп турган сууну кандай күчтөр кыймылга келтирет?

- А. Жер астындагы суунун таасириндеги күчтөр
- Б. Жердин тартуу күчүнүн таасириндеги күчтөр
- В. Күн нурунун жылуулугу болгон негизги күчтөр
- Г. Планетабыздын суу катмарындагы күчтөр

Жердеги суу үзгүлтүксүз айланма кыймылда. Суу кургактыктын бетинен, дарыялардан, деңиздерден, океандардан, көлмөлөрдөн бууланып, атмосферанын нымдуулугун толуктайт. Атмосферадагы суу буусунун 90% анын төмөнкү 5 км катмарында жайгашкан. Бул нымдуулуктун көпчүлүк бөлүгүн океандын бетинен бууланган суу буулары түзөт. Бийиктикте абанын температурасы төмөндөгөндө булуттар пайда боло баштайт. Шамал булуттарды бир орундан экинчи орунга которот, аны менен кошо атмосферанын нымдуулугу

да өзгөрөт [4].

4-суроо: Жердеги суу үзгүлтүксүз айланма кыймылда болсо, суу кургактыктын бетинен, дарыялардан, деңиздерден, океандардан, көлмөлөрдөн бууланып, атмосферанын нымдуулук запасын кантип толуктайт?

- А. Атмосферадагы нымдуу буулар жаан-чачындын эсебинен толукталат
- Б. Атмосферадагы кар, муз, суу буулары жана мөңдүрдүн эсебинен толукталат
- В. Атмосферадагы жаан-чачын жер кыртышын нымдайт
- Г. Атмосферадагы нымдуулукту океан бетинен бууланган суу буулары толуктайт

Атмосферадагы нымдуу буулар жаан, кар, мөңдүр түрүндө Жерге түшүп, сиңип, жер алдындагы сууларды, дарыяларды, көлдөрдү толуктайт, мөңгүлөрдү пайда кылат, жер кыртышын нымдайт, топурактан өсүмдүктөрдүн тамыры аркылуу сордуруп алынып, жалбырактары менен бууланат. Ал кайрадан жаан-чаачын түрүндө Жерге түшөт. Абанын агымы океандан кургактыкка алып келген суулар акырында дарыялар аркылуу кайрадан океанга келип кошулат.

5-суроо: Жаратылышта суунун айланышы кандай процесстердин негизинде жүрөт?

- А. Атмосферадагы нымдуу буулар жаан, кар, мөңдүр түрүндө Жерге түшөт
- Б. Атмосферадагы суу буулары Жерге түшүп бууланат
- В. Атмосферадагы суунун сиңиши Жер астындагы суулар аркылуу бууланат
- Г. Атмосферадагы нымдуу буулар жаан, кар, мөңдүр түрүндө Жерге түшүп сиңип, абанын агымы аркылуу келип кошулат.

Күн нурунун таасири астында суу бууланат, карлар жана муздар эрийт, сууну бир орундан экинчи орунга которуштурган аба жана суу агымдары пайда болот. Жердин тартуу күчүнүн таасири менен жаан тамчылары жерге түшөт, бийиктиктен суу төмөн көздөй агат, жерге сиңе баштайт [4].

6-суроо: Эмне үчүн суу бууланат, кар эрийт жана суу агымдары пайда болуп, суу тамчылары жерге түшөт?

- А. Күн нурунун жылуулугунан жана Жердин тартуу күчүнүн таасиринен
- Б. Электр жылуулугунан жана өз ара тартуу күчүнүн таасиринен

В. Жылуулук нуру менен Жердин тартылуу күчүнүн таасиринен

Г. Жердин тартуу күчү менен тартылуу күчүнүн таасиринен

Окуучулардын жетишкендиктерин баалоодо PISA эл аралык изилдөөсүнө ылайык жогоруда берилген тапшырмаларды көңүл буруп окуу; тексттеги табигый кубулуштун себеп-натыйжасын табуу, касиеттерин аныктоо жана салыштыруу; түшүнүктөрдү синтездөө, схема, сүрөттөр менен иштөө билгичтигин, фактыларды түшүндүрүү кырдаалдарды эске алуу менен баалоо [2].

Деңгээл/балл		PISA изилдөөсүндө табигый илимий сабаттуулукту изилдөө боюнча окуучулар ээ болуучу компетенттүүлүктөр
6	708-1000	6-деңгээлге жеткен окуучулар табигый билимдер физика, биология, география, химия, астрономиянын өз ара байланышкан мазмунун, жол-жоболорун жана методдорун жаңы кубулуштарды, окуяларды болжолдоолорду түзүүдө колдоно алат. Мектеп программасынан алган билимдерин жана креативдик милдеттерди чечүүдө, жөндөмүн, тажрыйбасын пайдалануу менен өз алдынча ой жүгүртүп чечим чыгара алат. Алар илимий далил-дерге жана теорияларга таянып, аргументтерди башка далилдерге негиздей алат. Алган билимдерин практикада колдонот, алардын жаратылыштагы байкалыштарын, күндөлүк турмуштагы маани-син аныктоого жетишет. Бул деңгээлде окуучулар табигый билимдерин жана өз алдынча чыгармачылык менен алган билимин татаал эксперимент-терди жүгүзүүдө колдонот, изил-дөөдө жана компьютерде өзүнүн туура тандоосун жүргүзө алат.
5	633-707	5-деңгээлде окуучулар өздөрүнүн билимин пайдалануу менен татаал аталыштарды түшүнүү, кубулуш, окуялар процесстердин байланыштарын билет. Илимий билимдерди байланыштырып билим менен эксперименттерди жүргүзүп, маалымат алып өздөрүнүн формулировкасын бере алат. 5-деңгээлге жеткен окуучулар каталарды, белгисиз булактарды илимий далилдердин натыйжасында ар кандай ыкмаларды колдонуп, чечмелеп, жыйынтык чыгара алышат.
4	559-632	4-деңгээлге жеткен окуучулар өздөрүнүн билимин пайдаланып татаалыраак маселелерди, кырдаалды, процессти түшүндүрүү, жыйынтык чыгара алат. Алар эксперименттердин планын негиздеп, жол жоболорун жана ыкмаларын таанып билүү, билим элементтерине таянып колдонот.
3	484-558	3-деңгээлге жеткен окуучулар билим, билгичтигине таянып кубулуштагы түшүнүктөрдү таанып кураштыра алат. Мазмундук элементтерге негиздеп, жөнөкөй эксперимент жүргүзөт. Илимий жана илимий эмес суроолорду аныктай билет.
2	410-483	2-деңгээлдеги окуучулар билимдерине таянып маалыматтарды чечмелеп, жөнөкөй эксперименттердеги түшүнүктөрдү таанып билет. Түшүнүктөрдү, процесстерди, закондорду айырмалай алат.
1	335-409	Күнүмдүк турмушта кездешүүчү кубулуштарды билет. Маселени чечүү үчүн ар кандай маалыматтарды аныктай алат. Табигый билимдердеги фактылар-ды, түшүнүктөрдү, закондорду түшүнөт.

Жыйынтыгында деңгээлдер боюнча берилген тексттерден маалыматты чечмелеп, илимий жана илимий эмес суроолорун негиздеп жыйынтык чыгарып, көйгөйлөрдү таап, аныктап алардын жообун негиздейт. PISA нын тесттик тапшырмасын аткарууда окуучулар ээ болуучу компетенттүүлүктөрү боюнча бааланат.

Колдонулган адабияттар:

1. Тагаева Г.С., Мамбетакунов У.Э.. PISA эл аралык изилдөөсүнө даярданабыз: КРнын мугалимдери үчүн методикалык колдонмо/Кырг.Респ.Билим берүү жана илим министрлиги. Кыргыз.Билим берүү академиясы. Б.:2019.-48 б.
2. Е.Син. д.п.н. проф., У.Мамбетакунов, вице-президент КАО, д.п.н. проф. Парадокс ницше (или готовы ли учителя к PISA). “Кут билим” 2021-жыл, 2-апрель, 8-9 бет, №13(10902).
3. Маалыматтык булактар Сайт - <https://www.oecd.org/pisa/>; <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
4. Мамбетакунов Э.М., Рязанцева В.А. Табият таануу: Орто мектептин 5-кл.үчүн окуу китеби. – Б.: “Инсанат”, 2017, – 160 б.

References:

1. Tagaeva G.S., Mambetkunov U.E.. We will prepare our own international study: a methodological guide for teachers of the Kyrgyz Republic / Kyrgyz Republic.Representative.Ministry of Education and Science. Kyrgyz Academy of Education. B.:2019.-48 p.
2. E.Grekh. Ph.D. prof., U.Mambetkunov, Vice-President of KAO, Ph.D. prof. Nietzsche's paradox (or are teachers ready for KDD). “Kut Bilim ” 2021 April 2, pp. 8-9, e 13(10902).
3. Website of information sources - <https://www.oecd.org/pisa/>; <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
4. Mambetkunov E.M. Ryazantseva V.A. Natural science: 5th grade of secondary school.textbook for. - B."Insanat", 2017, - 160 pages.

УДК 536.46:541.182

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-1 (1)-214-219

Темирбаев К. Т., Бакенов Ж. Б., Акатова М. Б.

И. Арабаев атындагы КМУ, биология жана химия факультети, химия жана аны окутуунун технологиясы кафедрасынын аспиранты

И. Арабаев атындагы КМУ, биология жана химия факультети, химия жана аны окутуунун технологиясы кафедрасынын доценттин м.а., х.и.к.,

И. Арабаев атындагы КМУ, биология жана химия факультети, химия жана аны окутуунун технологиясы кафедрасынын магистранты

Темирбаев К. Т., Бакенов Ж. Б., Акатова М. Б.

аспирант кафедрасы химии и технологии ее обучение, факультет биологии и химии, КГУ им.

И. Арабаева,

к.х.н., и.о. доцента кафедрасы химии и технологии ее обучение, факультет биологии и химии,

КГУ им. И. Арабаева,

магистрант кафедрасы химии и технологии ее обучение, факультет биологии и химии, КГУ

им. И. Арабаева

Temirbaev K. T., Bakenov Zh. B., Akatova M. B.

postgraduate student of the Department of Chemistry and Technology of its Training, Faculty of
Biology and Chemistry, KSU I. Arabaev,

Candidate of Chemical Sciences, Acting Associate

Professor of the Department of Chemistry and Technology of its Training, Faculty of Biology and
Chemistry, KSU I. Arabaev,

Master of the Department of Chemistry and
Technology of its Training, Faculty of Biology and Chemistry, KSU I. Arabaev

**Al-Me СИСТЕМАЛАРЫН ЭЛЕКТР УЧКУНДУК ДИСПЕРСТӨӨДӨ БИМЕТАЛЛДЫК
КОМПОЗИТТЕРДИ АЛУУ МҮМКҮНЧҮЛҮГҮ ЖӨНҮНДӨ
О ВОЗМОЖНОСТИ ПОЛУЧЕНИЯ БИМЕТАЛЛИЧЕСКИХ КОМПОЗИТОВ ПРИ
ЭЛЕКТРОИСКРОВОМ ДИСПЕРГИРОВАНИИ СИСТЕМ Al-Me
ON THE POSSIBILITY OF OBTAINING BIMETALLIC COMPOSITES BY ELECTRIC
SPARK DISPERSION OF Al-Me SYSTEMS**

Аннотация: Al-Me системаларынын спиртте электр учкундук дисперстөө продуктуларынын фазалык курамы экинчи металлдын жаратылышынан көз карандылыгы рентген фазалык анализдин негизинде аныкталган. Алюминийди жез менен бирге спиртте электр учкундук дисперстөө продуктысы үч фазадан турат: алюминийдин жездеги катуу эритмесинен, металлдык алюминийден жана интерметаллдык кошулма Cu_9Al_4 интерметаллдык кошулмасынан. Al-Fe системасынын продуктысы FeO оксидинен жана темирдин алюминийдеги катуу эритмесинен, ал эми Al-Ni системасынын продуктысы NiO оксидинен жана $AlNi_3$ интерметаллдык кошулмасынан.

Аннотация: Методом рентгенофазового анализа установлено, что фазовый состав продуктов электроискрового диспергирования систем Al-Me в спирте зависит от природы второго металла. Продукт совместного электроискрового диспергирования алюминия и меди в спирте состоит из трех фаз: твердого раствора алюминия в меди, металлического алюминия и интерметаллическое соединение Cu_9Al_4 . Продукт системы Al-Fe состоит из оксида и FeO и твердого раствора железа в алюминии, а продукт системы Al-Ni из оксида NiO и интерметаллического соединения $AlNi_3$.

Annotation. It has been established by X-ray phase analysis that the phase composition of the products of electrospark dispersion of Al-Me systems in alcohol depends on the nature of the second metal. The product of joint electrospark dispersion of aluminum with copper in alcohol consists of three phases: a solid solution of aluminum in copper, metallic aluminum, and an intermetallic compound Cu_9Al_4 . The product of the Al-Fe system consists of oxide and FeO and a solid solution of iron in aluminum, and the product of the Al-Ni system consists of oxide NiO and the intermetallic compound $AlNi_3$.

Негизги сөздөр: электр учкундук дисперстөө, алюминий, жез, темир, никель, биметаллдык композиттер.

Ключевые слова: электроискровое диспергирование, алюминий, медь, железо, никель, биметаллические композиты.

Key words: electrospark dispersion, aluminum, copper, iron, nickel, bimetallic composites.

Диаграммы состояния бинарных систем Al-Cu, Al-Fe и Al-Ni достаточно сложные. Согласно диаграмме состояния в системе Al-Cu существуют пятнадцать фаз [1]. Две фазы являются твердыми растворами на основе меди и алюминия. Твердый раствор на основе Cu охватывает широкую область составов и с понижением температуры растворимость Al в Cu повышается. Максимальная растворимость алюминия при эвтектической температуре 565°C составляет 19,7% (ат.). Растворимость Cu в Al при эвтектической температуре 548°C составляет 2,48% (ат.) и уменьшается с понижением температуры.

В диаграмме состояния системы Al-Fe имеются несколько интерметаллические соединения (Fe_3Al , $FeAl_2$, Fe_2Al_5 , $FeAl_3$) и твердые растворы на основе алюминия и железа [2]. В этой системе образуются твердые растворы алюминия в α -Fe и γ -Fe. Твердый раствор Al в α -Fe имеет объемноцентрированную кубическую решетку и максимальная растворимость Al в α -Fe может составить 25% (ат.) при 520°C. Максимальная растворимость Al в γ -Fe составляет 1,28% (ат.) при 1150°C. Растворимость Fe в Al очень незначительная. Максимальная растворимость Fe в Al составляет 0,03% (ат.) при 625°C.

В системе Al-Ni алюминий и никель образуют между собой два твердых раствора и пять интерметаллидов: Al_3Ni (β -фаза), Al_3Ni_2 (γ -фаза), $AlNi$ (δ -фаза) и $AlNi_3$ (ϵ -фаза) и Al_3Ni_5 [3]. В системе Al-Ni имеется два типа твердых растворов: никеля в алюминии и алюминия в никеле. Растворимость никеля в алюминии невелика и составляет всего 0,05 вес. % при эвтектической температуре - 640°C, а растворимость алюминия в никеле составляет не более 3,85 вес. % при 500°C. Максимальная растворимость алюминия в никеле имеет место при температуре 1385°C и составляет, согласно диаграмме состояния, около 11 вес. %.

Поэтому определенный интерес представляет изучение фазового состава продуктов электроискрового диспергирования систем Al-Cu, Al-Fe и Al-Ni в этиловом спирте. В условиях электроискрового диспергирования в микрообъеме контактирующих электродов, под действием концентрированной энергии искрового разряда, происходит расплавление металлов. Под действием ударной волны искрового разряда расплавы металлов выбрасываются в объем реактора. При этом создается условие для образования твердых растворов, интерметаллидов и других соединений диспергируемых металлов [4].

Для получения продуктов электроискрового диспергирования систем Al-Cu, Al-Fe и Al-Ni использована лабораторная электроискровая установка с двумя электродами. Один электрод был изготовлен из алюминиевой пластинки, а второй электрод изготавливался из медных, или никелевых, или железных стержней. В качестве диэлектрической среды использован этиловый спирт (96%). Полученные продукты находятся в составе твердой фазы, которая отделяется от жидкой фазы центрифугированием и высушивается в сушильном шкафу при 70-80°C.

Фазовый состав полученных продуктов изучен методом рентгенофазового анализа, а их дифрактограммы сняты на дифрактометре ДРОН-3 с отфильтрованным медным излучением.

На рисунке представлены дифрактограммы продуктов электроискрового диспергирования систем Al-Cu, Al-Fe и Al-Ni в спирте, а результаты расчета дифрактограмм представлены в таблицах 1-3.

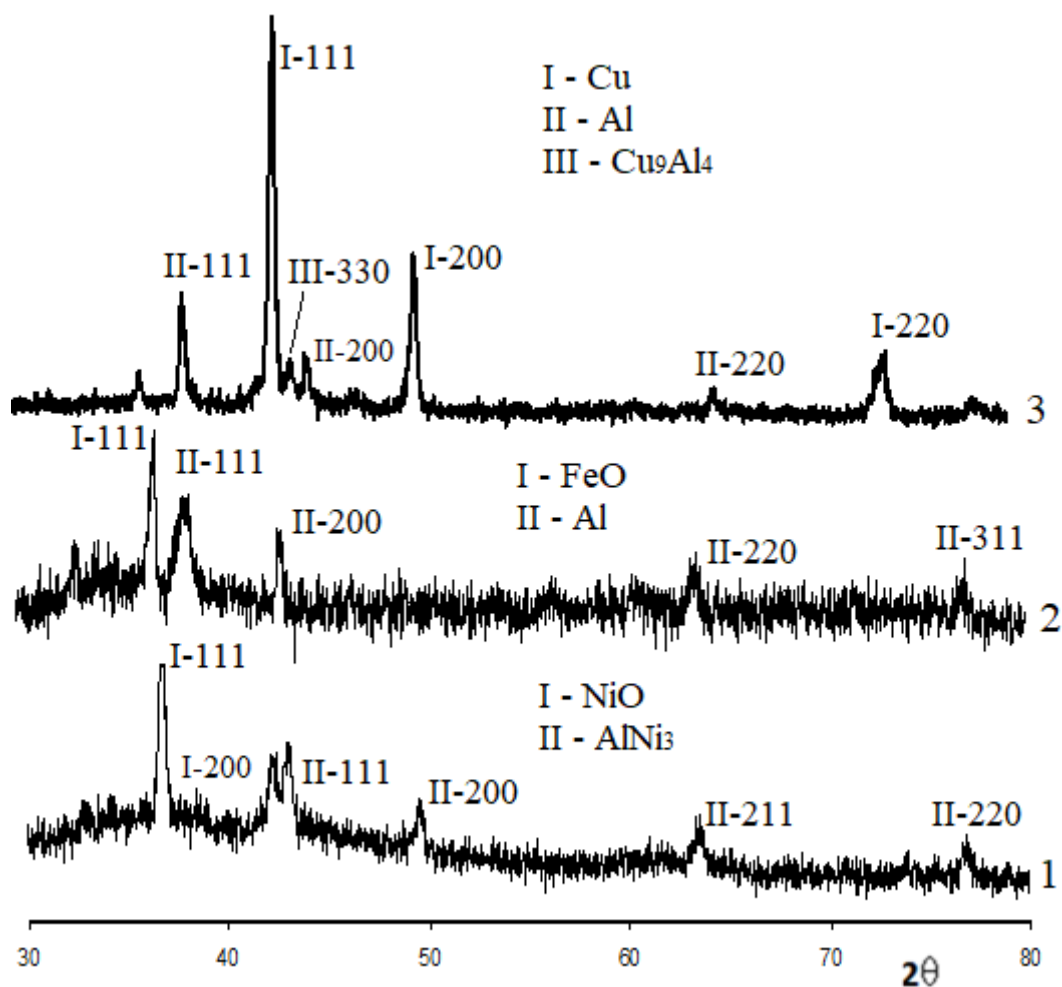

Рис. Дифрактограммы продуктов электроискрового диспергирования систем Al-Cu (1), Al-Fe (2) и Al-Ni (3) в спирте

Таблица 1

Результаты расчета дифрактограммы продукта электроискрового диспергирования системы Al-Cu в спирте

№	Экспериментальные данные		Фазовый состав					
	I	d, Å	Cu(Al)		Al		Cu ₉ Al ₄	
			hkl	a, Å	hkl	a, Å	hkl	a, Å
1	29	2,3371			111	4,048		
2	100	2,0997	111	3,637				
3	10	2,0525					330	8,708
4	12	2,0212			200	4,042		
5	39	1,8186	200	3,637				
6	27	1,4269			220	4,036		
7	14	1,2830	220	3,629				
8	4	1,2158			311	4,032		

2-таблица

Результаты расчета дифрактограммы продукта электроискрового диспергирования системы Al-Fe в спирте

№	Эксперименталдык маалыматтар		Фазалык курамы			
	I	d, A°	Al		FeO	
			hkl	a, A°	hkl	a, A°
1	100	2,4422			111	4,230
2	72	2,3441	111	4,060		
3	55	2,1015			200	4,203
4	36	1,4621	210	4,135		
6	27	1,2408	311	4,115		

Главной фазой является металлическая медь, второй фазой – металлический алюминий. Эти фазы имеют гранцентрированную кубическую (ГЦК) решетку. Значение параметра решетки главной фазы $a=3.634 \text{ \AA}$ значительно больше чем значение параметра решетки меди $a=3.615 \text{ \AA}$ и меньше чем значение параметра решетки алюминия ($a=4,041 \text{ \AA}$). Отсюда можно предположить о том, что данная фаза представляет собой твердый раствор алюминия в меди Cu(Al).

Анализ дифрактограмм показывает, что фазовый состав продуктов электроискрового диспергирования систем Al-Cu, Al-Fe и Al-Ni зависит от природы второго металла. Продукт электроискрового диспергирования системы Al-Cu в спирте состоит из трех фаз.

Как указывалось ранее максимальная растворимость алюминия в меди может составить до 19% (ат). Значение параметра решетки ($a=4,040 \text{ \AA}$) второй фазы совпадает со значением параметра решетки металлического алюминия ($a=4,041 \text{ \AA}$), поэтому данная фаза представляет собой металлический алюминий. В составе продукта в небольшом количестве содержится интерметаллическое соединение Cu_9Al_4 с кубической решеткой (рис., табл.1).

По результатам рентгенофазового анализа продукт электроискрового диспергирования системы Al-Fe состоит из двух фаз (рис., табл.2). Основной фазой является оксид двухвалентной железа FeO, который имеет ГЦК-решетку. Вторая фаза также имеет ГЦК-решетку, а значение параметра решетки этой фазы составляет $a=4,103 \text{ \AA}$ и что значительно больше значения параметра решетки металлического алюминия ($a=4,041 \text{ \AA}$). Что указывает на то, что данная фаза не является чисто металлическим алюминием и не может быть твердым раствором замещения. Согласно литературным данным [2] растворимость Fe в Al очень незначительная. Поэтому можно предположить образование твердого раствора внедрения. Из-за неопределенности состава данной фазы и мы ее обозначим условно знаком алюминия Al.

Al-Ni системасынын спирте электр учкундук дисперстөө продуктысы да эки фазадан турат. Негизги фаза грандык борборлошкон кубдук кристаллдык торчого ээ никелдин оксиди, ал эми экинчи фаза AlNi_3 интерметаллидик кошулмасы болот. Бул интерметаллид да грандык борборлошкон кубдук торчого ээ (сүрөт, 3-табл.).

При электроискровом диспергировании металлов, всегда существует химическое взаимодействие между диспергируемым металлом и продуктами разложения жидкой среды. При этом природа образуемого соединения зависит как от природы металла, так и от

природы жидкой среды. Поэтому при электроискровом диспергировании систем Al-Fe и Al-Ni в спирте образуются оксиды железа и никеля.

3-таблица

Результаты расчета дифрактограммы продукта электроискрового диспергирования системы Al-Ni в спирте

№	Эксперименталдык маалыматтар		Фазалык курамы			
	I	d, A°	AlNi ₃		NiO	
			hkl	a, A°	hkl	a, A°
1	100	2,4512			111	4,246
2	35	2,1346			200	4,269
3	44	2,0767	111	3,597		
4	27	1,8365	200	3,673		
5	21	1,4637	211	3,585		
6	27	1,2400	220	3,507		

Таким образом, методом рентгенофазового анализа установлено, что фазовый состав биметаллических композитов, полученных при электроискровом диспергировании систем Al-Cu, Al-Fe и Al-Ni в спирте зависит от природы второго металла. Композит электроискрового диспергирования системы Al-Cu в основном состоит из твердого раствора алюминия в меди и металлического алюминия. В составе композитов систем Al-Fe и Al-Ni, кроме оксидов железа и никеля, содержатся также твердый раствор на основе алюминия и интерметаллическое соединение AlNi₃.

Список использованной литературы:

1. Диаграмма состояния двойных металлических систем: Справочник: В 3т.: Т.1/Под общ. ред. Н.П. Лякишева. – М.: Машиностроение, 1997.- С.135-139.
2. Диаграмма состояния двойных металлических систем: Справочник: В 3т.: Т.1/Под общ. ред. Н.П. Лякишева. – М.: Машиностроение, 1997.- С.144-148.
3. Диаграмма состояния двойных металлических систем: Справочник: В 3т.: Т.1/Под общ. ред. Н.П. Лякишева. – М.: Машиностроение, 1997.- С.183-185.
4. Сатывалдиев А., Асанов У.А. Электроэрозионный синтез соединений переходных металлов. – Бишкек: КГНУ, 1995. – 187 с.

Оглавление

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ	3
Абдрахманова Г. Ш., Чулуева М. К.	3
ПАНДЕМИЯДА ЧЕТ ТИЛДЕРДИ ОКУТУУНУН ИННОВАЦИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ	3
ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ.....	3
INNOVATIVE TECHNOLOGIES FOR TEACHING FOREIGN LANGUAGES IN A PANDEMIC	3
Айтибаева Ж. К.	8
КӨРКӨМ ТЕКСТТЕ БАШТЫН АКЫЛ-ОЙ, АҢ-СЕЗИМ, МАКСАТ-МИЛДЕТ БУЛАГЫ КАТАРЫ МҮНӨЗДӨЛҮШҮ	8
В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ УМ, СОЗНАНИЕ ГОЛОВЫ, ХАРАКТЕРИСТИКА ЦЕЛИ КАК ИСТОЧНИКА ЗАДАЧИ	8
IN A LITERARY TEXT, THE MIND, THE CONSCIOUSNESS OF THE HEAD, THE CHARACTERISTIC OF THE GOAL AS THE SOURCE OF THE TASK	8
Бейшеева Ж.Ж.	13
Ж.САДЫКОВДУН “САЯКБАЙ” ПОЭМАСЫ	13
ПОЭМА Ж.САДЫКОВА “САЯКБАЙ”	13
РОЕМ “SAYAKBAI” BY ZH.SADYKOV	13
Бейшеева Ж.Ж.	18
С.БАЙГАЗИЕВ МАНАС ТААНУУЧУ	18
С. БАЙГАЗИЕВ – МАНАСОВЕД.....	18
S. BAIGAZIEV MANAS SCHOLAR.....	18
Дөөлөтбакова Р.Ж.	22
МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ ЖАНА АДАМ УКУГУ	22
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЯЗЫК И ПРАВА ЧЕЛОВЕКА.....	22
THE STATE LANGUAGE AND HUMAN RIGHTS	22
Жалалова С. Ы.	27
ЛЕКСИКАНЫН ТАРЫХЫЙ ЖАКТАН КУРАЛЫШЫ	27
ИСТОРИЧЕСКОЕ НАКОПЛЕНИЕ СЛОВАРНОГО ЗАПАСА	27
HISTORICAL ACCUMULATION OF VOCABULARY	27
Жалалова С. Ы.	36
ТИЛДЕРДИН ЛЕКСИКАСЫНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ	36
ОСОБЕННОСТИ ЛЕКСИКИ ЯЗЫКОВ.....	36
FEATURES OF THE VOCABULARY OF LANGUAGES	36
Жумагазы к В., Туйтеева Н. Б.	40

МАХАТМА ГАНДИНИН ӨМҮР БАЯНЫНЫН БАШТАПКЫ УЧУРУ	40
НАЧАЛО БИОГРАФИИ МАХАТМЫ ГАНДИ	40
THE BEGINNING OF THE BIOGRAPHY OF MAHATMA GANDHI	40
Жумалиева Г. Э., Сатарова А. А., Рахманова А. А.	46
КОТОРМОНУН ТЕОРИЯСЫ ЖАНА ПРАКТИКАСЫ КОМПЬЮТЕРДИК ТЕРМИНОЛОГИЯНЫ ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗИ КАТАРЫ	46
ТЕОРИЯ И ПРАКТИКИ ПЕРЕВОДА КАК ОСНОВА ИССЛЕДОВАНИЯ КОМПЬЮТЕРНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ.....	46
THEORY AND PRACTICE OF TRANSLATION AS A BASIS FOR THE STUDY OF COMPUTER TERMINOLOGY	46
Казиева К. К.	54
“ИНИМЕ КАТТАН” УЛУТТУ САКТООНУН ФИЛОСОФИЯСЫНА ЧЕЙИН (С.Байгазиевдин публицистикасы жөнүндө)	54
«ОТ ПИСЬМА БРАТУ» К ФИЛОСОФИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ (О публицистике С. Байгазиева).....	54
"FROM A LETTER TO A BROTHER" TO THE PHILOSOPHY OF NATIONAL DEFENSE (On the journalism of S. Baigaziev)	54
Кожабоева Д. А., Куланова С. Ш., Турсуманова Ф. Ж., Омаров Т. К.	60
ШАХАНОВДУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНЫН КӨРКӨМӨЛҮК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ	60
ШАХАНОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ.....	60
ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТВОРЧЕСТВА ШАХАНОВА	61
ARTISTIC FEATURES OF SHAKHANOV'S WORKS	61
Кулбачаев Д. К.	67
ТИЛ СЫРЫ- АДАМЗАТТЫН ЭҢ АБАЛКЫ ЖАНА ЭҢ ТАТААЛ КУПУЯ СЫРЛАРЫНЫН БИРИ	67
ЯЗЫКОВАЯ ТАЙНА - ОДНА ИЗ САМЫХ ЗАГАДОЧНЫХ И СЛОЖНЫХ ТАЙН ЧЕЛОВЕЧЕСТВА.....	67
THE LANGUAGE MYSTERY IS ONE OF THE MOST MYSTERIOUS AND COMPLEX MYSTERIES OF MANKIND.....	67
Макеева А.Э.	70
КЫРГЫЗ ТИЛДИ ОКУТУУДА САЛЫШТЫРМА АНАЛИЗДИ КОЛДОНУУ	70
ПРИМЕНЕНИЕ СРАВНИТЕЛЬНОГО АНАЛИЗА В ПРЕПОДАВАНИИ КЫРГЫЗКОГО ЯЗЫКА	70
USAGE OF COMPARATIVE ANALYSIS IN THE TEACHING OF THE KYRGYZ LANGUAGE	70
Сакыбаева Ж.Д.	76
КЫРГЫЗСТАНДАГЫ МААЛЫМАТТЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫН ӨНҮГҮШҮ ЖАНА АЛАРДЫН КООМДУК ПРОЦЕССТЕРГЕ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРЛЕРИ.....	76
РАЗВИТИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В КЫРГЫЗСТАНЕ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ	76

DEVELOPMENT OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN KYRGYZSTAN AND THEIR EFFECT ON SOCIAL PROCESSES.....	76
Талиева К. А.	85
БААТЫРДЫК ЭПОСТОРДОГУ ЖАР ТАНДОО: КААДА-САЛТ ЖӨРӨЛГӨЛӨРҮНДӨГҮ МИФОЛОГИЯЛЫК, АРХАЙКАЛЫК ЭЛЕМЕНТТЕР ЖАНА РЕАЛДУУЛУКТУН АЙКАШЫ.....	85
ВЫБОР НЕВЕСТЫ В ГЕРОИЧЕСКИХ ЭПОСАХ: СОЕДИНЕНИЕ МИФОЛОГИЧЕСКИХ, АРХАИЧЕСКИХ ЭЛЕМЕНТОВ И РЕАЛЬНОСТИ В ТРАДИЦИОННЫХ ОБРЯДАХ.....	85
CHOICE OF THE BRIDE MARRIAGE IN HEROIC EPOS: COMBINATION OF MYTHOLOGICAL, ARCHAIC ELEMENTS AND REALITY IN TRADITIONAL RITES	85
Талиева К. А.	90
ТҮРК ТИЛДҮҮ ЭЛДЕРДИН ЭПИКАЛЫК ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ ҮЙЛӨНҮҮ МОТИВИНДЕГИ ЭПИТЕТ, САЛЫШТЫРУУ, ГИПЕРБОЛА, МЕТОНИМИЯ	90
ЭПИТЕТ, СРАВНЕНИЕ, ГИПЕРБОЛА, МЕТОНИМИЯ В ЖЕНИТЬБЫ В ЭПИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ТЮРЕКОЯЗЫЧНЫХ НАРОДОВ.....	90
EPITHET, COMPARISON, HYPERBOLE, METONYMY IN MARRIAGE IN EPIC WORKS OF TURKISH-SPEAKING PEOPLES	90
Токоева Э.Т., Мукашева А.Ч., Бапалова Н.О.	95
ЧЕТ ЭЛДИК СТУДЕНТТЕР ОКУГАН АРАЛАШ ТОПТОРДО АНГЛИС ТИЛИН ҮЙРӨНҮҮНҮН БКМАЛАРЫН ЖАНА МЕТОДИКАЛАРЫН КОЛДОНУУ	95
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРИЕМОВ И МЕТОДИК ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В СМЕШАННЫХ ГРУППАХ, ГДЕ ОБУЧАЮТСЯ ИНОСТРАННЫЕ СТУДЕНТЫ	95
THE USE OF TECHNIQUES AND METHODS OF LEARNING ENGLISH IN MIXED GROUPS WHERE FOREIGN STUDENTS STUDY.....	95
Туйтеева Н. Б.	101
ТИЛ ДҮЙНӨСҮНДӨГҮ УБАКЫТТЫН БЕЛГИЛЕНИШИ	101
ОБОЗНАЧЕНИЕ ВРЕМЕНИ В ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА.....	101
PERCEPTION OF TIME IN LINGUISTIC VIEW OF THE WORLD.....	101
Шабданов А.	107
“НАЙМАН” ПОЭМАСЫ – МАДАНИЯТТЫН АҢ-СЕЗИМИ БОЛГОН МИНИ ЭПОС	107
ПОЭМА "НАЙМАН" – МИНИ-ЭПОС КУЛЬТУРНОГО СОЗНАНИЯ.....	107
THE NAIMAN POEM IS SMALL EPIC ON SENSE OF CULTURE	107
Шакеева Н.М., Байчукеева Л.С., Райымбаева С.Б.	116
ЖОЖДордо ЗАМАНБАП АНГЛИС ЛЕКСИКАСЫН ТАЛДОО ЖАНА ИНТЕРНЕТ СӨЗДҮКТӨРҮН КОЛДОНУУ МҮМКҮНЧҮЛҮГҮ	116
ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕРНЕТСЛОВАРЕЙ ДЛЯ ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОГО АНАЛИЗА И ИЗУЧЕНИЯ СОВРЕМЕННОГО АНГЛИЙСКОГО ВОКАБУЛЯРА В ВУЗЕ.....	116

POSSIBILITIES OF USING INTERNET DICTIONARIES FOR LEXICOGRAPHIC ANALYSIS AND STUDY OF MODERN ENGLISH VOCABULARY AT THE UNIVERSITY	116
Шакеева Н.М., Байчукеева Л.С., Райымбаева С.Б.	120
ЧЕТ ТИЛДЕРИН ОКУТУУДА МААЛЫМАТТЫК-КОММУНИКАЦИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУ	121
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ И КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ	121
USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING.....	121
Шакеева Н.М., Дуйшеналиева Н.А.	125
ТИЛДИК ЭМЕС УНИВЕРСИТЕТТЕРДИН СТУДЕНТТЕРИНИН АКАДЕМИЯЛЫК ЖАЗУУ КӨНДӨМДӨРҮН ӨНҮКТҮРҮҮ	125
РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ АКАДЕМИЧЕСКОГО ПИСЬМА У СТУДЕНТОВ НЕЯЗЫКОВОГО ВУЗА	125
DEVELOPMENT OF ACADEMIC WRITING SKILLS IN NON-LINGUISTIC UNIVERSITY STUDENTS.....	125
ПЕДАГОГИКА	130
Асанбекова Д.Д., Исмаилова Г.Д.	130
ОКУУЧУЛАРДЫН «ФИЗИКА» ПРЕДМЕТИНЕ БОЛГОН ОКУУ МОТИВАЦИЯСЫН ЖОГОРУЛАТУУ	130
ПОВЫШЕНИЕ УЧЕБНОЙ МОТИВАЦИИ У УЧАЩИХСЯ ПО ПРЕДМЕТУ “ФИЗИКА”	130
INCREASING THE LEARNING MOTIVATION OF STUDENTS IN THE SUBJECT "PHYSICS" ...	130
Чоюнов Т. И.	135
МЕКТЕПТИН АЗЫРКЫ ЭТАПТАГЫ ӨНҮГҮҮСҮНДӨГҮ ИНОВАЦИЯЛЫК БАШКАРУУЧУЛУКТУН МАҢЫЗЫ ЖАНА МАЗМУНУ	135
СУЩНОСТЬ И СОДЕРЖАНИЕ ИННОВАЦИОННОГО УПРАВЛЕНИЯ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ РАЗВИТИЯ ШКОЛЫ.....	135
ESSENCE AND CONTENT OF INNOVATIVE MANAGEMENT AT THE PRESENT STAGE OF SCHOOL DEVELOPMENT.....	135
ПСИХОЛОГИЯ	146
Ниязова Ж.К., Нурбек к. С.	146
ВЕРБАЛДЫК ЭМЕС ЭТИКЕТТЕГИ ЖАҢСОО ЭМБЛЕМАЛАРЫНЫН РОЛУ	146
РОЛЬ ЖЕСТОВЫХ ЭМБЛЕМ В НЕВЕРБАЛЬНОМ ЭТИКЕТЕ.....	146
THE ROLE OF GESTURE EMBLEMS IN NON-VERBAL ETIQUETTE.....	146
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ	151
Аразов К.	151
ГЛОБАЛДЫК ТУРУКТУУ ЭНЕРГИЯГА ӨТҮҮДӨГҮ ЭНЕРГЕТИКАЛЫК ДИПЛОМАТИЯ.....	151

ЭНЕРГЕТИЧЕСКАЯ ДИПЛОМАТИЯ В ПЕРИОД ПЕРЕХОДА К ГЛОБАЛЬНОЙ УСТОЙЧИВОЙ ЭНЕРГЕТИКЕ.....	151
ENERGY DIPLOMACY IN THE TRANSITION TO A GLOBALLY SUSTAINABLE ENERGY	151
Голлиев Н.	155
САНАРИПТИК ДИПЛОМАТИЯ: АРТЫКЧЫЛЫКТАРЫ ЖАНА ТОБОКЕЛДИКТЕРИ	155
ЦИФРОВАЯ ДИПЛОМАТИЯ: ДОСТОИНСТВА И РИСКИ	155
DIGITAL DIPLOMACY: ADVANTAGES AND RISKS	155
Голлиев Н.	158
ТҮРКМӨНСТАНДЫН ЗАМАНБАП ЭЛ АРАЛЫК МАМИЛЕЛЕР ТУТУМУНДАГЫ СПОРТ ...	158
СПОРТ В СИСТЕМЕ СОВРЕМЕННЫХ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ ТУРКМЕНИСТАНА.....	159
SPORT IN THE SYSTEM OF MODERN INTERNATIONAL RELATIONS OF TURKMENISTAN	159
Сапаров Р.Ю.	162
КИРГИЗҮҮ ЖАНА МЕХАНИЗМ ДСУга КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН СООДА САЯСАТЫН КАРАП ЧЫГУУ ҮЧҮН	162
ВСТУПЛЕНИЕ И МЕХАНИЗМ ПО ОБЗОРУ ТОРГОВОЙ ПОЛИТИКИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В WTO.....	162
ENTRY AND MECHANISM FOR REVIEW OF TRADE POLICY OF THE KYRGYZ REPUBLIC IN THE WTO	163
Сапаров Р. Ю.	170
ЭКОНОМИКАСЫ ӨНҮГҮҮЧҮ МАМЛЕКЕТТЕРДИН ЭКОНОМИКАЛЫК КООПСУЗДУГУ ...	170
ЭКОНОМИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ ГОСУДАРСТВ С РАЗВИВАЮЩИЙСЯ ЭКОНОМИКОЙ	170
ECONOMIC SECURITY OF STATES WITH DEVELOPING ECONOMIES	170
ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ	175
Бакенов Ж. Б., Жанболотова А. Ж.	175
ЭЛЕКТР УЧКУНДУК ДИСПЕРСТӨӨ МЕТОДУ МЕНЕН СИНТЕЗДЕЛГЕН ME-SiC СИСТЕМАЛАРЫНЫН МЕТАЛЛ КОМПОЗИТТЕРИНИН ДИСПЕРСТҮҮЛҮГҮ	175
ДИСПЕРСНОСТЬ МЕТАЛЛОКОМПОЗИТОВ СИСТЕМ ME-SiC, СИНТЕЗИРОВАННЫХ МЕТОДОМ ЭЛЕКТРОИСКРОВОГО ДИСПЕРГИРОВАНИЯ	175
DISPERSITY OF Me-SiC METAL COMPOSITES SYNTHESIZED BY ELECTROSPARK DISPERSION	175
Жумагулова Б. Т., Сатывалдиев А. С., Кылычбек кызы Нурзада, Бегматов Шохрух Музаффар угли,	181
АЛЮМИНИЙ МЕНЕН ВОЛЬФРАМДЫ БИРГЕ ЭЛЕКТР УЧКУНДУК ДИСПЕРСТӨӨ ПРОДУКТАСЫНЫН ФАЗАЛЫК КУРАМЫ ЖӨНҮНДӨ	182
О ФАЗОВОМ СОСТАВЕ ПРОДУКТА СОВМЕШНОГО ЭЛЕКТРОИСКРОВОГО ДИСПЕРГИРОВАНИЯ АЛЮМИНИЯ И ВОЛЬФРАМА	182

ON THE PHASE COMPOSITION OF THE PRODUCT OF THE JOINT ELECTRIC SPARK DISPERSION OF ALUMINUM AND TUNGSTEN	182
Жумагулова Б. Т., Сатывалдиев А. С., Кылычбек кызы Нурзада	187
Al-W СИСТЕМАСЫНЫН ЭЛЕКТР УЧКУНДУК ДИСПЕРСТӨӨ ПРОДУКТЫЛАРЫНЫН ФАЗАЛЫК КУРАМЫНА ТЕМПЕРАТУРАНЫН ТААСИРИ	187
ВЛИЯНИЕ ТЕРМООБРАБОТКИ НА ФАЗОВЫЙ СОСТАВ ПРОДУКТОВ ЭЛЕКТРОИСКРОВОГО ДИСПЕРГИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ Al-W	187
INFLUENCE OF HEAT TREATMENT ON THE PHASE COMPOSITION OF PRODUCTS OF ELECTRIC SPARK DISPERSION OF THE Al-W SYSTEM.....	187
Курманбеков К.	194
ЧҮЙ, КЕМИН ӨРӨӨНҮНҮН ДЕН СОЛУКТУ ЧЫНДООЧУ ЖАНА ДАРЫЛАНУУЧУ ТУРИСТИК ЧАРБАЛАРЫ.....	194
ТУРИСТИЧЕСКИЕ ХОЗЯЙСТВА ЧУЙСКОЙ И КЕМИНСКОЙ ОБЛАСТЕЙ ДЛЯ УКРЕПЛЕНИЯ ЗДОРОВЬЯ И ЛЕЧЕНИЯ	194
TOURISM FARMS OF THE CHUI AND KEMIN REGIONS FOR HEALTH PROMOTION AND TREATMENT	194
Насирдинова Г. К., Арстанбекова Н. Б., Курганбекова Н. М.	197
ОКУТУУНУН МОДУЛДУК ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ.....	198
ОСОБЕННОСТИ МОДУЛЬНОЙ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ.....	198
FEATURES OF MODULAR LEARNING TECHNOLOGY	198
Насирдинова Г. К., Нурлан кызы Бермет, Курганбекова Н. М.	203
ОРТО МЕКТЕПТЕ ХИМИЯНЫ ОКУТУУНУН ЭФФЕКТИВДҮҮЛҮГҮН ЖОГОРУЛАТУУ ҮЧҮН МОДУЛДУК ТЕХНОЛОГИЯНЫ КОЛДОНУУ	203
ПРИМЕНЕНИЕ МОДУЛЬНОЙ ТЕХНОЛОГИИ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБУЧЕНИЯ ХИМИИ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ	203
APPLICATION OF MODULAR TECHNOLOGY TO IMPROVE THE EFFICIENCY OF TEACHING CHEMISTRY IN HIGH SCHOOL	203
Солпубашова АР., Ажыкулова Н.Б.	208
ЭЛ АРАЛЫК PISA ИЗИЛДӨӨСҮНДӨ ТАБИГЫЙ-ИЛИМДЕРДИН ОРДУ.....	208
МЕСТО ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК В МЕЖДУНАРОДНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ PISA	208
THE PLACE OF THE NATURAL SCIENCES IN THE INTERNATIONAL PISA STUDY	208
Темирбаев К. Т., Бакенов Ж. Б., Акатова М. Б.	214
Al-Me СИСТЕМАЛАРЫН ЭЛЕКТР УЧКУНДУК ДИСПЕРСТӨӨДӨ БИМЕТАЛЛДЫК КОМПОЗИТТЕРДИ АЛУУ МҮМКҮНЧҮЛҮГҮ ЖӨНҮНДӨ	215
О ВОЗМОЖНОСТИ ПОЛУЧЕНИЯ БИМЕТАЛЛИЧЕСКИХ КОМПОЗИТОВ ПРИ ЭЛЕКТРОИСКРОВОМ ДИСПЕРГИРОВАНИИ СИСТЕМ Al-Me.....	215
ON THE POSSIBILITY OF OBTAINING BIMETALLIC COMPOSITES BY ELECTRIC SPARK DISPERSION OF Al-Me SYSTEMS.....	215

